

Talpra állás Trianon után

Talpra állás Trianon után

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 39.

TALPRA ÁLLÁS TRIANON UTÁN

SZERKESZTETTE:
KÁSA CSABA - VIZI LÁSZLÓ TAMÁS

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2021

Lektorálta: Zachar Péter Krisztián

Nyelvi lektorok: Ferenczi Gábor, Katona József Álmos, Nagy Dóra, Rási Szilvia

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence,
Katona József Álmos, Kovács Attila, Pomozi Péter, Virág István

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

© Szerzők, Szerkesztők, 2021

ISBN 978-615-6117-47-2

ISSN 2677-0261

TARTALOM

Előszó	7
Horváth Attila: A jogfolytonosság visszaállítása és a gazdasági-politikai konszolidáció érdekében alkotott jogszabályok az 1920-as években	13
Szakály Sándor: Nemzeti Hadseregből magyar királyi Honvédség	41
Szávai Ferenc: Az önálló magyar ipar megteremtése Trianon után	53
Domonkos Endre: A trianoni békediktátum hatása az agrárágazatra: megpróbáltatások és lassú talpra állás	77
Ujváry Gábor: „Világosan végiggondolt és rendszerszerűen építkező kultúrpolitika”	97
Gulyás László: Visszatérés a nemzetközi politika porondjára. Magyarország felvétele a Népszövetségbe	119
Vizi László Tamás: „Nemcsak a róna vesztette el a bérceket, hanem a bércek is elvesztették a rónát.”	139
Schlett András: A magyar gazdaság talpra állítása: a pénzügyi stabilizáció	153
Miklós Péter: Kereszténységért és magyarságért	181
A kötet szerzői	195

„[...] az erkölcsi erők megedzése, a testi erő helyreállítása és a gazdasági termelőképesség biztosítása az, ami [...] hozzájárulhat ahhoz, hogy hazánk súlyos helyzetéből kiemelkedhessék.”

(Klebensberg Kuno)

ELŐSZÓ

Talpra állás Trianon után. Ezt a címet választotta a Magyarságkutató Intézet a trianoni békediktátum születését, következményeit és utóéletét tárgyaló konferenciasorozatának második része elé.

Ha a tisztelt Olvasó belelapoz a konferencia előadásaiból készült tanulmánykötetbe, a címet minden bizonnyal találónak tartja majd: *Talpra állás Trianon után.* Mert valóban talpra állt az ország, köszönhetően a magyarság élni akarásának, eltökéltségének, munkabírásának, vezetői hozzáértésének.

De emlékeztessük a tisztelt Olvasót arra, hogy honnan is indult az újjáépítés, a talpra állás? A Horvátország nélküli történelmi Magyarország elvesztette területének 2/3-át. Lakossága 18 264 533-ról 7 615 117 főre csökkent. Elvették termőföldjeinek 61,4%-át, faállományának 88%-át, vasúthálózatának 62,2%-át, kiépített útjainak 64,5%-át, nyersvasának 83,1%-át, ipartelepeinek 55,7%-át, hitel- és bankintézeteinek 67%-át. De ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a cseh, szerb-horvát és román megszállók minden mozdíthatót elvittek, amit csak tudtak. Leszerelték és elvitték gyáraink berendezéseit, elrabolták a mezőgazdasági gépeket, lovakat, állatállományt. És az elszállításához használt vasúti szerelvényeket sem adták vissza. Csak a román fosztogatás néhány jellemző adata: A megszállás által okozott kár összesen csaknem huszonötmilliárd koronára rúgott. Összehasonlításképpen, a magyar állam teljes kiadása 1912-ben alig volt több mint kétmilliárd korona. Szinte teljes egészében elhurcolták a nagyobb fegyver- és gépgyárak berendezéseit, készleteit, beleértve a Weiss Manfréd csepeli acél- és fémműveket, a Magyar Államvasutak gépgyárát és a Magyar Repülőgépgyárat. A Magyar Királyi Államvasutaktól elvitték 1302 mozdonyt és 17 285 vasúti kocsit. Utóbbiból 14 202 a teherkocsi, amelyek természetesen rablott tárgyakkal voltak megrakodva. Elhurcolták a trianoni Magyarország területéről további 16 875 olyan vagonot, amely nem a MÁV tulajdona volt. Az utódállamok a Magyarországról elvitt javakból akarták új államaikat modernizálni.

Ebből az állapotból tért magához és épült újjá Magyarország. A feltámadás nehézségeit és sikereit ismertették az előadók 2020. június 18-án. Az elhangzottak szerkesztett változatait az eredeti sorrendben adja közzé ebben a kötetben a Magyarságkutató Intézet.

Elsőként Horváth Attila a jogfolytonosság visszaállítása és a gazdasági-politikai konszolidáció érdekében az 1920-as években alkotott jogszabályokat veszi sorra. Kiindulási pontja, hogy az ún. népköztársaság kikiáltásával, 1918. november 16-ával a törvényhozó és a végrehajtó hatalom alkotmányos gyakorlása teljesen megszűnt. Az állami hatalmat az alkotmányban erre fel nem jogosított szervek gyakorolták. Így az ezután hozott határozatok sem törvényi, sem rendeleti erővel sohasem bírtak, ezért semmisek. Amikor Horthy Miklós a Nemzeti Hadsereg élén 1919. november 16-án bevonult Budapestre, az országnak nem volt államformája, államfője, az antant hatalmak által is elismert kormánya, parlamentje, nem voltak határai, nem volt közigazgatása, nemzeti bankja, pénze, nem voltak külképviseletei. Mindezek miatt a konszolidációt levezérlő politikai elit a jogfolytonosság elvére hivatkozott, a történeti alkotmány és a Szentkorona tan elvei alapján visszatértek az 1918. év őszének jogállapotához.

Szakály Sándor az önálló magyar haderő kialakulását mutatja be, melynek alapjául az a Nemzeti Hadsereg szolgált, amelyet Szegeden 1919 júniusában a vörös terror leküzdésére, a törvényes rend és a biztonság helyreállítása céljából kezdtek el szervezni. Ismerteti a jelentkező tisztek igazolásának, az egykori Vörös Hadsereg alakulatrészei beolvasztásának folyamatát, Horthy Miklós szerepét a magyar királyi Honvédséggé válás folyamatában.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában a hazai gazdaságot a könnyű-, főleg a textilipar kis súlya jellemezte, emellett Ausztriából származott a magyar ipari géppark jelentős része. Az első világháború kitörésekor a gyárak jó része hadiipari termelésre állt át úgy, hogy Magyarország a háború alatt a legtöbb fémből behozatalra szorult. Szávai Ferenc tanulmányában részletezi az önálló magyar ipar megteremtésének folyamatát, hogyan sikerült a magyar gazdaság ágazatainak a túlméretezett feldolgozóipari örökségből, a nyersanyaghiányból adódó nehézségek ellenére megtalálnia a kiutat. Ezt segítette az ipar támogatására, az új iparágak kifejlesztésére nagy súlyt fektető kormányzati politika is.

Nem volt kedvezőbb a helyzet a mezőgazdaság területén sem. Országunk elvesztette legjobb minőségű termőterületeit, a Bácska, a Bánát és a Csallóköz az utódállamokhoz került. A Monarchia idejében a közös pénz, bank- és hitelrendszer, vámterület a magyar mezőgazdasági termékeknek védelmet nyújtott. Kedvezően hatott mezőgazdaságunk fejlődésére a garantált hatalmas piac és a világpiaconál magasabb árak is. Agrárszektorunk számára azonban komoly megmérettetést jelentett az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnése, mert termelőink világpiacon versenyre kényszerültek a tengerentúli vetélytársakkal, akik hatékonyabban dolgoztak. A mezőgazdaság technikai fejlesztésének elhanyagolása miatt a magyar agrárágazat lényegesen magasabb termelési költségekkel dolgozott, mint a tengerentúli gabonatermelő országok. Domonkos Endre elemzi a Bethlen-kormánynak a belpolitikai konszolidációval párhuzamosan az agrárágazatban hozott intézkedéseit, és azok hatásait az 1920-as évek közepéig. Megállapítja, hogy lassan, de talpra állt az ágazat, a mezőgazdaság helyzete stabilizálódott és az agrárkivitel szerepe felértékelődött.

Ujváry Gábor a két világháború közötti kulturális politikát meghatározó Klebelsberg Kuno szerepét értékeli. Politikai tevékenységéből az 1922-től 1931-ig tartó vallás- és közoktatásügyi minisztersége igazi sikertörténetnek bizonyult. Elérte, hogy a magyar kulturális politika a szakpolitikák között prioritást élvezzen, s azt minden területre kiterjedően, rendszerben gondolkodva, a fokozatosság elvére is figyelve újíthassa meg. A szerző szerint Klebelsberg négy fő elképzeléséből kettő egészében, egy pedig részben teljesült. Sikerral valósította meg az alapfokú, illetve az elitképzés erősítését. A két világháború között a Kárpát-medencén belül érezhető volt a magyar „kultúrförlény”. A decentralizáció csak részben érvényesült, az egyetemi városok kulturális szerepe ugyan nőtt, a vidéki középiskolák és a polgárik száma és vonzereje is emelkedett, Budapest túlsúlya azonban állandósult. Klebelsberg legfőbb célja a népiskola-hálózat fejlesztése volt. Végrehajtása tökeigénye miatt csak a gazdasági konszolidáció biztos jelétől, 1926-tól indulhatott el. A program eredményeként – elsősorban a tanyás településszerkezetű, illetve a kulturálisan elmaradottabb vidékeken – 1930-ban az ötezredik állami segítséggel emelt tantermet, ill. tanítói lakást adták át, ami mintegy 1000 új iskolát jelentett.

Vizi László Tamás Bethlen István miniszterelnök revíziós elképzeléseit elemzi. A külügyi kormányzat álláspontját Ottlik László egyik tanulmánya alapján próbálta meg rekonstruálni. Ottlik a korszak egyik meghatározó külpolitikai szakírója volt, elemzett írása 1928 szeptemberében abban a Magyar Szemlében jelent meg, amelynek a Szerkesztő Bizottság elnöki posztját a miniszterelnök töltötte be. Javaslat az integrális revízió volt. Ennek lényege, hogy az elcsatolt országrészek föderatív unióval visszatérnének az anyaországhoz, a belső határokat pedig népszavazás útján állapítanák meg. Ezután a szerző Bethlen István, ekkor már csak volt miniszterelnök angliai útját ismerteti, ahol 1933 novemberében négy előadást tartott. Ezek vegyes fogadtatásra találtak, a parlament magyarbarát csoportja és a sajtó Rothermere kezében lévő része üdvözölte és támogatta, a politikai elit azon része, amely komoly szerepet játszott a trianoni határok meghúzásában, támadta azokat. Érdekes, hogy magyar Külügyminisztérium vezetői elhatárolták magukat a volt miniszterelnöktől.

Az első világháborút megnyerő antant hatalmak győzelmük eredményeit többoldalú és minden nemzetre érvényes szerződéssel is szavatolni akarták. Ezért támogatták Wilson elnök azon javaslatát, hogy a Versailles-ban megalkotott új nemzetközi rend biztosítására hívják életre a Népszövetséget. Az új nemzetközi szervezetet 1919. április 28-án alapították meg. Mint azt a következő évek történései bebizonyították, a Népszövetség a győztesek szervezetévé vált és legfőbb céljának a versailles-i békerendszer fenntartását tekintette. Ennek ellenére a háborúból vesztesként kikerülő, megcsonkított és elszigetelt Magyarországnak létérdeke volt, hogy minél hamarabb felvételt nyerjen a Népszövetségbe. Belépési kísérleteinket és felvételünk folyamatát Gulyás László ismerteti.

A magyar gazdaság talpra állításához a legfontosabb előfeltétel a pénzügyi stabilizáció megteremtése volt. Mivel a belső kísérletek nem jártak sikerrel, el kellett fogadnunk a Népszövetség által felajánlott kölcsönt, ami azonban állandó ellenőrzést és felügyeletet jelentett a győztes államok részéről. Schlett András a kölcsön felvételének és a költségvetési egyensúly helyreállításának folyamatát mutatja be. A népszövetségi kölcsön nyomában meginduló hiteláradat azonban csak pillanatnyi megkönnyebbülést eredményezett. A húszas évek végére a pénzbőség túlzott eladósodássá duzzadt, és elindult a bizalomvesztési folyamat. Többé már nem állt rendelkezésre az addig megszokott hitelösszeg,

jöllehet a korábban felgyülemlett tartozások is óriási tőke- és kamattörlesztési kötelezettségekkel jártak. A magánszféra tömeges fizetéseképtelensége árverési moratórium bevezetéséhez és a földek védetté nyilvánításához vezetett, amelyre a pénzüzetek további hitelek megvonásával feleltek. A magyar konszolidáció eredményei és a mérsékelt fellendülés semmivé foszlottak, a gazdaság leállt, és a recesszió munkanélküliséget és nyomort hagyott hátra.

A konferencia utolsó előadása a történelmi egyházaknak a konszolidációban betöltött szerepéről szólt. Miklós Péter beszámol az egyházi újkonzervatív irányzat két fontos ideológusa, Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök és Bangha Béla jezsuita páter munkásságáról. Példaként felhossa egy-egy könyvüket: a *Kultúra és terror*, illetve a *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című köteteket. A keresztény nemzeti gondolat vezető irányzatával kapcsolatban kitér az antiszemitizmus kérdésére is. Bemutatja a kormányzó és az egyházak egymást kölcsönösen segítő tevékenységét. Ez a támogatás természetesnek tekinthető, hiszen mindkét fél esetében a trianoni békediktátum által megcsonkított ország belpolitikai viszonyainak rendbetétele, a trianoni országhatárok fölülvizsgálata és a történelmi Magyarország újraegyesítése volt a legfőbb cél.

Kérjük a Kedves Olvasót, hogy a Magyarorsággkutató Intézet *Talpra állás Trianon után* című konferenciakötetét fogadja az előadássorozat mottójául választott Klebelsberg Kuno idézet szerint: „az erkölcsi erők megedzése, a testi erő helyreállítása és a gazdasági termelőképesség biztosítása az, ami [...] hozzájárulhat ahhoz, hogy hazánk súlyos helyzetéből kiemelkedhessék.”

2021. november

A szerkesztők

HORVÁTH ATTILA

A JOGFOLYTONOSSÁG VISSZAÁLLÍTÁSA ÉS A GAZDASÁGI- POLITIKAI KONSZOLIDÁCIÓ ÉRDEKÉBEN ALKOTOTT JOGSZABÁLYOK AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Alkotmányjogi reformok

Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a központi hatalmak vereséget szenvedtek, a Magyarországon kialakult bel- és külpolitikai válság hatására József főherceg – mint homo regius – 1918. október 31-én az addigi ellenzék vezérért, gróf Károlyi Mihályt nevezte ki miniszterelnökké.¹ Károlyi először IV. Károlynak tette le az esküt, majd a fővárosban lezajló tüntetések hatására visszavonta azt. Ezért IV. Károly november 1-én telefonon tett üzenetében, a kormányt fölmentette a neki tett eskü alól. Károlyi Mihály még aznap este a Nemzeti Tanács elnökévé választott Hock János előtt fölesküdött „*Magyarországra és a magyar népre.*”²

Az államforma megváltoztatásához végül is Ausztria szolgáltatta a mintát. Bécsben ugyanis november 12-én az osztrák nemzetgyűlés kikiáltotta a köztár-

1 Ugyanezen napon gyilkolták meg gróf Tisza István korábbi miniszterelnököt.

2 Borsányi 1988, Böhm 1923, Breit 1929, Gratz 1935, Hajdu 1968, Hajdu 2005, Hajdu 1978, Hajdu 2012, Hatos 2018, Juhász 1945, Mérei 1969, Salamon 2001, Schönwald 1969, Siklós 1978.

saságot és Károly császár aláírt egy nyilatkozatot, amelyben lemondott uralkodói jogainak gyakorlásáról. Két nappal később IV. Károly magyar királyként is nyilatkozott. Az ún. eckartsau-i levélben kijelentette: „*Nem akarom, hogy személyem akadályul szolgáljon a magyar nemzet fejlődésének, amely iránt változatlan szeretettel vagyok átitatva. Ennélfogva minden részvételről az állami ügyek vitelébe lemondok, és már eleve elismerem azt a döntést, amellyel Magyarország jövőendő államformáját megállapítja.*”³ A nyilatkozatot azonban nem címezte senkinek sem, ezért akár magánlevélnek is tekinthető, másrészt csak az uralkodói jogok gyakorlásáról mondott le, a trónról nem, harmadrészt nem tartalmazott miniszteri ellenjegyzést és az országgyűlés sem határozott róla. Ugyanakkor Károlyi Mihálynak a Budapesti Tudományegyetem 5 jogász professzora azt a jogászai szakvéleményt tolmácsolta, hogy a Pragmatica Sanctio már a király lemondása előtt érvényét veszítette, ezért a nemzet visszanyerte teljes szuverenitását.⁴ Mivel még az 1910-ben megválasztott parlamentet nem akarták összehívni, nemzetgyűlési választásokat pedig nem akartak tartani, ezért a Nemzeti Tanácsot kiegészítették a politikai pártok, az érdekképviseleti szervezetek, az egyházak és a vidéki nemzeti tanácsok képviselőivel és az így létrehozott kezdetben kb. 500 tagú, majd 1000-1200 főre bővülő Nagy Nemzeti Tanácsot az országgyűlést helyettesítő nemzetgyűléssé nyilvánították. A Nagy Nemzeti Tanács november 16-án a kihirdette néphatározatát: Magyarország minden más országtól független és önálló népköztársaság. (A Nagy Nemzeti Tanácsot többet nem is hívták össze.) A bizonytalan létszámú és tagságú⁵ Nemzeti Tanács pedig már november 2-án a kormánnyal való megállapodás szerint, magának csak közelebbről meg nem határozott ellenőrző hatáskört tartotta meg.⁶ Bartha Albert hadügyminiszter november 9-én már nem a Nemzeti Tanács, hanem a Károlyi kormány kezébe tette le a hivatali esküjét.⁷

A „*népköztársaság*” kifejezés valójában köztársaságot jelentett, a „*nép*” előtag a „*forradalmi*” helyzetet kívánta volna kifejezni, hiszen a népköztársasá-

3 Eckartsau-i nyilatkozat.

4 Schweitzer 2019, 75., Gratz 1935, 36., Wlassics 1921, 24.

5 Amikor már elmúlt a lelkesedés és dolgozni kellett volna, akkorra már jelentősen lecsökkent az aktív tagok száma.

6 *Népszava*, 1918. november 3. 5.

7 Schönwald 1969, 132.

got és a Károlyi-kormányt – mivel nem tartottak nemzetgyűlési választásokat – ilyen módon szerették volna legitimálni. Károlyi Mihály és politikus társai ugyanis folyamatosan halogatták a választások kiírását. Károlyi Mihály pártjának viszonylag kis szavazó tábora volt. Egyedül a szociáldemokraták remélhettek volna, hogy nagyobb tömegek szavazhatnának rájuk. Kérdés, hogy ez elég lett volna-e a választások megnyerésére. Eközben Németország és Ausztria is megtartotta a választásokat a meg nem szállt területeken. Mivel nem sikerült összehívni a Nemzetgyűlést, nem tudták legitimálni a kormányt. Hosszas viták után áprilisra tűzték ki a választásokat, de erre a kommunista diktatúra miatt már nem kerülhetett sor.⁸

Ezért az ún. őszirózsás forradalomra való hivatkozással igyekeztek a Károlyi Mihály vezette politikai berendezkedést legitimálni, hiszen az államhatalom gyakorlását az alkotmányban erre fel nem jogosított szervek vették a kezükbe.⁹ Azzal a logikai ellentmondással nem törődtek, hogy jogállammal szemben nem lehet forradalmat kiobbantani. A demokrácia híveinek a választásokon kellene győzedelmeskedniük. A forradalom teóriája végül is azért rögzült a magyar történelmi tudatban, mert 1945 után a marxista történetírás Leninre hivatkozva azt hangoztatta, hogy Károlyi Mihály vezetésével ún. polgári demokratikus forradalom zajlott le, ugyanúgy, mint Oroszországban 1917 februárjában.¹⁰ Ezt az irányvonalat a Kossuth- és állami díjas történész, Nemes Dezső jelölte ki – aki a Magyar Tudományos Akadémia mellett a Szovjet Tudományos Akadémia tagja volt – a Forradalom és Tanácsköztársaság Magyarországon 1918–1919. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979. című művében.

Mindebből következett, hogy 1918. november 16-ával a törvényhozó és a végrehajtó hatalom alkotmányos gyakorlása teljesen megszűnt. Az állami hatalmat az alkotmányban erre fel nem jogosított szervek gyakorolták. A magát forradalommal legitimálni akaró Károlyi és Berinkey kormány idején alkotott határozatok sem törvényi-, sem rendeleti erővel sohasem bírtak, ezért semmik (lásd 1920. évi I. tv. preambuluma).

8 Böhm 1923, 171., Buchinger 1946–47, 70., Bücher 1939, 69.

9 Buchinger 1947, 70., Böhm 1923, 171.

10 Lenin 1962, 82., 212.

Az ún. népköztársaság bukását végül is az okozta, hogy nyilvánvalóvá vált, Károlyiék az etnikai határokat sem tudják megtartani. 1919. március 20-án átadták az Antant legfrissebb utasítását, a Vix-jegyzéket, amely szerint a magyar csapatokat a Debrecen–Orosháza–Hódmezővásárhely vonaltól 5 kilométerre nyugatra kellett volna visszavonnia a magyar kormánynak. A jegyzék visszatartására Károlynak sem ereje, sem bátorsága nem volt, nem is látta a kiutat a válságossá vált helyzetből, ezért egy szociáldemokrata kormány kinevezését fontolgatta. Károlyi tépelődései közben, 1919. március 20-án az akkor még szociáldemokrata Landler Jenő a Budapesti Gyűjtőfogházban pártja nevében alkut kötött az ott előzetes fogvatartásban levő kommunista vezetőkkel arról, hogy közösen fogják átvenni a hatalmat, majd pártjaik egyesülése után együtt fogják kikiáltani a Tanácsköztársaságot, és bevezetik az ún. proletárdiktatúrát. Másnap, 1919. március 21-én megtörtént az államcsíny, Budapesten szórólapon tudatták a lakossággal azt a hamis hírt, hogy Károlyi lemondott, és a kommunisták, valamint a szociáldemokraták együttesen létrehozták a Magyarországi Szocialista Pártot és átvették a hatalmat. Fegyveres csapataik elfoglalták a főváros stratégiai szempontból fontos objektumait és Garbai Sándor szociáldemokrata és Kun Béla kommunista vezetők kikiáltották a Magyarországi Tanácsköztársaságot. Hivatalos nevén: Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaságot. Az új politikai rendszer nevét az orosz „szovjetrepublik” kifejezésből magyarosították és a „Szövetséges” szó azt jelentette, hogy az internacionalizmus elve alapján készek betagozódni a Szovjetunióba.

A tényleges hatalmat a kormány helyébe lépő Forradalmi Kormányzótanács gyakorolta, amelyben az új miniszterek magukat szovjet minta alapján népbiztosoknak nevezték. A Forradalmi Kormányzótanács vezetését Kun Béla tartotta a kezében, aki a Lenin vezetése alatt álló Szovjetország diktatúráját tekintette mintának. (Állami tisztségére nézve Kun egyébként a Tanácsköztársaságban külügyi, illetve emellett egy időben hadügyi népbiztos volt.)

A Forradalmi Kormányzótanács alakuló ülésén leszögezték, hogy az egyesítő pártkongresszusig egyben a párt vezetését is maguknak vindikálják. A Moszkvából Budapestre küldött magyar bolsevikok azt a feladatot kapták, hogy Magyarországon is hozzanak létre egy szovjet típusú diktatúrát, amely majd csatlakozik a nagy Szovjetunióhoz. Az alkotmányosságot, jogállamiságot nyíl-

tan tagadó Magyarországi Tanácsköztársaság tehát semmilyen legitimitással nem rendelkezett. Választásokat is csak propaganda célokból tartottak, hiszen elvették a választójogát az ún. reakciósoknak, akik szerintük nem támogatnák a diktatúrát, és a választásokon ellenjelölt nélkül csak a pártvezetés által kiválasztottakból álló listára lehetett szavazni.¹¹

A népköztársaság és a Tanácsköztársaság által okozott ex lex helyzetből sem a Peidl-kormány, sem pedig a József főherceg által kinevezett Friedrich István miniszterelnök által vezetett kormány nem tudott kivezető utat találni. Mindenesetre a Friedrich-kormány által alkotott választójogi rendelet alapján tudták lebonyolítani az 1920-as nemzetgyűlési választásokat.¹²

Amikor Horthy Miklós a Nemzeti Hadsereg élén 1919. november 16-án bevonult Budapestre,¹³ az országnak egy átmeneti ex lex állapota létezett. Magyarországnak nem volt államformája, államfője, az antant hatalmak által is elismert kormánya, parlamentje, nem voltak határai, nem volt közigazgatása, nemzeti bankja, pénze, nem voltak külképviseletei. Az országban többféle garázdálkodtak katonákból, sérelmeket szenvedett polgárokból összeverődött fegyveres csoportok, amelyek önkényes ítéleteket hajtottak végre. Közben az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság romokban hevert. Egyedüli nyereségként a Habsburg-birodalomtól való teljes függetlenséget könyvelhették el.

Mindezek miatt, a konszolidációt levezérlő politikai elit a belpolitikai helyzet stabilitása és a politikai rendszer legitimitása érdekében a jogfolytonosság elvére hivatkozott. A történeti alkotmány és a Szentkorona tan elvei alapján visszatértek az 1918 őszi jogállapothoz, hiszen akkor oszlatta fel magát az országgyűlés és mondott le a király „*az ügyek viteléről.*” Az ezután következő időszakot nem ismerték el legitimnek, mivel nem tartottak demokratikus választásokat és az időközben meghozott jogszabályokat csak a forradalmi jogtudattal próbálták igazolni.

11 Hatos 2021, 143., Salamon 2001, 145.

12 Gergely 1999, 48.

13 Horthy Miklós „fehér” lovas (valójában deres ló) bevonulása több szempontból is szimbolikus volt: pont egy évvel azelőtt történt népköztársaság kikiáltása, a fehér ló a honfoglalásra utaló szimbólum, a bevonuló hadsereg is jórészt lovon követte vezérét, ezért a hadsereggel való együvé tartozást is szimbolizálta.

Elsőként az nemzetgyűlési választást tartották meg, amelyhez a szükséges jogi háttérrel a Friedrich-kormány 1919 novemberében kiadott választójogi rendelete biztosította, mely az addigi legszélesebb választójogot garantálta. Titkos, egyenlő, kötelező és a nőkre is kiterjedő¹⁴ választójogot adott, amely a lakosság 40 százalékára terjedt ki. (Összehasonlításként: Anglia: 47%, Franciaország: 28%, Belgium: 30%, Ausztria: 59%, Lengyelország: 48%, Románia: 21%, Jugoszlávia: 23%.)¹⁵ A megválasztott Nemzetgyűlés a magyar állami szuverenitás törvényes képviselőnek nyilvánította magát és deklarálta, hogy az államhatalom gyakorlásának további módját is rendezni fogja (1920. évi I. tc. 2.§).

Nemzetgyűlést általában valamilyen nagyobb alkotmányos válság után szoktak összehívni, amikor vagy új alkotmányt készítenek (alkotmányozó nemzetgyűlés), vagy jelentős mértékben módosítják az alkotmányt és előkészítik a későbbi országgyűlési választásokat. A Nemzetgyűlés ennek megfelelően mindig egykamarás, az Országgyűlés lehet egy- vagy kétkamarás is. Magyarországon kétszer is működött Nemzetgyűlés: 1920–1926 között és 1944–1945: Ideiglenes Nemzetgyűlés, 1945–1947 között pedig Nemzetgyűlés.

Miután a Nemzetgyűlés a legfontosabb sarkalatos törvényeket megalkotta, az 1926. évi XXII. tc.-el visszaállította a kétkamarás Országgyűlést. A régi Főrendiház helyébe egy modernizált Felsőházat szerveztek, ahol a 260 tagból 150-et választottak. 76-ot a törvényhatóságok, mintegy 40-et a Magyar Tudományos Akadémia, az egyetemek, főiskolák, a mezőgazdasági-, kereskedelmi-, ipar-, ügyvédi-, mérnöki-, és közjegyzői kamarák választottak. A birtokos főnemesek már csak 36 tagot delegálhattak. A régi Főrendiház tagjai közül maradtak a Habsburg-ház Magyarországon lakó, nagykorú férfitagjai, a bevett egyházak vezetői és az államfő által kinevezett 40 tag.

Az államforma kérdésében a Nemzetgyűlés szinte teljes mértékben egységes álláspontot képviselt: mindenki elutasította a határokat és a belső közrendet

14 Slachta Margit katolikus szerzetesnő személyében meg is választották az első női képviselőt. Balogh 2000, 27.

15 Gergely 1999,48.

fenntartani nem tudó köztársaságot.¹⁶ A királyság egyöntetű támogatása mellett azonban nagy volt a megosztottság a IV. Károlyt támogató legitimisták és a velük szemben álló szabad királyválasztók között. A legitimisták szerint nem szűnt meg IV. Károly joga a nevezetes nyilatkozatának kiadásával, hiszen a jogfolytonossághoz való visszatérés a forradalmi körülmények által kikényszerített nyilatkozatot egyébként is érvényteleníti. A szabad királyválasztók ezzel szemben arra hivatkoztak, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával a Pragmatica Sanctio is elveszítette létjogosultságát és ezzel lehetővé vált a szabad királyválasztás. A kérdést végül is a külpolitikai helyzet döntötte el. Az Antant hatalmak és a szomszédos országok háborús okként tekintettek egy esetleges Habsburg restaurációra. Ezért IV. Károly második visszatérési kísérlete után a Nemzetgyűlés végső lépésként kimondta a Habsburg Ház trónfosztását (1921. évi XLVII. tc.)¹⁷.

Abban a kérdésben viszont, hogy ki legyen a király, nem alakult ki konszenzus. A szabad királyválasztók ugyanis nem tudtak egyetlen jelöltben megállapodni. Ezért úgy határoztak, hogy amíg a király személyéről nem tudnak dönteni, addig ideiglenes államfőt választanak. Így került előtérbe Horthy Miklós személye, akit az antant hatalmak is elismertek, és akinek volt fegyveres ereje a rend fenntartására.

A Nemzetgyűlés 1920. március 1-jén régi történelmi hagyományokra támaszkodva¹⁸ megválasztotta kormányzónak Horthy Miklóst, aki ezután visszavonult a mindennapi politikai csatározásokból. Az államfői hatalom ideiglenes gyakorlásáról szóló 1920. évi I. és II. törvénycikk szerint az ország ideiglenes államfője a kormányzó lett. Ennek értelmében a kormányzót a Nemzetgyűlés titkos szavazással a magyar állampolgárok közül választotta, aki kezdetben a királyt helyettesítette, de az 1921. évi XLVII. törvénycikk életbelépése után már a trón nem volt betöltve, így a kormányzó nem a királyt helyettesítette, hanem a királyi intézményt, tehát a kormányzó tényleges államfővé vált.

16 Természetesen erről nem önmagában a köztársasági államforma tehetett.

17 A királykérdésnek bőséges szakirodalma támadt az 1920-as években: Kmety 1920, Polner 1920, Ferdinándy 1921, Andrássy 1920, Wlassics 1921, Kun 1920, Ereky 1921, Molnár 1920.

18 Gábor 1932, 48.

A két világháború között a magyar állam továbbra is a történeti alkotmány és a Szent Korona-tan alapján működött. Horthy Miklós kormányzó az ország régi hagyományainak megfelelően kezdetben csak ideiglenes államfő volt, az ország szuverenitását továbbra is a Szent Korona testesítette meg. Ebben mind a legitimisták, mind pedig a szabad királyválasztók teljes mértékben egyetértettek. Az 1920. évi I. tc. kibocsátása után került sor „Az állami hatóságok, hivatalnokok és intézmények elnevezése és az állami címereken a Szent Koronának alkalmazása” című rendelet kibocsátására.¹⁹ Ebben az is szerepel, hogy a magyar állami hatalom jelképeként továbbra is a Szent Koronát kell alkalmazni.

Ennek az elvnek megfelelően készült el az 1930. évi XXXIV. tc., melynek 1. §-a deklarálta: „A bírói hatalmat az állami bíróságok a Magyar Szent Korona nevében gyakorolják.” Zsitvay Tibor igazságügyi miniszter a törvényjavaslat tárgyalásakor, az előadó ajánlásához – többek között – a következőket tette hozzá: „Amikor ez a törvényjavaslat a magyar korona nevében fogja mondani az ítéleteket, akkor annak a bírónak mindaz a varázsereje meglesz, amely abból az első dekrétumból és Szent István koronájából minden magyar vérén keresztül rezdül: lesz akkor türelmetesség, tehát alaposság, lelkiismeretesség és szociális érzék; lesz törvénytevétség, tehát a törvényhez való ragaszkodás és lesz abban igaz ítélet.”

A törvény ezen rendelkezését az alábbiakkal indokolták: „az évszázadok folyamán kifejlődött közjogi felfogás szerint a Magyar Szent Korona az ezeréves magyar államiségnek, az uralkodót és az egész magyar nemzetet magábfoglaló szuverenitásnak megtestesülése. Az államfőhatalmi jogosítványok egyike a bírói hatalom, ennek a hatalomnak is a Szent Korona a gyökere. A bírói hatalom is külsőleg a Szent Koronában elevenedik meg a legtökéletesebben.”

A történeti alkotmányt a magyar nemzet mindig is megbecsülte, ezért a szélsőséges eszméket valló pártok és mozgalmak (kommunista és fasiszta pártok), amelyek szembe helyezték magukat az ország alkotmányával és történeti tradícióival, sose nyerhették el a lakosság jelentős részének támogatását. (Azok a szélsőséges pártok, amelyek a történeti alkotmány vívmányaival is szemben álltak, a választásokon, a külföldi támogatás ellenére is csak kismértékű ered-

¹⁹ Budapesti Közlöny, 1920. március 21. 67. sz. 1.

ményeket értek el. (Nyilaskeresztes Párt az 1939-es választásokon a szavazatok 15,41%-át kapta, a Magyar Kommunista Párt az 1945-ös választásokon 16,96%-ot ért el.)²⁰

A Horthy-korszakra legerősebben a Trianon-szindróma, illetve az első világháború elvesztése okozta trauma nyomta rá bélyegét. Szinte mindegyik társadalmi réteg egyetértett az etnikai elven nyugvó revízió követelésének jogosságával.

Magyarország Európában elfoglalt geopolitikai helyzete is befolyásolta a magyar politika mozgásterét. Különösen a vesztes országok városaiban sorozatos tüntetésekre, tömegmegmozdulásokra került sor. Oroszországban már 1917-től kezdve működött a kommunista terror. Mussolini 1922-től kezdte kialakítani Olaszországban a fasiszta diktatúráját. Piłsudski marsall 1926-ban Lengyelország de facto diktátora lett. A Balti államok szintén akkor lettek önállóak, és a harmincas évek elején bennük is hasonlóan alakult a hatalmi berendezkedés. Portugáliában Salazar hozott létre egy tekintélyelvű diktatúrát, ugyanez történt Spanyolországban is, ahol 1936 és 1939 között véres polgárháborút is vívtak. A balkáni monarchiákban maguk az uralkodók biztosították a diktatórikus módszereket alkalmazó kormányok uralmát. Ausztriában Dollfuss kancellár Salazaréhoz hasonló diktatúrával kísérletezett, amíg a nácik meg nem gyilkolták. A németországi náci hatalomátvétel (1933), majd az Anschluss (1938) a magyar belpolitikai életet is sokkhatásként érte. Magyarország közvetlen szomszédságba került a náci Németországgal, nem sokkal később pedig a sztálini Szovjetunióval is.

Mindezen kedvezőtlen bel- és külpolitikai tendenciák ellenére, a Bethlen Istvánt követő miniszterelnökök is ragaszkodtak a történeti alkotmányhoz. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 145.500/1933. BM. számú rendeletében betiltotta a horogkeresztes jelvény bármely formában való használatát. Horthy – többek között – rádióbeszédében is elítélte a fasiszta eszméket. Bebizonyosodott, hogy az 1921. évi III. tc., a rendtörvény nemcsak a kommunista, hanem a

20 A nyilas szellemiségű pártok az 1939-es választásokon, a náci Németország támogatásával 19%-ot értek el. Pintér 1999, 202. Az 1945-ös választásokon a Magyar Kommunista Párt a Szovjetunó támogatása ellenére is csak 16,85%-ot ért el. Balogh 1991, 228.

nyilas vezetők, köztük Szálasi Ferenc elitelésére is alkalmazható. A kormányzó jogköreit is azért terjesztették ki, hogy megakadályozhassák szélsőséges pártok esetleges térnyerését az Országgyűlésben.²¹

Közigazgatás átszervezése

A közigazgatás terén a Trianoni békeszerződés miatt rendezni kellett a vármegyét is, hiszen az igazságtalan békediktátum 63-ból mindössze 33 vármegyét hagyott az országnak, de ezek közül csupán 10 maradt sértetlen állapotban, míg 23 ún. csonka-vármegye lett. Az 1923. évi XXV. tc. „*ésszerűségi okokból*” ezeket a csonka vármegyét egyesítette, s így összesen 25 vármegyei törvényhatóság maradt. Az egyesített vármegyét „*közigazgatásilag egyelőre egyesített*” (k.e.e)-nek nevezték. Az ország századok óta kialakult és működőképes közigazgatási egységeinek majdnem felét szakították szét. Közigazgatási és gazdasági szempontból is kárt okoztak: pl. Nógrád északnyugati részének és Esztergom vármegye északi felének, ugyanis székhelyétől és piacától, Balassagyarmattól, illetőleg Esztergomtól választották el; Zemplén északi felének, amely eddig teljesen Sátoraljaújhelyre támaszkodott; Vas vármegye nyugati részét pedig Szombathelytől, természetes gazdasági központjától választotta el az új országhatár.²²

A trianoni békediktátum és a XX. századi újfajta kihívások, felvetették a közigazgatás reformjait, amelynek elméleti előkészítése már 1920-tól elkezdődött.²³ Majd hamarosan kormányzati programmá vált: „*Mindenki érzi, hogy közigazgatásunknak mind szervezeti, mind eljárási rendszerét meg kell változtatni, ha azt akarjuk, hogy szerteágazó, nagyon sokféle tennivalót, különösen a gyors intézkedést kívánó gazdasági és szociális feladatokat a nehéz viszonyoknak megfelelően elláthassa...*” – olvasható az 1929. évi XXX. tc. miniszteri indoklásában.

A gazdasági stabilitás érdekében 1924-ben létrehozták a Nemzeti Bankot és 250 millió korona népszövetségi hitellel segítették a gazdaság talpra állítását,

21 A kormányzói jogkör kiterjesztéséről: Zsedényi 1937, 3.

22 Kovács 1920, 1.

23 A közigazgatási reform 1920, 3., Mártonffy 1940, 112.

1927-ben bevezették az önálló és stabil valutát a pengőt.²⁴ Kötelező nyugdíj- és betegbiztosítást vezettek be, fejlesztették a népiskolai hálózatot és a közegészségügyet. Az oktatási, kutatási és kulturális közintézmények megreformálását és fejlesztését gróf Bethlen István kultuszminisztere, gróf Klebelsberg Kunó irányította.

Magánjogi reformok

A magánjog területén is széles körű reformokat kellett bevezetni, hiszen az ország bányá- és iparvidékeket, piackörzeteket veszített el. Egész iparágak szűntek meg az országban. Több százezer menekült érkezett az elcsatolt területekről, miközben a mezőgazdasági termelés 1920-ban a háború előttinek 50–60%-ra, a gyáripari pedig 35–40%-ra csökkent. A gazdasági válság különösen a kis- és középegyszisztenciákat tette tönkre. A menekültek szinte minden ingó- és ingatlan vagyonukat elveszítve érkeztek az anyaországba. Aki készpénzt adott kölcsön, vagy tett félre, annak értékét elvitte az infláció. Ugyanúgy jártak azok is, akik hadikölcsönbe, kötvénybe vagy záloglevélbe fektették vagyonukat. A kisérvényesek befektetéseit az 1920–24 közötti ún. „*részvényfelvizezés*” tette tönkre. A bérházak tulajdonosait az inflációs labdér és a magas adó sújtotta. Aki a földbirtokosoknak adott kölcsönt, az a gazdavédelem miatt csak sokára kaphatta vissza pénzét stb. Fizetéseképtelenség és államcsőd fenyegetett.²⁵

A klasszikus kapitalizmus liberális gazdaságpolitikája ezekkel a súlyos gazdasági és társadalmi megrázkódtatásokkal szemben tehetetlen volt. A piaci szabadverseny csak néhány vezető ország legerősebb tőkés csoportjainak érdekét fejezte ki. A kevésbé fejlett országokban a válságok is óriási károkat okoztak.

A XIX. századi individuális liberalizmus felfogása szerint a magánjog alapvetően a fennálló vagyoni viszonyokat védi, ami a XX. századi körülmények között az egyenlőtlenségeknek nemcsak az újratermelődését, hanem azok fokozódását is eredményezte volna. Ezért már nem tartották elegendőnek az ál-

24 Bácskai 1993, 501.

25 Honvári 2014, 14., Kaposi 2004, 95., Laky 1923, 5.

lam passzív, „éjjeliőr” szerepét, hanem egyenesen elvárták, hogy a magánjogi szabályokkal ne csak a szerzett jogokat védelmezzék, hanem legyen segítségükre jogaik megszerzésénél is. Ezt tükrözték a régió országai új alkotmányainak célkitűzései is.²⁶

Az állami beavatkozás gyakorlata, amellyel egyébként az állami élet fejlődésének magasabb fokán törvényszerűen számolni kell, szinte minden irányból jelentkező igényként jelent meg. Kialakulását mégis a világháború idején bevezetett hadigazdálkodás segítette elő. A hadviselő országok ugyanis kivételes törvények alapján a háború szolgálatába állították az egész nemzetgazdaságot. Ez a kivételes állapot jórészt megmaradt a békekötés után is. A megnövekedett bürokrácia a jogi tevékenységet az állami politika eszközeként, a gazdasági-társadalmi viszonyokat tudatosan alakító eszközként fogta fel. Megpróbálták a különböző folyamatokat előre megtervezni, illetve irányítani.²⁷

A jog egyre inkább a célkövető értelmezés és a materiális igazságosság érvényesítését próbálta meg elérni. Magánjogi kereseti jog csak akkor érvényesíthető ezután, ha a közösség érdekeivel nem áll szemben. A kor felfogása szerint még a magánjognak is az egyetemes emberi közösség érdekeit kell szolgálnia: ezt a gondolatot a katolikus egyház szociális tárgyú enciklikái vetették fel. Elsőként a XIII. Leó pápa által 1891-ben kiadott *Rerum novarum* kezdetű enciklika, amely kifejtette, hogy a gazdagok csak kezelői vagyonuknak. Azok élvezete már csak azért sem illeti meg őket kizárólagosan, mert minden gazdagság egyetlen forrása a dolgozók munkája. A magántulajdon szentségével és sérthetetlenségével szemben a vagyonnal és a gazdagsággal együtt járó társadalmi kötelezettségekre helyezte a hangsúlyt. A *Rerum novarum* negyvenedik évfordulóján, 1930-ban, XI. Pius pápa adta ki a *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikát. Ez hangsúlyozta a magántulajdon kettős, egyéni és társadalmi jellegét. Ezért a szereteten kívül az igazságosság megköveteli a gazdagoktól, hogy feleslegeiket a társadalom szolgálatába állítsák. Erre az állam is kötelezheti őket.²⁸

26 Somló 1903, 23., Kovács 1980, 45.

27 Almási 1917, 7.

28 Beran-Lenhardt 2003, 210.

Az irányított gazdálkodás jogszabályainak kiépítése a jog atomizálásához vezetett. Az egyes ügyletfajták és ügyletkötő személyek különböző kategóriáira teljesen eltérő jogelveket és jogszabályokat adtak ki (például munkajog). Más jogszabályok vonatkoztak a gazdaság különböző területeire, más a nagyiparra, a kisiparra, a kereskedőkre, kiskereskedőkre, de eltérő szabályozás alakult ki a gyapjúra, a burgonyára, a tejre stb. kötött ügyletekre is.

Az individuális magánjog az egyéni vállalkozó helyzetből indult ki. A XX. században azonban a magánjogi jogviszonyok egyik oldalán a nagyvállalatok, bankok, részvénytársaságok és holdingok, míg a másik oldalon az alkalmazottak, esetleg munkanélküliek stb. álltak.

Ilyen körülmények között az individuális liberalizmus hagyományos szétválasztása, amely szerint a közjog a közérdeket, a magánjog pedig a magánérdeket szolgálná, természetesen tarthatatlanná vált. Immáron a jogalkotók, jogalkalmazók és a jogtudomány abból a feltételezésből indultak ki, hogy a jog már fogalmánál fogva is közérdekű intézmény, és ezért a magánjog csak azokat az egyéni érdekeket mozgíthatja elő, amellyel egyben a közösség érdekeit is szolgálja. Emiatt a magánjog és a közjog közötti határ elmosódott. A gazdasági élet irányítását már nemcsak magánjogi, hanem közigazgatási jogi, büntetőjogi szabályokkal is megkísérelték. Míg az individuális liberalizmus korszakában a jog a tevékenységek széles területének csak szélső tilalomfáit tűzte ki, ezután már sok esetben a kötelező útvonalat is kijelölték. Az általában passzív, diszpozitív szabályok mellett egyre több aktív, kógens, parancsoló normát alkalmaztak még a kötelmi jog területén is.²⁹

Át kellett alakulnia a magánjognak jogtechnikai szempontból is. Egyrészt a meglévő jogszabályoknak – amelyek formailag változatlanul maradtak – más értelmet kezdtek tulajdonítani. A jogalkalmazók számára ezt az ún. generális klauzulák megjelenése is elősegítette.³⁰ A Magyar Magánjogi Törvényjavaslat a „*Bevezető szabályokban*” rendelkezett generálklauzulákról, mint a magánjog vezérlő elveiről, olyan erkölcsi tartalmú jogpolitikai tételekről, mint a jóhiszeműség és tisztesség, jóerkölcs, méltányosság stb. A generálklauzulák révén új

29 Szladits 1941, 33.

30 Deli 2008, 107.

fogalmak kerültek be a magyar jogszabályokba, bírói döntvényekbe: „üzleti tisztesség”, „osztó igazság”, „méltányosság”, „közgazdaság, közjó érdeke”, „közrend”, „jóerkölcs”, a „közérdek” stb. Az általános keretszabályok révén a bíróságok a konkrét rendelkezéseket a gyors változásoknak megfelelően magyarították.³¹

A jóhiszeműség és tisztesség (*bona fides*) a német jog híres „*Treu und Glauben*” elveként került be a magyar magánjogba.³² A Magyar Magánjogi Törvénykönyv - a svájci kötelmi törvény mintájára - kiemelte: „*A jogok gyakorlásában s a kötelezettségek teljesítésében a jóhiszeműségnek és tisztességnek megfelelően kell eljárni.*” (2. §.) A törvénykönyv indoklása kiemelte, hogy az egész magánjogi forgalomnak a jóhiszeműség és tisztesség az alappillére. Az elvet a bírói gyakorlat is alkalmazta: „Általános magánjogi jogszabály, hogy a jognak a gyakorlásában a jóhiszeműségnek kell érvényesülnie és a jog csak méltányosan gyakorolható. Ennek a jóhiszeműségnek és méltányosságnak a hiányában a törvény által megengedett joglépések igénybevétele a joggal való visszaélés fogalma alá esik, amely bírói oltalomban nem részesíthető.” (Kúria 7231/1930. sz. hat.)

A Magyar Magánjogi Törvényjavaslat adta meg a méltányosság kiérlelt szabályozását: „*Ahol a törvény a bíróság belátására, az eset körülményeinek vagy fontos oknak méltánylására utal, a bíróság méltányosság szerint határoz.*” (4. §) A méltányosság határait vontta meg a Kúria P. VI. 6402/1924. számú határozatában: „*a méltányosság a jog általános elveinek keretein belül csak abban az esetben érvényesülhet, ha és amennyiben annak alkalmazása szerződést vagy törvényt nem sért. Oly esetben azonban, amikor valamely jogviszony szerződés vagy törvény által van szabályozva, a bíróság a jogait a szerződés vagy törvény keretein belül érvényesítő fél terhére kizárólag a méltányosság alapján nem dönthet.*”

Mindemellett a két világháború között egyre több jogszabályt alkottak, illetve módosítottak. A jogi szabályozás bonyolultabb, részletesebb lett, és mind nagyobb területet ölelt fel.

Ezután a tulajdonjogot közérdekből korlátozhatták és a tulajdonos védelme a közérdekhez való viszonytól függött. A korábbi definíció kiegészült egy újabb kikötéssel: a tulajdonost az ő tulajdonának tárgyán teljes és kizárólagos

31 Földi 2001, 43.

32 Kelemen 1937, 40.

jogi hatalom csak a törvénynek és mások jogainak korlátjai között illeti meg (Magyar Magánjogi Törvényjavaslat 432. §). Leginkább a mezőgazdasági földtulajdont korlátozták, például a termőföldet a közérdeknek megfelelően kellett megművelnie és az állam igénybe is vehette. A többi ingatlanra vonatkozóan is egy sor korlátozás lépett életbe: például szomszédjogok, városrendezés, építési előírások, korlátozások, joggal való visszaélés tilalma, üzemi balesetvédelem, munkavédelem... stb.

Magyarország a földreform 1867-től volt napirenden. A parlament és a kormány rendszeresen foglalkozott a telepítéssel, kötött birtokokkal, és a hitbizományokkal. A közvélemény előtt nyilvánvaló volt a probléma nagysága, de a kellő intézkedések elmaradtak. Az I. világháború utáni összeomlás azonban elemi erővel vetette fel a földreform és a földosztás gondolatát. A frontról hazatért földműves tömegek és a Trianon utáni menekültek sokasága, a közellátás nyomorúságok viszonyai elodázhatatlanná tették a magántulajdonba való állami beavatkozást is. Addig ugyanis csak az állami tulajdonban lévő földekkel próbáltak valamit enyhíteni a kedvezőtlen földbirtokmegosztás adta körülményeken. A földkérdés megoldása azért is volt nagyon fontos, mert a Trianoni békeszerződés éppen azokat a területeket szakította el, ahol a legtöbb volt a parasztbirtok. A földosztás technikai megoldása viszont szinte lehetetlennek tűnt. Magyarország nem rendelkezett annyi földdel, amennyiből minden földigénylőt ki lehetett volna elégíteni. Az újonnan létrehozott gazdaságok csak állami támogatással tudnának gazdaságosan működni. Sok nagybirtok mintagazdaságként működött. Ha azokat felosztják, a mezőgazdasági termelés drasztikusan visszaesett volna.³³

Ilyen körülmények között született meg a Nagyatádi Szabó István – Magyarország első paraszti származású miniszterének – nevéhez fűződő, a földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezésekről szóló 1920. évi XXXVI. tc. Ez a törvény 1848. óta példátlan mértékben avatkozott be a földbirtokok magánjogi viszonyaiba, azért, hogy a földbirtokok megosztását igazságosabbá tegye. A mezőgazdasági ingatlan tulajdonjoga azután már nem kizárólagos ab-

33 Kerék 1939, 164.

szolút jog, hanem csak a köz érdekében gyakorolható. A tulajdon korlátlan-ságának elvével szemben lehetővé tette a magántulajdonban levő földek megváltását. (A megváltás nem azonos a kisajátítással, vö. 1881. évi XLI. tc.) Nem állított fel birtokmaximumot, sőt a nagybirtokot továbbra is szükségesnek tartotta. Csupán arra törekedett, hogy a birtokmegosztást arányosítsa. A földhöz jutás sem lett alanyi jog, hanem szubjektív döntés eredményeként történt.

Az 1. §-a fogalmazta meg a törvény célját, hogy a magyar földbirtok megszo-lását helyesebbé tegyék, és ezért a lehetőséghez képest előmozdítsák a földszere-zést, főleg azok részére, akik a föld gondos és szorgalmas művelésére képesek és hajlandók is, de eddigi viszonyaik között önhibájukon kívül földhöz nem jutot-tak. Emellett osztottak földet az arany vagy ezüst vitézségi érdemmel kitüntetett földműveseknek, földműves hadirokkantaknak, hadiözvegyeknek, hadiárvák-nak, kis- és középbirtokosok gazdaságának megerősítésére, továbbá közszolgálati alkalmazottaknak, becsülettel szolgált katonáknak, érdemes gazdatiszteknek, lel-készi, tanítói javadalmaknak. A munkásoknak, mezőgazdasági dolgozóknak, pe-dig építési telket adtak. Az addig tisztán kapitalisztikus alapra fektetett korlátlan földtulajdonjog és az ebből folyó korlátlan rendelkezés helyébe a törvény az állam részére az elővásárlás és a megváltás jogát léptette, (16.§) minden mezőgazdasági ingatlan elidegenítése esetén, még a szerződéses elővásárlási joggal rendelkezők-vel szemben is. Az állam megváltási jogot kapott arra az esetre, amikor ugyan nincs elidegenítési szándék, de valamely ingatlanra az államnak az Országos Földbirtokrendező Bíróság által közérdekűnek nyilvánított földbirtok-politikai célokra szüksége van (27.§). A törvény megállapította a sorrendet is, amelyben a megváltási jog gyakorolható: először azokat a mezőgazdasági ingatlanokat, amelyeket 1914. július 21. és a törvény életbelépésének napja (1920. december 7.) között elidegenítettek, vagy azokat, amelyek nyilvános számadásra kötelezett vállalat vagy egyesület tulajdonában vannak. Ez olyan nagybirtok, amely 1864. július 28. óta már legalább egy ízben olyan körülmények között adtak el, hogy az állam élhetett volna elővásárlási jogával. Ezentúl minden olyan nagybirtoknak az a ré-sze, amelynek elvétele a fennmaradó területen az okszerű gazdálkodást nem aka-dályozza. Végso esetben szigorúan szűk korlátok között megváltható a közép- és kisbirtok is, bármely ingatlan vagy ingatlanrész házhelyek kialakítása érdekében (27. és 32.§-k). A juttatandó földeket az 1921. évi XLV. tc. azzal is növelte, hogy

vagyonsváltásnak földben való levonását a nagybirtok részéről kötelezővé tette, a kisebb birtokosoknak pedig megengedte.

A földhöz jutottak nem ingyen kapták ingatlanaikat, hiszen 3%-os kamat mellett 10 évi törlesztéssel kellett az ellenértéket kifizetni. Arra törekedtek, hogy a föld hosszú távon maradjon azok (illetve örököseik) kezében, akik most földet kaptak. Ezért megnehezítették az ingatlan megterhelhetőségét és elidegenítését.

A földreformmal összesen 1.275.548 katasztrális hold földet osztottak fel, amiből 155.000 katasztrális hold tulajdonjoga nem változott. Ezen a területen ugyanis kishaszonbérleteket létesítettek. Házhelyeknek mintegy 60.000 katasztrális holdat adtak. Összesen 427.059 törpe- és kisbirtok létesült, továbbá 259.733 házhely. A reform eredményeként tehát az ország földterületének 8,5%-át osztották fel. Az 1 katasztrális holdnál kisebb gazdaságok száma 39,7%-kal az 1–2 holdas gazdaságoké 7,4%-kal, 3 holdig terjedőké pedig 19,5%-kal emelkedett. Az 1000 katasztrális holdon felüli birtokokra eső földterület viszont 14%-kal, (szántóföldhöz viszonyítva 22%-kal) az 500–1000 holdas birtokoké pedig 5,5%-kal csökkentek. A nagybirtok 650.000 holdat (szántóterületének 12%-át) adott (a katolikus egyház szántóterületének 20%-át) a többit a kisebb birtokosoktól vették el.³⁴

A földreformot jó néhány törvénnyel módosították, továbbfejlesztették. Ilyen volt az 1924 évi VII. tc., amely a juttatásokat kiterjesztette a tényleges tisztekre és közszolgálati alkalmazottakra is. Ezen kívül az 1928. évi XLI. tc., az 1931 évi XXXV. tc., az 1933. évi XVIII. tc., az 1940. évi IV. tc. stb. is módosításokat vezetett be a földreform terén.

A munkavállalók érdekeinek védelme céljából a munkaszerződéseket kiemelték a magánjog köréből és önálló jogágként kezdték kezelni. A munkaviszony egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló 1937. évi XXI. tc. indokolása szerint: *„az állam nem nézheti tétlenül az egyenlőtlen gazdasági erők harcát, hanem abba bele kell avatkoznia, az erők kiegyenlítésére kell törekednie és olyan szabályokat kell alkotnia, amelyek megakadályozták azt, hogy a gazdaságilag erősebb fél a gyengébb testi és szellemi erőit kiuzsorázza.”* Egymás után születtek a munkásokat védő törvények: a munkabér legkisebb mértékének hatósági megállapítását ve-

34 Nagy 1993, 81.

zette be a mezőgazdaságban az 1923. évi XXV. tc., a legtöbb foglalkozási ágban az 1937. évi XXI. tc. Az 1923. évi XV. tc. az 1928. évi V. tc., és az 1937. évi XXI. tc. rendelkezett a munkaidő megengedett mértékéről. Több jogszabály is született a fizetett szabadságról. Mindezek a jogszabályok kényszerítő jellegűek voltak. Csak a munkavállaló javára lehetett tőlük eltérni; hátrányára nem.³⁵

Mind a magyar mezőgazdaságot, mind a magyar gazdák tartozásait kiemelték a rendes hitelügyek közül és különleges szabályokat kezdtek alkalmazni rájuk. A magyar mezőgazdaságot ugyanis különösképpen sújtotta az értékesítési válság, valamint a szélesre nyílt agrárrolló, ezért a gazdák többsége szinte reménytelenül eladósodott. Ezért az 14.000/1933. sz. MT. rendelet bevezette a gazdavédelem intézményét. Az adóssági kamatokat 5,5%-ban maximalizálta minden olyan adósnak, akinek a jövedelme túlnyomórészt a mezőgazdaságból származott. Azoknak a gazdaadósoknak a telkét, amelyeken a telekkönyvileg nyilvántartott adósság meghaladta az ingatlanok kataszteri tiszta jövedelmének tizenötszörösét, védetté nyilvánították. Ez azt jelentette, hogy a hitelező két évig nem kérhetett végrehajtást. A számos egyéb intézkedést is tartalmazó rendeletet, majd az 1933. évi XXVII. tc.-ket a gazdatartozások rendelkezésével kapcsolatos hitelműveletekről a pénzügyi szakértők, a gazdák és a politikusok egyaránt pénzügyi és jogi mesterműnek ítélték, ugyanis sokezer gazdát mentett meg úgy, hogy a hitelélet sem vált eközben lehetetlenné. A védett birtokok száma viszont 1934 októberében 77.852 volt (összesen 1.955.000 katasztrális hold).³⁶

Egyre nagyobb számban kezdtek honorálni – a római jogból ismert akathiónyon túl is – olyan érdekeket, amelyekre tekintettel módosítani lehetett az ügyleteket. Ezek közül az egyik legjelentősebb a gazdasági lehetetlenülés szabálya (*a clausula rebus sic stantibus kifogása*), amely az I. világháború végén alakult ki és a Magyar Magánjogi Törvényjavaslat 1150. §-a foglalta össze. (A magyar magánjog az ún. felén túli sérelmet nem ismerte.) A magánjog ugyanis jobb eszköz híján a pénzt választotta általános értékmérőül, feltételezve annak értékállandóságát, stabilitását. A háborúk addig soha nem tapasztalt inflációs válságokat okoztak, mégis más értékmérő híján a pénz megtartotta korábbi

35 Vincent 1942, 27.

36 Tunyogi Szűcs 1933, 5., Nötel 1937, 7.

funkcióját. Elsősorban ezt az anomáliát igyekezett kiküszöbölni a gazdasági lehetetlenülés intézménye. Eszerint minden szerződést bizonyos hallgatólagos feltételek mellett kötnek és a gazdasági helyzetet természetesen nem foglalják bele a szerződésekbe. Ezért, ha az jelentős mértékben a szokásos szerződési kockázatot jócskán meghaladó olyan mélyreható változás nyomán, amelyet a felek előre nem láthattak, megváltozott, és ezért a szerződés teljesítésével az egyik fél a jóhiszeműséggel és a méltányossággal ellentétben nem várt aránytalan nyereségre tett volna szert, a másik fél pedig ugyanilyen veszteséget szenvedett volna, a szerződést a bíróság ennek megfelelően módosította.

A Kúria 1945/1921. sz. ítélete szerint: *„Gazdasági lehetetlenülés nemcsak akkor forog fenn, amidőn a szolgáltatás az adós nagyobbművű vagyoni romlását vonná maga után, hanem már akkor is, ha a szolgáltatás és ellenszolgáltatás között feltűnő aránytalanság mutatkozik és az egyik fél a másik rovására aránytalanul kedvezőbb vagyoni helyzetbe kerülne, s így a szolgáltatás követelése a szolgáltató hibáján kívül fennállott helyzet kíméletlen kizsákmányolásának: így a joggal való visszaélés tekintete alá esnék.”* Egy későbbi döntvény hozzátette: *„a gazdasági lehetetlenülést is a vis major fogalmi körébe kell vonni, mert az is a felek akarátán kívül álló és általuk el nem hárítható gazdasági okok eredménye, amely a teljesítést, ha nem is tárgyilag, de jogilag lehetetleníti, a jogi helyzet tehát gazdasági lehetetlenülés esetén is ugyanaz, mintha a szolgáltatás egyéb vis major folytán, fizikailag vált volna lehetetlenné.”*

Leghamarabb a szállítási szerződéseknél kellett számolni a pénz belső értékének változásával, és kezdték alkalmazni a *clausula rebus sic stantibus* elvét. Majd a tartási, a baleset- és egyéb járadék, nyugdíjfizetési és ezekhez hasonló kötelezettségeket vonták ebbe a körbe.³⁷

Az uzsorát korábban is tiltották, (még büntetőjogi eszközökkel is) de csak a hiteluzsorát. Ezért a XX. századi viszonyoknak már meg nem felelő 1889. évi XXV. tc. helyébe új szemléletű jogszabályt kellett életbe léptetni. (1932. évi VI. tc.) Kimondták az uzsorás szerződés semmisségét. Uzsorás az a szerződés, amelyet úgy kötöttek, hogy valaki másnak megszorult helyzetét, könnyelműsége-

37 Almási 1922, 113–115.

gét, értelmi gyengeségét, tapasztalatlanságát, függő helyzetét, vagy nála elfoglalt bizalmi állást kihasználva a maga vagy harmadik személy javára feltűnően aránytalan nyereséget köt ki vagy szerez. Ezenfelül az uzsora tényállásához még az is hozzátartozik, hogy a vagyoni előny kikötése vagy szerzése kölcsönnyújtás vagy más szolgáltatás előlegezése fejében vagy fizetési halasztás vagy már fennálló követelés tartalmának módosításáért vagy megszüntetéséért biztosított. Fajtái: 1. kamatuzsora, 2. hiteluzsora, 3. áruuzsora.

Ugyanez a törvény felvette a tényállásai közé az ún. kizsákmányoló szerződést (9. §). Amikor feltűnően nagy a különbség a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás között, felmerül a gyanú, hogy valami nincs rendben a szerződéskötés körül. Az ilyen kirívó eseteket már régóta megpróbálták orvosolni. A Code civil 1674. és 1687. §-ai megengedik az eladónak, hogy a héttizenketted részt meghaladó eltérés esetén, a Porosz Landrecht 364. §-a pedig a vevőnek, hogy felén túli sérelem esetén megtámadja az ügyletet. Az Osztrák Polgári Törvénykönyv már mindkét félnek nyújtotta a védelmet. A XIX. századi bírói gyakorlat a teljes gazdasági liberalizmus alapján állt. Csak a polgári törvénykönyv tervezetek, végül a Magyar Magánjogi Törvényjavaslat hozott változást. (977. §) Az 1931. évi VI. tc. 9. §-a az uzsorás szerződéshez hasonlóan határozta meg a fogalmát: „szerződés... amellyel valaki másnak megszorult helyzetét, könnyelműségét, értelmi gyengeségét, tapasztalatlanságát, függő helyzetét, vagy a nála elfoglalt bizalmi állását kihasználva, a másik fél tetemes kárával ingyenes előnyt vagy feltűnően aránytalan nyereséget köt ki, vagy szerez.” Tehát nem a szerzés mennyiségét, hanem a módját korlátozta a törvény. Nem éri el a büntetőjogi felelősséget, ezért nem tiltja, hanem a jogvédelmet vonja meg tőle (relatív semmisség).

A privátautonómiába történő legteljesebb beavatkozást a bírói szerződés-módosítás eredményezte, hiszen az ügyleti tartalom módosítása sokkal mélyrehatóbb korlátozást jelent, mint a szerződés érvénytelenítése. A bíróság a méltányos jogalkalmazások és kiegészítő értelmezések érdekében megváltoztathatta a szerződések egyes pontjait, pl. mérsékelhette a kötbért, enyhíthetett az egyik fél túlzott kötelezettségein.³⁸

38 Kelemen 1941, 122.

Büntetőjog

A büntetőjogi szabályozás terén a legjelentősebb változtatás az állam elleni bűncselekmények terén történt. Az ún. Csemegi kódex, az 1878. évi V. tv. miniszteri indoklása még azt hangsúlyozta, hogy politikai bűncselekmények elkövetésére „*legtöbb esetben nem aljas indokok vezettek – a közmeggyőződés is másnak tekinti azok elkövetőinek bűnösségét, mint a magánszemélyek és a vagyon megtámadóit.*”³⁹ Ennélfogva a büntetésük is csak „*custodia honesta*” jellegével történhet, az elítéltek csak személyes szabadságát korlátozták, minden más téren számtalan kedvezményben részesült. Munkára nem volt kényszeríthető, saját ruháit hordhatta, gondoskodhatott ételmezéséről, napi két órát szabad levegőn tölthetett, naponta látogathatták stb.⁴⁰

Az I. világháború utáni, a fennálló törvényes rend elleni lázadások, kommunista hatalom átvételi kísérletek hatására megváltozott a politikai bűncselekményekkel szemben addig tanúsított enyhébb büntetőjogi szabályozás. Ezért alkották meg az 1921. évi III. tc.-ket az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről, amely az állam és a társadalom fennálló törvényes rendjét jogellenes úton történő bármiféle felforgató törekvéssel szemben lépett fel és szigorú szankciókat léptetett életbe. A miniszteri indoklás mindazonáltal leszögezte, hogy nem célja a törvénynek az, hogy „*az egészséges állami és társadalmi élethez szükséges szabadságjogokat, elsősorban a vélemény-nyilvánítás és a meggyőzés szabadságát elnyomja.*”⁴¹

Igazán súlyos büntetést azonban csak akkor szabhattak ki a bíróságok, ha az elkövető az állam és a társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatásá-

39 A Büntető Törvénykönyv javaslatának miniszteri indoklása. 40.

40 Szöllősy 1935, 261–266. (1878. évi V. tc. 20. és 35. §-a, az 1880. augusztus 9-i, 2101/1880. IM sz. utasítás 5. melléklete és az 1940/1895. IM sz. rendelet.)

41 Hasonló rendelkezéseket hoztak ekkoriban szinte egész Európában. Pl.: Jugoszlávia: 1920. november 1., 36.116/1920. sz. szükségrendelet; az 1923. március 29-én kelt csehszlovák rendtörvény; az 1924. december 19-én kelt romániai rendtörvény; az 1926. november 26-i olasz rendtörvény; Hollandia 1920-ban, Svájc 1922-ben, Németország 1922. július 21-én, Észtország 1925. február 12-én alkotta meg a kommunista, anarchista hatalomátvétel, illetve propaganda elleni törvényeit. Drócsa 2017, 215., Drócsa 2016, 64.

ra vagy megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló mozgalommal vagy szervezkedéssel összefüggően és annak céljára büntettet vagy vétséget követett el. A korabeli jogpolitikai álláspontoknak megfelelően az állami rendhez tartozott az alkotmány, az államforma, a törvényhozói, a bírói és a végrehajtó hatalom megfelelő szervezettsége és működése, a fegyveres erő és a rendőrség kellő organizáltsága, a kül- és belvédelem helyes megszervezése, a gazdasági és a kultúrerők kihasználásának és összehangzó működésének biztosítása, a termelés, az ipar, a kereskedelem, a forgalom, valamint a művelődés irányainak megszabása, keretbe foglalása stb. A társadalom rendjéhez tartozik a tulajdon és házasság, a gondolat- és sajtószabadság, a gyülekezési jogok, a gazdasági életben a jóhiszemű forgalom, a vallási türelmesség, a vallási tevékenység védelme, az élet-, a testi épség, a vagyon- és a becsület védelme.⁴²

Az 1921. évi III. tc. elemzésekor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a két világháború között e jogszabály alapján (statáriális eljárásban) összesen két embert végeztek ki.⁴³

A köztudatban szinte kizárólag a kommunista hatalomátvétel megakadályozását szolgáló jogszabály révén ítélték el 1938-ban 3 évre Szálasi Ferencet, a Nyilaskeresztes Párt vezetőjét is.⁴⁴

42 Angyal 1929, 23–26.

43 1921. évi III. tc. 1. és 2. §-a értelmében ítélték halálra Sallai Imrét és Fürst Sándort, akiknek kivégzésére 1932. július 29-én került sor. Hozzá kell tenni, hogy az ítéletüket azért is súlyosbították, mert a Szovjetunióknak kémkedtek. Lásd: HU-BFL-VII.18.d-03/0363, 7.

44 Vincellér 1996, 47. A sors iróniája, hogy a Szegedi Csillagbörtönben Szálasi Ferenc együtt ült Rákosi Mátyással.

IRODALOMJEGYZÉK

- A közigazgatási reform 1920.** A közigazgatási reform a Magyar Jogászegyletben. *Magyar Közigazgatás*, 38. (1920) 25. 3.
- Almási 1917.** Almási Antal: *A háború hatása a magánjogra*. Franklin Társulat, Budapest, 1917.
- Almási 1922.** Almási Antal: A gazdasági lehetetlenülés térhódítása. *Jogtudományi Közlöny*, 57. (1922) 15. sz. 113–115.
- Andrássy 1920.** Andrássy Gyula: *A királykérdés jogi szempontból*. Budapest, 1920.
- Angyal 1929.** Angyal Pál: *Az állami és társadalmi rend hatályos védelméről szólvó 1921: III. tc.* Budapest, Athenaeum, 1929. 23–26.
- B. Müller 2016.** B. Müller Tamás: *Vörösteror az Országházban: 1919.* Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2016.
- Bácskai 1993.** Bácskai Tamás: *A magyar Nemzeti Bank története. I. Az osztrák Nemzeti Banktól a magyar Nemzeti Bankig.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993.
- Balogh 1991.** Balogh Sándor: Szabad és demokratikus választás – 1945. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1999.
- Balogh 2000.** Balogh Margit: Slachta Margit a nemzetgyűlésben, avagy Az első női képviselő, 1920–1922. In: Csapó Csaba – Dobszay Tamás – Zeidler Miklós (szerk.): *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére.* ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 2000.
- Beran–Lenhardt 2003.** Beran Ferenc – Lenhardt Vilmos: *Az egyház társadalmi tanítása.* Szent István Társulat, Budapest, 2003.
- Borsányi 1988.** Borsányi György: *Októbertől márciusig. Polgári demokrácia Magyarországon, 1918.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Böhm 1923.** Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom, Proletárdiktatúra, Ellenforradalom.* Verlag für Kulturpolitik, München, 1923.
- Breit 1929.** Breit József: *A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1929.

- Buchinger 1947.** Buchinger Manó: *Küzdelem a szocializmusért. Emlékek és élmények.* Népszava Könyvkiadó, Budapest, é. n. [1946–1947].
- Bücher 1939.** Bücher József: Miért nem választott a Berinkei-kormány? In: *Garami Ernő emlékkönyv.* Világosság Nyomda, Budapest, 1939. 68–69.
- Deli 2008.** Deli Gergely: A generális klauzulák mögöttes filozófiai és jogelméleti problémái. *Jogtörténeti Tanulmányok*, 2008. 9. sz. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2008. 107–134.
- Drócsa 2016.** Drócsa Izabella: Az államellenes bűncselekmények szabályozása Magyarországon. Különös tekintettel az 1921: III. törvényben meghatározott államfelfogatás büntetétére. *Jogtörténeti Szemle*, 14. (2016) 4. sz. 64–68.
- Drócsa 2017.** Drócsa Izabella: Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921: III. törvény cikk elhelyezése a XX. századi magyar büntetőjogi rendszerben. *Iustum Aequum Salutare*, 13. (2017) 2. sz. 215–231.
- Eckartsau nyilatkozat.** Az eckartsau nyilatkozat eredeti példánya: http://vmek.oszk.hu/02100/02185/html/img/1_015a.jpg; a letöltés időpontja: 2021. május 30.
- Erekly 1921.** Erekly István: *A magyar trón megüresedésének kérdéséhez.* Pallas, Budapest, 1921.
- Ferdinándy 1921.** Ferdinándy Gejza: *A szabad királyválasztás joga. Válasz Ráttkay R. Kálmán dr.-nak.* Pallas Nyomda, Budapest, 1921.
- Földi 2001.** Földi András: *A jóhiszeműség és tisztesség elve. Intézménytörténeti vázlat a római jogtól napjainkig.* Budapest, 2001. (Publicationes Instituti Iuris Romani Budapestinensis, fasc. IX.)
- Gábor 1932.** Gábor Gyula: *A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1932.
- Gergely 1999.** Gergely Jenő: Titkos választás és ellenforradalom – 1920. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 55–80.
- Gratz 1921.** Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon.* Franklin Kiadó, Budapest, 1921.
- Gratz 1935.** Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935.

- Hajdu 1968.** Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.
- Hajdu 1978.** Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- Hajdu 2005.** Hajdu Tibor: Az 1918-as Népköztársaság. *Múltunk*, 50. (2005) 2. sz. 194–202.
- Hajdu 2012.** Hajdu Tibor: *Ki volt Károlyi Mihály?* Budapest, Napvilág Kiadó, 2012.
- Hatos 2018.** Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018.
- Hatos 2020.** Hatos Pál: *A rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020.
- Honvári 2014.** Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 2014.
- Juhász 1945.** Juhász Nagy Sándor: *A magyar októberi forradalom története*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1945.
- Kaposi 2004.** Kaposi Zoltán: *A 20. század gazdaságtörténete*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2004.
- Kelemen 1937.** Kelemen László: *A jóhiszeműség és tisztesség a magánjogban*. Ablaka György Könyvnyomdája, Szeged, 1937.
- Kelemen 1941.** Kelemen László: A bírói szerződés módosító jog. *Magyar Jogi Szemle*, 22. (1941) 7. sz. 121–126.
- Kerék 1939.** Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*. Mefhosz Könyvkiadó, Budapest, 1939.
- Kmety 1920.** Kmety Károly: A királykérdés joga. *Magyar Jogi Szemle*, 1. (1920) 1. sz. 6–15.
- Kovács 1920.** Kovács Alajos: A megcsonkított Magyarország. 1. A terület és a közigazgatást érintő változások. In: *Magyar Közigazgatás*, 38. (1920) 25. sz. 1–2.
- Kovács 1980.** Kovács Kálmán: Kísérletek a gazdasági válság jogszabályi eszközökkel történő megfékezésére a Bethlen-kormány utolsó éveiben. In: Ádám Antal – Benedek Ferenc – Szita János: *Jogtörténeti tanulmányok. Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs 1980. (Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécsi publicata 95.)

- Kun 1920.** Kun József, barabási: A magyar *pragmatica sanctio* célja. *Magyar Jogi Szemle*, 2. (1921) 6. sz. 350–354.
- Laky 1923.** Laky Dezső: *Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1923.
- Lenin 1962.** Lenin, V. I.: A szociáldemokrácia két taktikája. In: *Lenin Összes Művei*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 11. k. 82.
- Mártonffy 1940.** Mártonffy Károly: *A magyar közigazgatás megújulása*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940.
- Mérei 1969.** Mérei Gyula: *A magyar októberi forradalom és a polgári pártok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- Molnár 1920.** Molnár Kálmán: *A jogfolytonosság követelményei és a kibontakozás útja*. Egri Keresztény Sajtószövetkezet, Eger, 1920.
- Nagy 1993.** Nagy József: *A Nagyatádi-féle földreform. 1920–1928*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Kiadó, Eger, 1993.
- Nötel 1937.** Nötel Rudolf: *Agrárválság és adósvédelem. Elméleti vonatkozások és nemzetközi összehasonlítás*. Gergely, Budapest, 1937.
- Pintér 1999.** Pintér István: Kényszerpályára szavazó ország – 1939. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 176–207.
- Polner 1920.** Polner Ödön: *A trón megüresedésének és betöltésének kérdéséhez*. *Magyar Jogi Szemle*, 1. (1920) 4. sz. 193–205.
- Salamon 2001.** Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás, 1918–1920. Forradalom – proletárdiktatúra – ellenforradalom*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.
- Schönwald 1969.** Schönwald Pál: *A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- Schweitzer 2019.** Schweitzer Gábor: Vihar egy közjogi szakvélemény körül, avagy közreműködtek-e a Budapesti Tudományegyetem jogászprofesszorai a köztársaság közjogi megalapozásában 1918 novemberében? *Állam és Jogtudomány*, 60. (2019) 3. 59–77.
- Siklós 1978.** Siklós András: *Magyarország 1918–1919. Események, képek, dokumentumok*. Kossuth Könyvkiadó – Magyar Helikon, Budapest, 1978.
- Somló 1903.** Somló Bódog: *Állami beavatkozás, individualizmus*. Politzer Zsig-

mond és Fia, Budapest, 1903.

Szladits 1941. Szladits Károly (főszerk.): *Magyar magánjog. Általános rész. Sze-
mélyi jog.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1941.

Szöllősy 1935. Szöllősy Oszkár: *Magyar börtönügy. A büntetések és a biztonsági
intézkedések végrehajtása.* Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest,
1935.

Tunyogi Szűcs 1933. Tunyogi Szűcs Kálmán: *A gazdatartozások átmeneti ren-
dezése: a 6.300/1932. M.E. sz. rendelet szövege és magyarázata.* Tébe Kiadó,
Budapest, 1933.

Vincellér 1996. Vincellér Béla: *Szállási hat hónapja. 1944. október – 1945. má-
jus.* Volos Kiadó, Budapest, 1996. 47.

Vincenti 1942. Vincenti Gusztáv: *A munka magánjogi szabályai.* Grill Károly
Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1942.

Wlassics 1921. Wlassics Gyula: *Az eckartsai nyilatkozat. A királykérdés. I. Új
Magyar Szemle, 2. (1921) 1. sz. 21–26.*

Zsedényi 1931. Zsedényi Béla: *A kormányzói jogkör kiterjesztése.* Ludvig István
Könyvnyomdája, Miskolc, 1937.

SZAKÁLY SÁNDOR

NEMZETI HADSEREGBŐL MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG

Az önálló magyar haderő létrehozása (1919–1922)

Az 1867-es kiegyezést követő esztendőben, 1868-ban a magyar Országgyűlés a törvényalkotási folyamatban megalkotta az 1868. évi XL., XLI. és XLII. törvénycikkeket, amelyek a véderőről, a honvédségről és a népfelkelésről szoltak.¹ Ezzel a magyar nemzet hosszú évtizedek óta óhajtott vágya teljesült: létrejött az önálló magyar haderő – pontosabban a létrehozásának lehetősége. Ezek a törvények ugyanis alapvetően az általános védkötelezettséget, a honvédség magyar vezényleti nyelvét határozták meg, valamint kimondták, hogy a magyar királyi Honvédség alakulatai az ország határain kívül csak a magyar Országgyűlés hozzájárulásával alkalmazhatók.

A jelzett törvények ellenére azonban nem mondható el – amint erre fentebb utalás is történt –, hogy önálló magyar haderő jött volna létre. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a magyar királyi Honvédséget és az osztrák k. k. Landwehrt amolyan „másodvonalbeli” katonai erőnek tekintették, míg az igazi haderőt a közös hadsereg – illetve a haditengerészet – jelentette.

¹ A hivatkozott törvények – 1868. évi XL. törvénycikk a véderőről, 1868. évi XLI. törvénycikk a honvédségről, 1868. évi XLII. törvénycikk a népfelkelésről – szövegeit lásd: 1000 év törvényei.

A(z első) világháború elvesztését követően a polgári demokratikus kormányok igyekeztek valamilyen formában fegyveres erőt is létrehozni, de tagadhatatlan, hogy katonai kérdésekben ténykedésük mégis inkább a hadsereg leszerelésére irányult.² Az önkéntes alapon felállítani szándékozott hadsereg létre sem jött igazán, pontosabban hatástalannak bizonyult.³ A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltását követően a Forradalmi Kormányzótanács hamarosan ráébredt arra, hogy a hadsereg szervezése csak a „régielemek” alapján, azaz sorozással oldható meg. Az önkéntesség elmélete a gyakorlatban nem sok eredményt hozott.⁴

A román és cseh támadást⁵ megelőzően már szervezni kezdték a Vörös Hadsereget. 1919. május–júniusára már komoly fegyveres erőnek számított, és önálló hadműveletekre is képes volt,⁶ de a proletárdiktatúra 1919. augusztus 1-jei bukását követően gyakorlatilag „elolvadt”.

Az önálló magyar haderő alapjait végül is a Nemzeti Hadsereg jelentette, amelyet Szegeden 1919 júniusában kezdtek el szervezni. 1919. június 6-án jelent meg az a hadügyminiszteri rendelet, amely kimondta, hogy a „vörös terror leküzdésére, valamint a törvényes rend és a biztonság helyreállítása céljából »Magyar nemzeti hadsereg« felállítása rendeltetett el”.⁷ Ennek a hadseregnek – amely a rendelet megjelenésekor még alakulóban sem igen volt – a tagjai olyan megbízható tisztek és altisztek lehettek, akik 1918. október 31-ig szolgáltak, nem töltötték még be az ötvenedik életévüket, és a világháborúban legalább tizenkét havi arcvonalbeli vagy vezérkari szolgálatot teljesítettek.⁸ Nem számí-

2 Bővebben lásd Révész 2019.

3 Révész 2019, 128–152.

4 Révész 2019, 177–190.

5 A Vörös Hadsereg felállításáról a Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 22-én kihirdetett Mindenkihez című felhívásában intézkedett. A vonatkozó rendelet 1919. március 24-én készült el és március 30-án jelent meg, és abban 200 ezer fős proletár hadsereg létrehozását helyezte kilátásba. A 12 pontból álló rendelet szövegét lásd: Hetés 1959, 2. sz. dokumentum, 81–82.

6 A Vörös Hadsereg 1919. május 9-én indította meg az ún. „északi” vagy „felvidéki” hadműveletét, amelynek során számos nagyvárost – Kassa, Eperjes stb. – foglalt vissza, de azt nem a Magyarországi Tanácsköztársaság területének „nyilvánította” a politikai vezetés, hanem rajta létrehozta a „Szlovák Tanácsköztársaságot”.

7 A rendelet szövegét lásd: Csak szolgálati használatra! 57–61.

8 Uo.

tott kizáró oknak az sem, ha 1918. október 31. után nyugállományba helyezték őket, hiszen ismert volt, hogy 1919. január 1-jével gyakorlatilag az összes tábornok és ezredes nyugállományba került, azt megelőzően pedig megszüntették a vezérkari testületet, a hadmérnökkart és a tüzértörzskart is.⁹

A szervezést meghirdető szegedi ellenkormány¹⁰ Hadügyminisztériuma a későbbiek során a hivatkozott rendeletben megnevezett tiszti és altiszti csoportok mellé más tiszteket, altiszteket és legénységet is mozgósítani kívánt, és az elmaradó önkéntes jelentkezés esetén a behívásukat tervezte.

Az 1919 júniusától szervezni kezdett Nemzeti Hadsereg a kezdetekben nem jelentett komoly erőt. Létszáma, fegyverzete, felszereltsége meg sem közelítette a Vörös Hadseregét. Létezése inkább mint alternatíva jöhetett szóba a katonai hivatásutat továbbra is gyakorolni szándékozók számára. Vonzereje akkor nőtt meg, amikor a Magyarországi Tanácsköztársaság politikai vezetése a sikeres felvidéki hadjárat után, engedve a nagyhatalmak követelésének, megkezdte a Vörös Hadsereg visszavonását az elfoglalt területekről. A csalódott tisztek – vagy ahogy akkor nevezték őket: a volt tisztek¹¹ – elhagyták a Vörös Hadsereget, és számosan közülük Szegednek vették az irányt.¹²

A szegedi ellenkormány 1919. július 12. és 1919. augusztus 12. között hivatalban lévő hadügyminisztere, Belitska Sándor vezérőrnagy¹³ 1919. július 27-én

9 A hivatkozott hadügyminiszteri rendeletek: Saját kérelemre történő nyugállományba helyezés felülvizsgálat nélkül. 34.229/el.n.2.a-1919. Rendeleti közlöny a magyar hadsereg számára (Szabályrendeletek) /a továbbiakban RK/Szab./1918. 110. sz. 12., Kényszernyugdíjazás 1.973/el.n.31.-1919. RK/Szab. 1919. 9. sz. 34., Tisztikar apasztása 4.162/el.n.31.-1919. RK/Szab. 1919. 16. sz. 74–75, Tisztikar apasztása 4.163/el.n.31.-1919. RK/Szab.1919. 18. sz. 80–81.

10 Károlyi Gyula, gróf (Nyírbakta, 1871. május 7. – Budapest, 1947. április 23.) vezetésével Szegeden létrejött „ellenkormány” (1919. május 30. – 1919. július 12.).

11 A Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregében – szovjet-orosz példa nyomán – megszüntették a rendfokozati elnevezéseket. Hogy valamilyen formában mégis nevesítsék a tiszteket, a korábban viselt rendfokozat elő odatették a „volt” szót.

12 A Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregében szolgált hivatásos tisztekre vonatkozóan lásd: Szakály 1989.

13 Belitska Sándor (Lajosfalva, 1872. április 1. – Budapest, 1939. december 7.), hivatásos katonatiszt, majd diplomata. Legmagasabb rendfokozata címzetes gyalogsági tábornok. 1919. július 12-e és 1919. augusztus 12-e, majd 1920. december 16-a és 1923. június 28-a között hadügyminiszter, illetve honvédelmi miniszter. 1923. október 26-a és 1930. április 5-e kö-

rendeletben¹⁴ szabályozta a Szegedre érkező tisztek fogadásának módját. Elrendelte egy személygyűjtő állomás felállítását, ahol minden Szegedre érkező tisztnak jelentkeznie kellett. A tisztek személyazonosságát és politikai megbízhatóságát az igazolóbizottság állapította meg, és azt követően intézkedett a tisztek alkalmazásáról, beosztásáról.

Az igazolóbizottság három kategóriába sorolta az ellenőrzött tiszteket:

1. teljesen megbízhatók;
2. politikailag még nem tisztáztak;
3. politikailag rovott múltúak.

Ezen utóbbiakat azonnal le kellett (volna) tartóztatni.

Egyébként a hadügyminiszteri rendelet tapintatra intette az eljárásban részt vevőket, amikor azt mondta ki: „A bajtársias szellem és az egymás iránti kölcsönös tisztelet nem engedheti, hogy azon tisztjeink, kik nélkülözések és számtalan életveszély után végre eljuthatnak hozzánk, itt elutasító, sőt durva fogadtatásban részesüljenek.”¹⁵ A bajtársiasságra történő utalás mellett, úgy vélem, a megfogalmazást az is „elősegíthette”, hogy a Szegeden lévő tisztek létszáma mindössze néhány százra rúgott az adott időben, s a szerveződő Nemzeti Hadsereg létszáma is alig néhány ezer főt tett ki a lassan már sorozni kezdett legénységgel együtt.

Az 1919. augusztus 19-éig Szegeden működő ellenforradalmi kormányon kívül a röviddel a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság¹⁶ bukását követően létrejött Friedrich-kormány¹⁷ is foglalkozott a hivatásos és tartalékos tisztek forradalmak alatti magatartásának és működésének igazolá-

zött a Magyar Királyság követe a Lengyel Köztársaságban, II. fizetési osztályba sorolt rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri rangban.

14 A hivatkozott rendeletet lásd: Csak szolgálati használatra! 115–117.

15 Uo.

16 1919 júniusának második felétől Magyarország „hivatalos” megnevezése a Magyarországi Szövetséges Szocialista Köztársaság volt.

17 Friedrich István (Malacka, 1883. július 1. – Vác, 1951. november 25.), gépészmérnök, politikus. 1919. augusztus 7-től 1919. augusztus 15-ig megbízott miniszterelnök, 1919. augusztus 15. és 1919. november 24. között miniszterelnök. Egyéb miniszteri, államtitkári tisztségeire vonatkozóan lásd: Bölöny–Hubai 2004, 322.

sával. A Schnetzer Ferenc vezérőrnagy¹⁸ – a Friedrich-kormány hadügyminisztere – aláírásával 1919. augusztus 16-án megjelent rendelet kimondta, hogy a „[...] felállítandó nemzeti hadseregbe csak azok a tisztek, tisztjelöltek, hadapródjelöltek és hasonló állásúak vehetők fel, akiknek tökéletes megbízhatósága minden kétségen felül áll”, ezért a tiszteket igazoló eljárás alá kell vonni, és meg kell állapítani, hogy az illető a „tanácsköztársaság alatt és annak érdekében nem teljesített-e a köteles, illetve rákényszerített munkát meghaladó szolgálatot”.¹⁹

Érthető tehát, hogy az igazolóbizottságok elé került tisztek szinte kivétel nélkül kényszerhelyzetükre hivatkoztak, s érvelésüket a bizottságok a legtöbb esetben el is fogadták. Ugyanakkor számosan utaltak az ország védelmének szükségességére, sőt, elhangzottak olyan megfogalmazások is, mint Erb Gusztáv²⁰ (aki később vitéz Henney Gusztáv néven vált ismertebbé) Stromfeld Aurél²¹ perében, miszerint a „[...] vörös hadsereg nacionalista célokért harcolt, Stromfeld alatt fokozatosan nemzeti színűvé vált – és nem küzdött osztály-érdekekért”.²²

A Nemzeti Hadsereg az antant hatalmak engedélyével 1919 augusztusában bevonulhatott a Dunántúlra, pontosabban annak a román hadsereg által el nem foglalt részére. A hadügyminiszteri tiszttől már korábban megvált nagybányai Horthy Miklós,²³ a Nemzeti Hadsereg fővezéréként irányította a csapatok moz-

18 Schnetzer Ferenc (Baja, 1867. október 26. – Budapest, 1944. április 3.), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata címzetes altábornagy. 1919. augusztus 7-e és 1919. november 24-e között a Friedrich István vezette kormányban hadügyminiszter, tényleges vezérőrnagyi rendfokozatban.

19 A rendelet szövegét idézi: Szakály 2004, 39.

20 Erb (1923 júniusától vitéz Henney) Gusztáv (Kolozsvár, 1888. szeptember 25. – München, Németországi Szövetségi Köztársaság, 1977. június 14.), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata szolgálaton kívüli vezérezredes. 1919-ben a Hadügyi Népbizottságon és a Vörös Hadsereg parancsnokságán szolgált.

21 Stromfeld Aurél (Újpest, 1878. szeptember 19. – Budapest, 1927. október 10.), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata vezérkari ezredes. (1945. április 1-jével posztumusz vezérezredes.) A Magyarországi Tanácsköztársaság idején előbb a Keleti hadsereg, majd a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke 1919. április 19-e és 1919. június 29-e között.

22 Az idézetet lásd: Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, Honvédelmi Minisztérium 8/c. osztály. 1920. VIII. tétel. 8.812/elnöki. (73.336. iktatószám).

23 Horthy Miklós, vitéz nagybányai (Kenderes, 1868. június 18. – Estoril, Portugália, 1957. február 9.), hivatásos haditengerésztiszt, legmagasabb rendfokozata altengernagy. 1919. jú-

gását, amelyek gyakorlatilag a tényleges katonai erőt jelentették az országban. A Nemzeti Hadsereg alakulatai ugyanakkor megkezdték az egykori Vörös Hadsereg alakulatrészeinek magukba olvasztását. A hadsereg ennek ellenére 1919 őszén létszámát tekintve alig haladta meg a néhány tízezer főt, és a tisztek és katonák jelentős része nem rendelkezett fegyverrel. A Vörös Hadsereg fegyverzete a román hadsereg hadi zsákmánya lett, a Nemzeti Hadseregnek pedig csak az itt-ott megmaradt fegyverekből jutott. Voltak olyan települések – például Miskolc környékén –, ahol a karhatalmi feladatokat ellátó katonákat csak botokkal tudták „felfegyverezni”.

Javított némileg a helyzeten, hogy az antant hatalmak megbízottjainak segítségével némi fegyverzeti utánpótlást kapott a Nemzeti Hadsereg, és Ausztriából is sikerült fegyverekhez jutni, valamint az ott szerveződő csoportok Lehár Antal ezredes²⁴ vezetésével csatlakoztak a Nemzeti Hadsereghez.

A Fővezérség, illetve a Nemzeti Hadsereg vezérkara az általa elfoglalt területeken megkezdte a katonai közigazgatás, a katonai parancsnokságok kiépítését. Először az úgynevezett katonai körletparancsnokságok álltak fel, amelyek egy-egy nagyvárossal a központjukban szerveződtek meg. A hét katonai körlet 1920-ban Budapest, Székesfehérvár, Kaposvár, Szeged, Debrecen, Szombathely és Miskolc székhellyel működött. (1921-ben Kaposvár helyét Pécs vette át.)

Miközben a katonai vezetés – élén Horthy Miklós Fővezérrel – 1919 őszén a hadsereg szervezetének kiépítésén fáradozott, a magyar béke delegáció Párizsban igyekezett valami eredményt elérni a béketárgyalásokon. Működése azonban tökéletes kudarcra volt ítélve. A győztes nagyhatalmak, a jóvoltukból

nius 5-től (más adatok szerint június 6-tól) 1919. július 12-ig a Károlyi Gyula gróf vezette szegedi ellenkormány hadügyminisztere, azt követően 1920. március 1-jéig a Nemzeti Hadsereg Fővezére, majd 1920. március 1-je és 1944. október 16-a között a Magyar Királyság „államfője”, kormányzóiban.

24 Lehár Antal, báró (Sopron, 1876. február 21. – Bécs, Ausztria, 1962. november 12.), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata vezérőrnagy. 1919-ben Ausztria területén „szabadcsapatokat” szervezett, majd a Nemzeti Hadsereghez csatlakozott. A szombathelyi katonai körlet, illetve hadosztály parancsnoka volt. 1921. szeptember 1-jével, ezredesi rendfokozatban nyugállományba helyezték. Az uralkodó 1921. októberi visszatérési kísérletekor hadügyminiszteri és vezérőrnagyi kinevezést nyert. A sikertelen visszatérési kísérlet után Ausztriába távozott. Rendfokozatát megtarthatta.

megerősödő közép-európai államok és az újonnan létrejövő államok hallani sem akartak valamiféle, Magyarország számára engedményt jelentő békéről. A legyőzötteknek nem járt könyörület!²⁵

A béketárgyalások végül is egy diktátumhoz vezettek, melyet 1919. június 4-én írt alá a magyar delegáció²⁶ a versailles-i Nagy Trianon-palotában. Ez a békediktátum katonai vonatkozásban is szinte lehetetlen helyzetbe hozta Magyarországot. Az előírások értelmében Magyarország összesen 35 ezer fős hadsereget tarthatott fenn, s ezen létszámnak huszada lehetett hivatásos tiszt (1750 fő), tizenötöde altiszt (2334 fő), míg a legénység tizenkét évi szolgálatot vállalt önkéntesekből állhatott.²⁷

Az előírások kitértek a hadsereg létszáma mellett a fegyverzeti kérdésekre és a hadsereg szervezetére is. Így a magyar haderő nem rendelkezhetett repülőerővel, megtiltották a dunai flottilla létrehozását is, mindössze három feldehítőnaszád hadrendbe állítását engedélyezték. Nem lehetett a hadseregnek sem vezérkari testülete, sem vezérkara, de tilos volt hadsereg és hadtest szintű parancsnokságok létesítése is.²⁸

A békediktátum előírásai szerint a hadsereg minden ezer fő után 1150 puskával, 15 géppuskával, két aknavetővel és három löveggel rendelkezhetett. Ez összesen 40 250 puskát, 525 géppuskát, 140 aknavetőt és 115 löveget jelentett. A lövegek esetében még az űrméretet is meghatározták, valamint a fegyverek lőszerkiszabatat is darabra előírták. A lőszerke és a kieső fegyverek pótlására csak állami tulajdonban lévő gyárban lehetett lőszer, fegyvert előállítani. Mindezek ellenőrzését a nagyhatalmak és a kisantant államok képviselőiből lét-

25 A magyar békedelegáció tevékenységére és a trianoni békediktátum aláírására vonatkozóan lásd: Romsics 2001.

26 A békeszerződést a Magyar Királyság képviseletében dr. Benárd Ágost (Budapest, 1880. január 3. – Budapest, 1968. június 22.) népjóléti és munkaügyi miniszter (1920. március 15. – 1921. április 14.), valamint Drasche-Lázár Alfréd (Dorog, 1875. június 15. – Meyerhofen, Ausztria, 1949. augusztus 28.), rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter írta alá.

27 A trianoni békeszerződést a magyar Nemzetgyűlés, mint az 1921. évi XXXIII. törvénycikket iktatta törvénybe és hirdette ki az Országos Törvénytár 1921. július 31-én megjelent 1921. évi 14. számában. A katonai előírásokat az V. rész tartalmazza. A békeszerződés teljes, hiteles szövegét lásd: Bank-Kovács 2019, 5–322. old.

28 Uo.

rehozott Szövetségi Katonai Ellenőrző Bizottság volt hivatott végrehajtani. Különösen kellemetlenül érintette a hadsereget és a katonai vezetőket a páncélosok használatának tilalma, illetve azok behozatalának a megtiltása is.

A magyar fél még a tárgyalások időszakában igyekezett legalább 85 ezer főre emelni a létszámot, de teljes elutasításban részesült. Hiába volt az érvelés, hogy a 35 ezer fős hadsereg legfeljebb a belső rend fenntartására lehet elegendő, a „békecsinálók” nem változtattak álláspontjukon.

Meg kell azt is mondani, hogy a békediktátum előírásai nem a hadsereg akkori helyzetét rontották, hanem a majdani fejlesztés elé gördítettek akadályokat. A Nemzeti Hadsereg létszáma ugyanis 1920-ban nem érte el az engedélyezett létszámot!

A szerveződő Nemzeti Hadsereg 1920-ban már kezdte az egységesülés jegeit mutatni, hiszen a korábbi *Fővezér*, Horthy Miklós, 1920. március 1-jével kormányzó lett, és mint ilyen, a *Legfelsőbb Hadúrrá* is vált, aki a hadsereggel gyakorlatilag önállóan rendelkezhetett. Jogai közé tartozott a tábornokok és tisztek kinevezése, nyugállományba helyezése és felmentése, a hadsereg belső életének szabályozása, és a katonák az esküt is az ő személyére tették le.²⁹

Horthy és a katonai vezetés tagjai ekkor – és már 1919-ben is – a legfontosabb teendők egyikének tartották a hadsereg és a tisztikar fegyelmének helyreállítását, a politizálás „kitiltását” a hadseregből. Horthy Miklós már 1919. augusztus 23-án kelt tiszti parancsában szólt arról, hogy mennyire fontos a fegyelem: „Amióta a fővezérséget átvettem – olvashatjuk a parancsban – egyik legfontosabb teendőmnek tartom a tisztikart minden tekintetben ama magas katonai színvonalra újra felemelni, melyben a régi hadsereg kötelékében valamennyi magyar tiszt mindenkor állott [...] erős és tántoríthatatlan elhatározásom a magyar nemzeti hadsereg tisztikarát megóvni mindattól, ami annak tekintélyét leronthatja és mostani nehéz feladatának sikeres megoldását veszélyeztetheti.”³⁰

Hogy ez ne így legyen, a Fővezér úgy vélte, hogy „[...] felépítendő hadseregünk tisztikarának sziklavár fegyelemmel kell bírnia. A fegyelem lényegét a régi szolgálati szabályzat határozványai szabják meg. Minden parancsnoknak el

29 A téma részletezését lásd: Dombrády 1990, 5–45., Szakály 2001.

30 Csak szolgálati használatra! 119.

nem mulasztható kötelességévé teszem, hogy saját hatáskörében ezen szabályzatnak fegyelmi tekintetben, valamennyi alárendelt tisztnek érvényt szerezzen. A legkíméletlenebb eszközöktől sem szabad visszariadnunk, hogy a letűnt korszak bomlasztó és fegyelmet ölő metelyét sorainkból kiöljük.”³¹

Az előbbieken idézett mellett parancsok, rendeletek tucatjai foglalkoztak a fegyelem problémájával, de hasonló volt a helyzet a politizálás kérdésével is. Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának éveiben a hivatásos tisztnek tilos volt bárminemű politikai tevékenységet folytatni, a forradalmak és ellenforradalmak azonban változtattak ezen a helyzeten, a tábournoki és tisztikar egyes tagjai elkezdtek „politizálni”.

Ennek a megszüntetését, a „régí rend” visszaállítását szorgalmazta e tekintetben a hadügyminiszter³² 1919. augusztus 11-én kelt rendelete, melyet augusztus 30-án meg kellett ismételni. A rendelet újbóli kiadására azért volt szükség, mert „[...] egyes tisztek még mindig részt vesznek politikai mozgalmakban, és ily irányú célzattal párthelyiségeket (klubokat) látogatnak”.³³ A rendelet megfogalmazói pedig határozottan kijelentették, hogy „[...] a politizáló tiszteknek az új magyar hadseregben semmi esetben sem lesz helye”.³⁴

A Nemzeti Hadsereg vezetőinek szeme előtt az egykori Osztrák–Magyar Monarchia haderejének fegyelme, egységessége (egyértelműen a világháború előtti) lebegett. Úgy vélték, a szellemiségében homogén haderő biztos támasza lehet a kialakuló rendszernek. Ennek a haderőnek a létrehozása azonban csak különböző „elemek összegyűréséből” jöhetett létre. A világháború előtti magyar királyi Honvédség, illetve a közös hadsereg – és részben haditengerészet – hivatásos és tartalékos tisztjeinek, altisztjeinek, valamint az 1918–1919-es időszak vörös és fehér katonáinak kellett egységes szervezetet alkotniuk.

Ezt a sokszínűséget részben tovább színezte még a „király-kérdésben” elfoglalt álláspont is, amely a tisztikar tagjait, de a haderő egészét is „királypártiakra”, illetve „szabad királyválasztókra” osztotta. A tábournoki és tisztikar többsége

31 Uo.

32 A hadügyminiszter Schnetzer Ferenc vezérőrnagy.

33 Szakály 2004. 41.

34 Uo.

az 1919–1920-ban kialakult állapotot – nincs uralkodó, a Nemzetgyűlés által megválasztott kormányzó „áll az ország élén” – ideiglenesnek tekintve elfogadta azt, és a jelzett kérdéssel élesen csak 1921-ben, IV. Károly³⁵ magyarországi „látogatásaikor” szembesült.³⁶

Az egykori uralkodó kísérletei végül is nem okoztak nagy ellentétet a Nemzeti Hadseregen belül. Néhány idősebb tábornok és törzstiszt ragaszkodott ugyan az uralkodó személyéhez és kérte felmentését a kormányzótól a sikertelen 1921. októberi „visszatérési kísérlet” után,³⁷ de a „hezitálók” többsége a hadsereg kötelékében maradt, maradhatott a király mellett tett megnyilatkozásai ellenére is.

A politikai és katonai vezetők többsége úgy vélte, fontosabb a haderő egységének fenntartása, az „ingadozók” meggyőzése, mint a tisztogatás. A Nemzeti Hadsereg végül is 1920–1921-ben – vezetését, tisztikarát tekintve – gyakorlatilag egységessé vált. Tisztikara magába olvasztotta az egykori közös és honvédtiszteket, hivatásosokat és – kis létszámban – tartalékosokat, „vörösöket” és „fehéreket” egyaránt. Az 1921. évi XLIX. törvénycikk³⁸ a honvédségről pedig azt is jelentette, hogy 1922. január 4-én a Nemzeti Hadseregből magyar királyi Honvédség lett, mely nevét 1945 májusáig – 1944. október 16-a után abból a királyi jelzöt ugyan elhagyva, de – megtartotta, szervezetét pedig 1922-ben hét vegyesdandárba szervezve (összesen 42 gyalogzászlóalj) építette fel. A gyalogzászlóaljak mellett 4 huszárezred (16 század), 4 önálló üteg és 3 utászzászlóalj tartozott a magyar királyi Honvédség hadrendjébe. A vegyesdandárokba két

35 Habsburg Károly (Persenbeug, Ausztria, 1887. augusztus 17. – Madeira sziget, Portugália, 1922. április 1.), IV. Károlyként magyar király 1916. november 21-e és 1918. november 16-a között. (Koronázása 1916. december 30-án volt Budapesten.)

36 Az uralkodó 1921. március 26-a és 1921. április 5-e, valamint 1921. október 20-a és 1920. október 23-a között kísérte meg „visszavenni” uralkodói trónját. Az első alkalommal békés körülmények között – sikertelenül – a második alkalommal katonai erővel, de ismét sikertelenül.

37 A legismertebb közülük vitéz báró Willerding Rezső (Pest, 1866. január 1. – Sopron, 1928. augusztus 16.), hivatásos katonatiszt, a legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok, csapat felügyelő, majd csapat főfelügyelő, a Honvédelmi Minisztérium VII. csoportfőnöke (akkor ez valamennyi a Nemzeti Hadsereg főparancsnoki beosztását jelentette, „rejtésben”).

38 Az 1921. évi XLIX. törvénycikk a m. kir. honvédségről. Szövegét lásd: 1000 év törvényei.

gyalozezred – egyenként három zászlóaljjal – egy kerékpáros zászlóalj, egy lo-vasszászad, egy aknavetőszázad, egy tüzérosztály, egy híradószázad és egy-egy autós- és vonatosztag tartozott. Tüzerejük 3053 puskát, 42 géppuskát, 12 löveget és 10 aknavetőt jelentett. Az így létrejött honvédség – melynek feltöltöttsége még 1925-ben is csak hatvan százalékos volt, azaz 21–22 ezer ember volt fegyverben – legfeljebb belső karhatalmi célokra volt alkalmas. Az ország megvédésére, netán támadó hadműveletek indítására szinte képtelen volt, pontosabban lett volna. Létrejött azonban mégis nagy jelentőségű, hiszen a teljesen függetlenné vált Magyarország, a Magyar Királyság önálló haderejének számított, minden hiányossága, gondja ellenére.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bank–Kovács 2019.** *Trianon. A békeszerződés.* Sajtó alá rendezte Bank Barbara – Kovács Attila Zoltán. Athenaeum Kiadó, Budapest, 2019.
- Bölgöny–Hubai 2004.** Bölgöny József – Hubai László: *Magyarország kormányai 1848–2002.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- Csak szolgálati használatra!** *Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez.* Szerk. és jegyzetekkel ellátta Hetés Tibor – Morva Tamásné. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1968.
- Dombrády 2001.** Dombrády Lóránd: *A Legfelsőbb Hadúr és hadserege.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 1990.
- Hetés 1959.** Hetés Tibor (szerk.): *A magyar Vörös Hadsereg. Válogatott dokumentumok.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- Révész 2019.** Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019.
- Romsics 2001.** Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Szakály 1989.** Szakály Sándor: A Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének tisztikara. *Palócföld*, 23. (1989) 1. sz. 13–21.
- Szakály 2001.** Szakály Sándor: A Legfelsőbb Hadúr. *Rubicon*, 12 (2001) 1–2. sz. 37–39.
- Szakály 2004.** Szakály Sándor: Új hadsereg, új tisztikar? In Uő: *Század vagy ezred? Katonákról, történelmünkről, önmagunkról. II. Cikk, interjúk.* Ister Kiadó és Kulturális Szolgáltató Iroda, Budapest, 2004.

SZÁVAI FERENC

AZ ÖNÁLLÓ MAGYAR IPAR MEGTEREMTÉSE TRIANON UTÁN

A magyar ipar helyzete az Osztrák–Magyar Monarchiában

Magyarországon az ipari forradalom először azokban a termelési ágakban bontakozott ki, amelyek a nyersanyagbőség révén komparatív előnyökkel, a fejlett ipari országok kereslete révén széles és dinamikus piacokkal rendelkeztek, s amelyek biztos, illetve nagy profitot ígérve befektetésekre vonzották a külföldi és hazai tőkét. Ilyenek voltak mindenekelőtt az élelmiszeripar különböző ágazatai, amelyek nálunk a modern iparosodás vezető ágának a funkcióját látták el. Magyarországon a 19. századi ipari fejlődésében két terület játszott kitüntetett szerepet, az élelmiszeripar és a nehézipar.

A magyar ipar fejlődésének az agráripari munkamegosztás mellett a vámunió volt a meghatározó kerete. Ez a közös piac Magyarország számára a gyorsabb gazdasági növekedés lehetőségét biztosította, ugyanakkor az osztrák és cseh ipar számára is kedvező volt a magyar piac. Kialakult egy agrárjellegű, élelmiszer- és nyersanyagtermelő, valamint egy ipari területen fejlettebb ország közötti agráripari munkamegosztás.

A vámunió viták gyűrűjében állt fennállása óta. Alapvetően két fő álláspont fogalmazódott meg: az egyik szerint a két ország gazdasági érdekei annyira eltérőek, hogy a kereskedelmi és vámszövetség akadályozza a fejlődést. A közös vámterületnek sok kritikusa volt; például a századfordulón megalapított Gyárparosok Országos Szövetsége, valamint fontos gazdasági szakemberek.

Ezek felvetették, hogy a vámunió az elszegényedésünk forrása, és azt is, hogy nagy mennyiségű nyerstermék kerül ki az országból, vagyis többet fizetünk, mint amennyit kapunk. A vélemények egyike az volt, hogy a nyerstermékek kivitele káros. Ezért a gazdasági elkülönülésnek a különböző formáit javasolták.¹

A kiegyezés után helyzetünk lényegesen megváltozott a birodalmon belül, a korábbi alárendelt szerepből immár egyenrangú féllé vált. A két fél közötti árucserében érvényesültek a két ország eltérő természeti, történeti és strukturális adottságából származó komparatív előnyök. Az egységes vámterületet alkotó „közös piac” vámterülete két gazdaságilag önálló és szuverén ország meghatározott időre kötött önkéntes és felmondható vámuniójává alakult át. A közös vámterület a Monarchia felbomlásáig mégis fennmaradt. Pedig a két eltérő adottságú, szerkezetű és fejlettségi szintű ország külkereskedelmi érdekeit nehéz volt összehangolni. A 19. századi gazdasági fejlődés egész Európában, így nálunk is az ipar gyors előretöréséről szólt, ennek megfelelően egyre hangosabb és erősebb lett az a hazai érdekcsoport, amely megkérdőjelezte a mezőgazdasági kedvezményeket, s helyette a korszellemből kiindulva a magyar ipar támogatását és lehetőségeit követelte.

A felmerülő problémákat a 10 évente sorra kerülő tárgyalások során próbálták meg áthidalni. Összességében hat kiegyezési tárgyalás volt, az 1907-es utolsó tárgyalásokon ismét komoly viták voltak. Magyarországon az ipari körök szorgalmazták a vámunió felszámolását, a magyar gazdaság önállóságát. Míg Ausztriában az agráriusok (Club der Land- und Forstwirte) szerettek volna gyorsan szakítani velünk.² Az önállóság a magyar ipari körök számára is lehetőséget nyújtott volna az ország területén az egyenlő versenyre és az ipar fejlesztésére.

Ráadásul Magyarországon az 1907-es vita politikai színezetet is kapott. Ennek előzménye volt az ipari körök kívánalma, miszerint az állam támogassa a magyar ipart, hogy az versenyképes legyen az osztrákkal szemben. Ezzel szemben az agráriusok a mezőgazdaság támogatásának szükségességét hangsúlyozták, hivatkozva hazánk agrár jellegére.³

1 Lásd Matlekovits 1905.

2 Paulinyi 1973, 572.

3 Schwarczwölder 2015, 233–261.

Az 1907. október 8-án aláírt magyar-osztrák kereskedelmi szerződés (LIII. tc.) a gazdasági közösséget biztosította (a kapcsolat 1917 végéig szólt), de a 10 éves időtartam lejártá után 1918. január 1-től kimondta a különválás lehetőségét.

Ez Rajnik Béla szerint komoly lépés volt a magyar gazdasági önállóság felé, hiszen megtörtént a magyar gazdasági önállóság lehetőségének elfogadása.⁴ Éppen a vámunió megújítását célzó vitás kérdések elintézése ösztönözte a feleket arra, hogy 1907-ben felállították a döntőbírószéket, amely esetileg ülésezett, a vitás kérdések megoldásában kellett döntéseket hoznia.⁵

1909-ben Rajnik Béla könyvével kiérdemelte a Magyar Tudományos Akadémia dicséretét. Rajnik egyértelműen az önálló magyar ipar megteremtéséért küzdők hatása alá került, hiszen könyvében a különválást előremozdító intézkedéseket fogalmazott meg: például a munkáshiány megszüntetése, ezen belül is a visszavándorlás elősegítését szorgalmazta. A munkásosztály tisztességes megélhetésének biztosítását tartotta szükségesnek (hogy a fogyasztási adókban a munkások érdekeit vegyék figyelembe). Az egyéb hitelügyek (a vállalatoknak pénzre volt szüksége) rendezését, a forgalmi ügyek megoldását javasolta. Az iparügyek terén pedig a termelés fejlesztését és a keleti piacok (kereskedelmi szerződések) biztosítását. Rajnik elébe akart menni a problémáknak, ezért gyakorlati és tudományos szakemberekből álló bizottság felállítására tett javaslatot. A különválást gyógyszernek nevezte, amely lehetőséget kínál az egészséges fejlődés számára. Végül soron hitet tett a szabad kereskedelem mellett. Végül idézi Kossuth Ferencet, miszerint „*Nem lehet jólétben az az ország, melyben az emberi kereset legjövedelmezőbb forrása, az ipar, nincs meghonosítva [...]*”⁶

Ismert, hogy a Gyáriparosok Országos Szövetsége felismerte és alapszabályában rögzítette a gyáripar általános érdekeinek képviselését, különösen vámpolitikai és külkereskedelmi kérdésekben. A vámvédelmet az osztrák ipar számára tartották előnyösnek, úgy vélték, hogy a kormány nem tudja eléggé

4 Rajnik 1909, 16–19.

5 Paulinyi 1973, 593.

6 Rajnik 1909, 267–299.

képviselni a magyar érdekeket.⁷ Szakértők dolgoztak azon, hogy milyen vám-szövetséget kössenek Ausztriával, ha nem újítanák meg azt 1907-ben.⁸

A vámunió számlájára lehetne írni, hogy fenntartotta a hazai ipar egyoldalú szerkezetét,⁹ azaz azt az állapotot, mely szerint a magyar ipart a könnyű-, főleg a textil kis súlya jellemezte. Ausztriából származott a magyar ipari géppark jelentős része: az élelmiszer 68%-a, a bőr 62%-a, a fa 43%-a, a textil 33%-a, a vas 38%-a, a többi ágazat 20%-a.¹⁰

A védett piac viszont komolyan determinálta a birodalom gazdasági fejlődésének mikéntjét, az európai és a világkereskedelemből való részesedés alacsony szintje miatt egyes vélemények szerint nem használhatta ki megfelelően lehetőségeit.¹¹

A magyar ipar kiinduló állapota az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után

Az első világháború kitörésekor a gyárak jó része hadiipari termelésre állt át, vagy már eleve ebből a célból hozták őket létre. Magyarország a háború alatt a legtöbb fémből behozatalra szorult. Pótanyagokat használtak, szinte minden anyagból hiány keletkezett. A gyártelepeknek összességében csak 49%-a maradt meg.¹²

„Vigasztalásul csak az a körülmény szolgálhat, hogy a sok nehézség közepette, mellyel e kis ország ipara küzd, a gyógyulás jelei mutatkoznak, a háborút követő összeomlás, a forradalmak pusztításai és az ellenséges megszállás okozta

7 Itt jegyezzük meg, hogy a GYOSZ a gyáripar érdekeit képviselte, de ekkor még a munkások többsége a kisiparban dolgozott. Vagyis amit a gyárosok képviselnek, az nem feltétlenül a gazdaság egésze, csak rétegérdek volt.

8 Avar 2000, 154.

9 Ez az évszázadok alatt kialakult gazdasági kapcsolatok következménye volt.

10 Katus 2008, 125.

11 Gross 1973, 1–28.

12 Freid–Kátainé 2020, 693.

károk után a fokozott munka javulást ígér, lehetőségeket, hogy a magyar ipar élni fog s az ország gazdasági talpra állásában számottevő erőtényező lesz.”¹³

Tanulmányunk idejét a trianoni békediktátum iparra gyakorolt hatása, majd talpra állása, végül a világgazdasági válság újabb kihívása adja meg.

A magyar gazdaságnak nem csupán az elveszített területeket, új gazdasági környezetet kellett elszenvednie, hanem a nyomasztó nyersanyaghiányt, amely az első világháború okozta gazdasági kimerülésnek is volt köszönhető.¹⁴ Különösen a túlméretezett feldolgozóipari örökség, a nyersanyaghiányból adódó nehézségek közepette kellett megtalálnia a magyar gazdaság ágazatainak a kiutat, így az iparnak is.

Az iparral foglalkozó lakosság csupán 50,9 százaléka maradt a csonka országban. Ércbányászatunk 98,3 százalékát veszítettük el. Gondot okozott a piacok elvesztése is.¹⁵

Szélsőségesen nyitottá vált hazánk gazdasága. A védett piacok elvesztése azzal járt, hogy a magyar gazdaság a világpiacon találta magát, ahol tengernyi kihívás jelentkezett. Magyarországnak mindenáron exportálnia kellett, hogy hozzájusson a fontos nyersanyagokhoz. Az ellentmondást az jelentette, hogy nagy feldolgozóipari kapacitások maradtak, a működtetésükhöz szükséges nyersanyagok java része viszont az elcsatolt területeken volt. Bizonyos ágazatok egyáltalán nem vagy csak részben voltak jelen a magyar gazdaságban. A könnyűipar számos ága: a textil, a cellulóz- és papír (vagy a fa) szinte teljesen lekerültek az új nemzetgazdaság palettájáról.

Az őstermelésben foglalkoztatottak aránya a háború előtti Magyarországon 64,5%-ot tett ki, az új területen mindössze 55,8%-ot.¹⁶

Az ország az említett változások következtében új gazdasági egységgé vált, létfeltételei döntően és alapvetően átalakultak.

Az új országterületen kialakuló gazdaság számára egyrészt nyersanyag-behozatali forrásokat kellett keresni. Másrészt pedig piacokat, hogy a működő-

13 Farkasfalvi 1923, 22.

14 Imre 2016, 96–98.

15 Csath 2014, 23.

16 Farkasfalvi 1923, 23–25.

képessége biztosítható legyen. Természetes törekvés volt az importcsökkentés magyar részről is. Végeredményben az új vámtarifák a magyar gazdaság bojkottját jelentették a kisantant országok részéről. A kereskedelem korlátozását és beszűkülését, a magyar gazdaság működésének és fejlődésének akadályozását eredményezték. A trianoni békeszerződésnek hosszú távú gazdasági következményei voltak a humán erőforrás eltérő, kedvezőtlen eloszlását, a piac elvesztését, a gazdaságpolitikai döntési lehetőségek megváltozását illetően.¹⁷

A magyar ipar helyzetét megvilágító, a trianoni terület gyárparát, közép- és kisiparát ismertető hivatalos adatok nem állnak rendelkezésre. Csak a gyárparára készült egy 1921-es becslés. E szerint a trianoni Magyarországon 2115 gyári jellegű ipartelep dolgozott, a háború előtti ipartelepek 20%-a, 269 gyárral kevesebb, mint ami a mai területén 1913-ban üzemben volt. A 2115 gyári üzemből 80 esett a vas, 100 a fém, 205 a gépgyártásra és elektromos, 404 a kő-, föld-, anyag-és üveg, 304 a fa, 117 a bőr, 182 a textil, 159 a papír és sokszorosító, 359 az élelmezés, végül 205 a vegyészeti iparra. Nagyarányú csökkenést tapasztalhatunk a vas a kő-, föld-, anyag-és üveg, a fa és az élelmezésiparban. A statisztikai adatsorok bemutatják az iparforgalmi keresők és a gyáripari alkalmazottak Csonka Magyarországra eső százalékos arányát:

17 Kaposi 2010, 44–55., Mózes 2009, 177–190., Holka 2020, 619–641.

1. táblázat. Földművesek és iparosok a trianoni határokon innen és túl, 1920.

Terület	őstermelő		nem birtokos		iparral foglalkozó keresők**		gyáripari alkalmazottak***	
	mezőgazdasági keresők*				száma (fő)	megoszlása (%)	száma (fő)	megoszlása (%)
	száma (fő)	megoszlása (%)	száma (fő)	megoszlása (%)				
Cseh megszállás alatt	2 271 871	19,9	576 000	19,2	230 118	17,7	80 057	20,4
Román megszállás alatt	3 708 619	32,5	971 000	32,3	267 092	20,6	67 827	17,3
Délszláv megszállás alatt	1 005 974	8,8	266 000	8,9	91 618	7,0	8 968	2,2
Osztrák megszállás alatt	203 841	1,8	51 000	1,7	32 837	2,7	6 160	1,6
Fiume	1 598	0,01	500	0,01	9 844	0,8	5 881	1,5
Megszállás alatt összesen	7 191 903	63,1	1 864 000	62,1	631 509	48,8	168 893	43,0
Megcsonkított Magyarország	4 207 219	36,9	1 136 000	37,9	665 577	51,2	224 046	57,0
Magyarország összesen	11 399 122	100	3 000 000	100	1 297 086	100	392 939	100

* Segítő családtagok, gazdasági cselédek, gazdasági munkások

**Önálló, tisztviselő, segédszemélyzet

***20 főnél többet foglalkoztató iparvállalatok alkalmazottjai

Megjegyzés: A megoszlásadatok kerekítés miatt nem minden esetben adják ki a 100,0 százalékot.

Forrás: Holka 2020, 622.

Az önálló magyar ipar megteremtésének lépései és eredményei

1921-ben az ipari termelés rendkívül nagy nehézségekkel küzdött, többek között a szénhiány következtében. A másik ilyen volt a nyersanyaghiány; mindez szinte megbénította a fém- és faipart. A gabonatermő területek elvesztése súlyosan érintette a malomipart. Magyarország gyáriparában a gépgyártás foglalta el a második helyet.¹⁸

Mi volt a legfontosabb feladat az ipar megteremtésében? Egyrészt alkalmassá kellett tenni a gyáripari telepeket a termelésre. Másrészt olyan területeket kellett előtérbe helyezni, melyek termékeit külföldről tudták volna csak beszerezni, továbbá az élelmiszer- és feldolgozó ipar helyett magas hozzáadott értékkel bíró ágazatok születtek, melyek megfeleltek az adott kor igényeinek és színvonalának.

Az 1920-as években az iparfejlesztés és a vámvédelem hatására a fonó- és szövőipar tört előre a leglátványosabban. A textilipar az 1930-as népszámlálás időpontjában háromszor annyi kenyérkeresőt tartott el, mint a Trianon utáni első népszámláláskor; az 1930-as évek derekától pedig a gépipar „izmosodása” volt megfigyelhető. Az iparfejlesztés egyik elemeként 1922-ben módosították az ipartörvény megfelelő részeit, majd 1924-ben új szervezeti és szabályzati rend bevezetésével megújították a tanoncok oktatását.¹⁹

Fontos volt a hivatalos statisztika megteremtése is, az ipar és a kisipar keresőit is megkereste ez a szakma, megfigyelésekkel járult hozzá a foglalkoztatottság folyamatos követéséhez. Ugyanis a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1922-ben iparstatisztikai reformot dolgozott ki. 1921-től megindultak a gyáripari üzemek akkoriban kivételes gyakoriságú, éves megfigyelései.²⁰

18 Farkasfalvi 1923, 23–25.

19 Holka 2020, 619–641.

20 Uő, 629.

Az importhelyettesítő iparfejlesztés megvalósításának fő eszköze a protecionista jellegű vámpolitika volt, nemcsak a textíliák, hanem az élelmiszeripari termékek, mezőgazdasági rendeltetésű gépek és szerárúk, járműipari termékek esetében is.

Magyarország a környező államok hasonló törekvésének hatására 1925. január 1-től új vámtarifát alkalmazott, amely elsősorban a hazai iparnak nyújtott jelentős védelmet.

Az új vámtarifa több mint 40 ezer cikkre vonatkozott, és a korábbinál magasabb arányú volt, átlagos mértéke 30%-ot tett ki. Ezzel a megoldással elsősorban a hazai textil, bőr, papír, élelmiszer, vasipart (kohászatot) kívánták segíteni. A gépiparon belül a járműipar, a mezőgazdasáigép-gyártás, valamint a villamosságigép-gyártás kapott jelentős vámvédelmet. Vámmentesen lehetett behozni az ország számára létfontosságú ipari nyersanyagokat. Az élelmiszeripar jelentősége számottevően visszaesett, aránya az 1913-as 42%-ról 1938-ra 30%-ra csökkent. De még így is az egyik meghatározó iparág maradt.²¹

A külkereskedelem mérlege egészen az első világháborútól a világgazdasági válságig negatív tendenciát mutatott. A világgazdasági válság időszakában az import 70%-kal, az export pedig 60%-kal mérséklődött. A helyzet a 30-as évektől megváltozott, a külkereskedelem töretlen aktívumot mutatott, kivéve az 1940-es esztendőt.²²

A 20-as évek második felében a már szerény növekedésre képes ipar a pénzügyi stabilizációnak is köszönhetően hangsúlyt váltott, döntően a társadalmi-lakossági fogyasztást kielégítő kisebb forrásigényű iparágakat fejlesztették. Ekkor Európában az infrastrukturális jellegű ipari beruházások jelentették a gazdasági növekedés egyik lehetőségét, a másikat pedig a fogyasztási iparok gyors elterjedése következtében megjelenő kereslet kielégítése biztosította. Rohamléptékkel fejlődött a rádióipar és az optikai ipar is. Megújult a magyar gépipar. Ennek keretében Magyarországon az 1920-as években elindult a traktor-, az autó- és a motorkerékpár-gyártás. A magyar ipar az elcsatlósításból és az új európai tendenciákból fakadó változásokra rugalmasan reagált. A köny-

21 Imre 2016, 102.

22 Plósz–Dénes 2020, 745-777.

nyűipar területén a textilipar gyorsan fejlődött és a talpra állásban az egyik fontos húzóágazattá vált. Nőtt a kereslet ezen a területen, ugyanakkor 1920–21 során 24 új gyár és 8 komoly bővítés történt. Jellemezte az ágazatot az olcsó női munkaerő alkalmazása.²³ Nemzetközi összehasonlításban a textilipari index a 30-as évekre előkelő szintet ért el.²⁴

A bőriparban a Mauthner, a Wolfner és a Machlup cégek az új országterületen maradtak, az üzemek jelentős része elveszett. A pécsi bőrgyár 1919-től működött részvénytársasági formában, de ebben az ipari tevékenységben jelentős volt a kisipar szerepe és aránya. Új könnyűipari ágazat lett az optikai ipar, gyorsan fejlődött, komoly szellemi tudás segítségével működött. Meghatározó üzemek voltak a Gamma és a Magyar Optikai Művek e területen. Mivel komoly kereslet jelentkezett a fabútorok iránt a faipar is fellendülésnek indult. A Thonet és a Mundus gyárak mellett számos új gyár létesült.²⁵

Magyarországon a fejlett ipari államoktól eltérően továbbra is jelentős maradt a kisipar szerepe, az 1920–30-as években megmaradt az ipari termelésen belüli mintegy 25%-os aránya.

1938-ra a kisiparban foglalkoztattak száma az I. világháború előtti adatokhoz képest némileg csökkent, de még így is megközelítette a 45%-ot.²⁶

Az ipar szerkezetében eltolódás következett be. Az 1920-as évek első felének és az 1930-as évek második felének importszerkezetében a nyersanyagok átlagos aránya 32%-ról 42%-ra nőtt, a késztermékeké viszont 45%-ról 32%-ra csökkent.

Az 1920-as években dúló infláció nem csupán a tőkeimportot és a tulajdonosváltást ösztönözte, hanem a magyar ipar viszonylagos versenyképességét is javította.

A kivitel értéke 1920-ban még csak 191 millió pengőt, 1926-ban viszont már 873 millió pengőt tett ki, azaz hat év alatt négy és félszeresére nőtt, s az import értékének 92%-át fedezte. A külkereskedelmi többlet 1930-ban jelent meg, s a korszak végéig megmaradt.²⁷

23 Kaposi 2002, 287–288.

24 Farkasfalvi 1937, 210–211.

25 Kaposi 2002, 289.

26 Imre 2016, 103.

27 Kádár 2015, 76–81.

A papíriparban is új gyárakat alapítottak. A korszakban az ágazat a kibocsátását két és félszeresére növelte. A gyógyszeriparban a Chinoin és a Richter Gedeon fejlődése kiemelkedő. A vegyiparban a Hungária Vegyiművek tevékenységét lehet kiemelni, főleg a műtrágyagyártás területén. Fontos területe volt még a vegyiparnak az ipari robbanóanyag-gyártás. A tradicionális sajtoló olajüzemek is fontos szerepet töltek be.²⁸

Az élelmiszeriparnak legalább 15 részterülete van. Amíg a népesség 41,6%-a, addig az ipari népesség 51,2%-a és a gyári munkásság 57%-a maradt a trianoni területen. A történelmi Magyarország 4241 gyárából 2074 gyár – tehát 48,9%-a – maradt a trianoni határok között,²⁹ az ipari kapacitásából pedig 55,1%-a. Az, hogy egy ország iparosodottabbá válik, elméletileg pozitív fejlődés. De valójában a trianoni békeszerződés a magyar ipar számára két komoly problémát okozott:

Bizonyos területeken kihasználatlan kapacitások jöttek létre, bizonyos iparágakban nyersanyaghiány lépett fel (lásd 2. táblázat).

2. táblázat. A főbb iparágak termelése a trianoni Magyarországon.

Iparág	A háború előtti termelés %-ban
Vas- és fémipar	50,7%
Gépipar	82,2%
Építőanyag-ipar	59,7%
Bőripar	57,7%
Ruházati ipar	74,8%
Élelmiszeripar	56,2%
Nyomdaipar	89,2%

Forrás: Berend–Ránki (1972) 109. old.

28 Kaposi 2002, 289.

29 Kaposi 2002, 289–292., lásd továbbá: Gulyás–Szávai, 2014.

A kihasználatlan kapacitásokat vizsgálva azt mondhatjuk, hogy nehezen feloldható ellentmondás keletkezett az egyes iparágaknak a területcsökkenés mértékéhez képest aránytalanul nagy kapacitása és a fogyasztópiac átalakulása, csökkenése között.

Az 1920-as években már a kecskeméti konzervgyár volt az ország egyik legjelentősebb, legnagyobb konzervüzeme, termelését kávé- és húsfeldolgozással is bővítette. 1928-ban eladták a részvényeket a Weiss család pénzügyi vállalatának, a Labor Bizalmi Rt.-nek.³⁰

A nehézipar meghatározó ágazata volt a szénbányászat, itt jelentős hiány keletkezett, gazdaságosabb lett volna a behozatal. A vaskohászatnak kiemelkedő vállalatai voltak Ózdon és Diósgyőrben. Weiss Manfréd pedig még a dualizmus idején Csepelen hozott létre gyáróriást. A bányászati-kohászati ipar átalakulásának nagyon jelentős feltételét jelentette a bauxitbányászat. A bauxittermelés 1925-ben indul Gánton, fontos szerepet töltött be ebben a Bauxit Tröszt.

A középüzemek számának növekedését a könnyűipar fejlődése és jelentőségének növekedése idézte elő. A hazai feldolgozóipar gazdaságosnak bizonyult, mivel a vasérc világszintű ára alacsony volt. Megindult az elektroacél-gyártás. A Péti Nitrogénművek 1928-tól katonai célú termelést indított el.

A villamosenergia-termelés keretében 1929-ben már kilenc erőmű funkcionált. A gépgyártás a felgyorsuló automobilizáció igényeit igyekezett kiszolgálni. Az autógyártással több nagy magyar gyár is foglalkozott (Weiss Manfréd Csepelen, a győri Vagongyár). Elindult a traktorgyártás a Hofherr-gyárban, valamint a Weiss Manfréd motorkerékpár-gyártása 1922-ben, valamint a repülőgépgyártás is.³¹

1928 júniusában a magyar kormány megkereste a német katonai hivatalt nyolckerekű járművek beszerzése céljából. Janky Kocsárd, a magyar hadsereg főnöke 1928. szeptember 29-én meglátogatta a cummersdorfi gyakorlóteret.³²

A tárgyalások során szóba került a hatkerekű 1,5–2 tonnás és a 3–4 tonnás hasznójárművek kérdése. A Weiss Manfréd cég az első kategóriából 50 darabot

30 Hlbocsányi 2014, 26–27.

31 Kaposi 2002, 292–294.

32 Szávai 2014, 469–477.

rendelt kipróbálásra. A második kategóriából 6–7 darabra lett volna szükség, de az igazgató, Dr. Hans Nibel lebeszélte a céget, egyrészt a csekély rendelkezésre álló számmal indokolva, másrészt a technikai, használati mutatókkal.³³

1931. március 24-én a Daimler-Benz Rt. az általa készített DB szállítójárműről részletes leírást jutattott el a budapesti cégnek.³⁴

A Daimler-Benz budapesti képviselőjén dolgozott Jakab Tivadar igazgató, akinek komoly szerepe volt az autó- és repülőgépzetben.

A trianoni békeszerződés megtiltotta Magyarországnak a fegyvergyártást és behozatalt, így a cég mezőgazdasági gépeket és zománcedényeket gyártott. Az alapító halála után 1922 novemberétől fiai vezették tovább a vállalatot, s tényleges kapcsolatba kerültek katonai csoportokkal.³⁵

1927-ben Magyarország szerződést kötött a Weiss Manfréd művekkel repülőmotorok és gépek gyártására; mintegy 6 millió pengő támogatással épült meg a Repülőgép- és Repülőmotor-gyártó Részvénytársaság. A gyár állami megrendelést kapott 15 évre és egyidejűleg 50 repülőgépre.

A magyar miniszterelnök, Bethlen István gróf 1928 áprilisában meglátogatta Rómában Mussolinit, itt 300 millió pengő hitelt kért és 400 repülőgépet. 1932 tavaszán a hadseregfejlesztés koncepcióját három ütemben képzelték el.³⁶

Az új ipar megteremtésében volt még egy fontos terület, a szakképzés megreformálása. Az iskoláztatási kötelezettség szigorítása után az 1922-es ipartörvény már két irányban mozdult tovább: nem csupán a tanonciskola népiskolai, hanem szakiskolai funkcióját is kiemelte. Gyakorlatilag kötelezővé tette a tanonciskolát mindenkinek, aki képesítéshez kötött ipart kívánt végezni, s a tanoncok foglalkoztatását általában is szabályozta, miközben kiterjesztette az állam jogait.

Az iparigazolvány alapján űzhető képesítéshez kötött iparok száma az új törvényben 76, gyakorlatilag minden létező szakma. Példaként a régebbi mesterségek közül: aranyműves, fegyverkovács, puskaműves, pipakészítő, szappanos és gyertyamártó, az újabbakból pedig: kazánkovács, hajókovács, galva-

33 Uő, 471.

34 Uő, 471.

35 Berend–Ránki 1965, 35–48.

36 M. Szabó 1987, 18.

nizáló, galvanoplasztikus, lakatos (múlakatos, épületfelvasaló és géplakatos), műszerész, reszelővágó, vas- és fémesztergályos. A képzéshez, engedélyhez kötött iparok mellett részletezte az ipar gyakorlatát, ismertette az iparüzési jog elvonásának feltételeit. E törvény életbelépésének napját a kereskedelemügyi miniszter az érdekelt miniszterekkel egyetértőleg állapította meg. A törvényt a kereskedelemügyi miniszter az érdekelt miniszterekkel egyetértően hajtotta végre – azokban a részeiben, amelyek a belügyminiszter, a vallás- és közoktatásügyi, a földművelésügyi, a pénzügyi, a honvédelmi és a népjóléti és munkaügyi miniszter hatáskörét érintette.³⁷

1920. évi trianoni békeszerződés után következő esztendőök a leromlott és tönkrement iparoktatás talpra állításának és újbóli működtetésének évei voltak. A fejlesztés 1935-től ismét jelentősnek minősíthető. Az ipari szakemberek magas szintű képzése az ipari tanonciskoláktól kezdve a szakirányú közép- és felsőfokú képzésen át nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy a múlt század hetvenes éveitől a magyar ipar sok fontos ágazatát megteremtették, majd a századforduló első évtizedeire nem egy iparág termelését világszintre emelték.³⁸

Az 1931. évi XXI. törvénycikk az iparfejlesztésről rendelkezett. Amennyiben a vállalat kérte, ennek a szakasznak alapján engedélyezhető, hogy több éven át elosztva részesüljön kedvezményben, illetőleg, hogy ezeknek a kedvezményeknek érvényesítését részben olyan esztendőkre tolhassa ki, amikor azokat nagyobb mértékben képes volt kihasználni.

Az Osztrák Köztársaság az 1928. évi 366-ik törvényében nagyjából hasonló keretek között szintén kedvezményeket biztosított termelésének, és ezért igen méltányos volt a törvény indoklása szerint, hogy az osztrák iparral sok tekintetben versenyző hazai ipar is élvezzen ilyen kedvezményeket. Ez a szakasz felhatalmazta a kereskedelemügyi minisztert arra, hogy a kedvezmények adományozásával szemben kikötéseket és feltételeket állapítson meg. Ugyancsak intézkedett arra az esetre is, ha azok megvonása szükségessé vált volna. Az Országos Ipartanács feladatául szabta az iparfejlesztési törvény, az ipari termelés gazdaságosságának, annak feltételeinek, ésszerű szervezésének, a hazai nyers-

37 Ipartörvény módosítása 1922.

38 Halkovics 1999.

anyagok ipari célokra való felhasználásának, ipari munkafolyamatok tökéletesítésének, a forgalomba hozatal előnyös módozatainak, az ipari termelvények árával és értékesítésével kapcsolatos jelenségeknek, az ipari hitel- és munkásviszonyoknak figyelemmel kísérését és az ilyen irányban szükséges kormányintézkedések javaslatételét.³⁹

Az 1932. évi VIII. törvénycikk rendelkezett az ipartestületekről és az ipartestületek országos központjáról.

1935-ben a Gyáriparosok Országos Szövetsége és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület erőteljes ellenállása ellenére a hagyományosan liberálisabb színezetű kereskedelmi tárcát kettévágták, s létrehozták az önálló Ipari Minisztériumot. Élére Gömbös Gyula legszűkebb környezetéhez tartozó Bornemissza Géza került, munkatársai pedig a jobboldali „középtökés” szervezet, a Baross Szövetség, valamint a kisiparos szervezetek érdekkörével összefonódott köztisztviselők közül kerültek ki.⁴⁰

Az ipari fejlődés mint a gazdasági növekedés és stabilizáció motorja

Farkasfalvi Sándor a Statisztikai Szemlében 1930-ban összehasonlította az 1921. és 1928. évi ipari fejlődést. Ebben arra az eredményre jutott, hogy a gyárak száma 70,8%-os, a termelési értékük pedig 50,1%-os növekedést mutatott. A gyáripar 20–25%-kal nagyobb termelést ért el 1928-ban, mint 1921-ben. A gyáripar nyolc küzdelmes év után – melyben állandóan erősödött – az 1913. évi termelési eredményektől már csupán 10%-kal maradt el (1. számú grafikon).⁴¹

A gyárak száma 1921-től 1928-ig, a termelésük értéke 1929-ig folyamatosan növekedett. A termelés volumenét figyelembe véve 1929-ben 80%-kal volt

39 Iparfejlesztésről 1931.

40 Nagy 2000, 79–96.

41 Farkasfalvi 1930, 20–28. Ugyanezt a növekedési ütemet támasztja alá Sztérenyi 1929. A magyar gyáripar a világháború előtt (1913), Trianon után (1921) és 1927-ben és termelési értéke 1913., 1925., 1926. és 1927. évben.

nagyobb a termelés, mint 1921-ben. A kis- és középipar helyzetéről az 1930. évi kisipari és az 1935. évi középipari felvétel adatai alapján tudunk képet alkotni. Ez az értékadatok alapján viszont csaknem megháromszorozódott. Összes termelési értékük a gyáripari termelés mintegy harmadát tette ki. A fellendülés ellenére a kis- és középipar nem volt versenyképes a gyáriparral.⁴²

Hajdrik Sándor az európai országok bevételi és kiadási csoportjainak sajátosságait felvázolta, ezen adatok segítségével érzékeltette a jellemző változásokat, amelyek az állampénzügyeknél általában bekövetkeztek 1926-ban az utolsó békeévvél (1913) összehasonlítva. A tapasztalatokat röviden összefoglalva az alábbi megállapításokat tehetjük:

1. A békebeli vásárlóerőt alapul véve a bevételek és a kiadások igen erős növekedést mutatnak, mely jóval nagyobb mértékű, mint akár a népesség, akár pedig a nemzeti jövedelem gyarapodása. Az állami szükségletek kielégítése jóval erősebb mértékben vette igénybe a gazdasági életet, mint háború előtt. Ennek növekedésnek oka elsősorban a háború okozta következmények szükségszerű megszüntetése volt, kisebb mértékben a gazdasági és szociális igények fokozottabb kielégítése (3. számú táblázat).
2. A bevételeknél az adókból eredő jövedelmek szerepe egyre kizárólagosabb lett, ezek közül is az egyenes adók (főleg jövedelmi adó) jelentősége került mindinkább előtérbe.
3. A kiadásoknál a háborúval összefüggő hadi kiadások feltűnően emelkedtek, magas arányuk hosszú időn keresztül állandó és jellegzetes vonás maradt, főleg a háborúban résztvevő államok háztartásának.
4. Éppen fenti körülményből adódott, hogy a különböző országok háztartásának struktúrája közötti különbségek fokozatosan elmosódnak és mindinkább egységesebbé válnak. Az adósságszolgálat terhének növekedését jellemzően mutatta a Nemzetek Szövetsége által összeállított kimutatás, mely azt tüntette fel, hogy 1926-ban 1913-hoz képest békebeli vásárlóértékben kifejezve mily mértékű volt a kölcsönszolga-

42 Freid-Kátainé 2020, 685–718.

lat terhének növekedése. Eszerint Nagy-Britannia 10-szer, az Egyesült Államok 23-szor, Norvégia 4-szer, Franciaország 3-szor annyi békebeli értékű összeget fizet adóssága után jelenleg, mint 1913-ban.⁴³

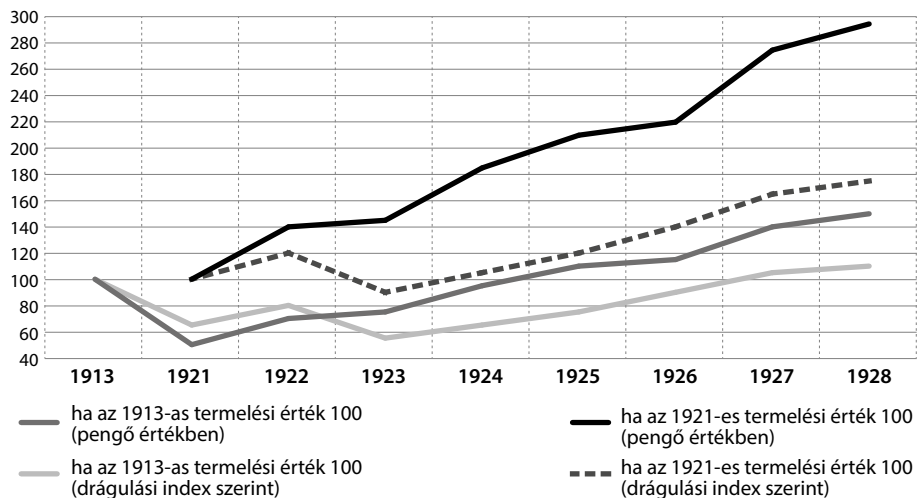
Általában megállapítható, hogy az adósságszolgálatra és a háborúból eredő egyéb terhekre fordított kiadások fogják még hosszú időn keresztül az államok kiadásainak állandó és csaknem pontosan meghatározott részét képezni, míg a többi kiadási csoport a változó viszonyokhoz képest fog kisebb-nagyobb módosulást szenvedni. A főbb kiadási csoportok közül abszolút növekedtek a szociálisak, ez a társadalmi biztosítás eszméjének egyre szélesebb körű megvalósításával függ össze. A gazdasági szükségletek között az újjáépítésekre és egyéb hasznos beruházásokra fordított összegek szerepeltek.

Az évtized második felében Magyarországon már gazdasági növekedés történt. Ennek az az oka, hogy megtörtént a stabilizáció, kedvező világgazdasági helyzet alakult ki és az országba áramló külföldi hitelek is segítettek benne. Ennek motorja egyértelműen az ipar volt. 1929-ben az ipari termelés már 12%-kal meghaladta a háború előtti utolsó békeév szintjét. A KSH jelentése szerint 1928-ban az ipar adta a nemzeti jövedelem 41%-át, 1936-ban pedig már a 43,7%-át. Ebből a gyáripár részesedése 31,6%, a kézműipar pedig 12,1% volt. A gyáripari termelés 1929-ben elért színvonala az ipar olyan nagymértékű megerősödését mutatta, amellyel a trianoni veszteségek teljes ledolgozására nyílt lehetőség.⁴⁴

43 Hajdrik 1929, 187–188.

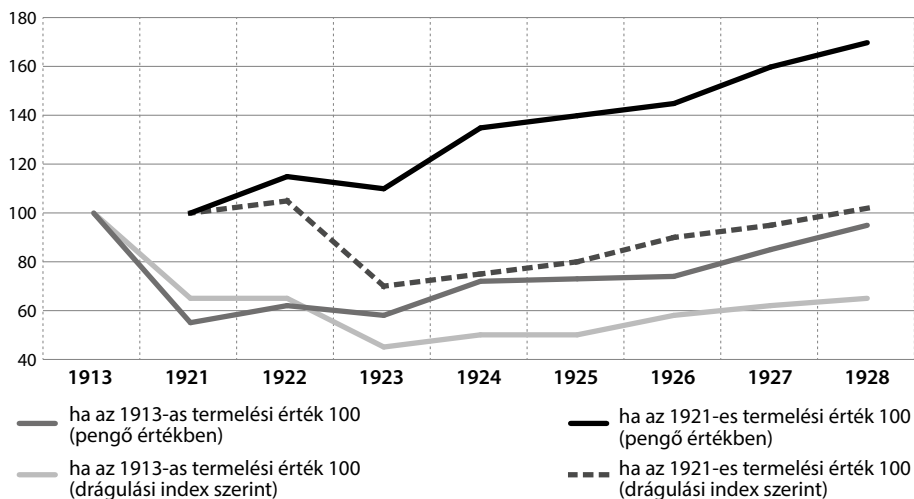
44 Csath 2014, 24.

**1. grafikon. A gyárilpar fejlődése a termelési érték szerint:
a gyárilpar összes termelése (index/év).**

Forrás: Farkasfalvi 1930, 20–28.

**2. grafikon. A gyárilpar fejlődése a termelési érték szerint:
a gyárilpar átlagos termelési érték (index/év).**

Forrás: Farkasfalvi 1930, 20–28.

3. táblázat. Magyarország állami kiadásai százalékos megosztása főcsoportok szerint (1913 és 1926).

hadügy	gazdasági szükségletek	szociális-kulturális szükségletek	adósság-szolgálat	háborús nyugdíj, teher	egyéb
1913					
24,7	15,9	14,8	22,7		21,9
1926					
10,8	21,8	23,6	14,2	1,1	26,5

Forrás: Saját szerkesztés Hajdrik Sándor tanulmánya alapján

4. táblázat. Az ipar 1921–1943 között.

év	ipartelepek száma	összes alkalmazottak	termelési érték 1000 pengőben
	száma		
1921	2195	181 709	1 121 589
1929	3599	314 935	3 043 794
1938	4107	397 037	3 228 070
1943	6283	1 690 483	10 808 941
index: 1921=100			
1921	100,0	100,0	100,0
1929	164,0	173,3	271,4
1938	187,1	218,5	287,8
1943	286,2	930,3	963,7

Forrás: <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/346.html>;

Főszerkesztő: Kollega Tarsoly István. Letöltés ideje: 2020.június 25

Konklúzió

A helyes gazdaságpolitika (kreatív gazdaságpolitika⁴⁵), a kihívások felismerése, az alkalmazkodás a nemzetközi változásokhoz megfelelő válaszokat tudott adni a lehetőségek felismeréséhez. A gazdasági, politikai elit összefogása jellemezte ezt a folyamatot. A kormányzati politika a megváltozott körülmények hatására nagy súlyt fektetett az ipar támogatására, új iparágak kifejlesztésére. Az állami és magánvállalatok jelenléte és működése bizonyos területeken jelentős innovációkat eredményezett, és ez hasznosulhatott külföldi országok iparának fejlesztéseiben. Az akkori állami irányítású, illetve tulajdonú nagyvállalatok, például a Diósgyőri Vasgyár, éppúgy világhírűek és nyereségesek voltak, akárcsak a MÁV. Az oktatás mellett az 1920-as évek közepétől a költségvetés jelentős részét (22%-át) fordították a mezőgazdaság, a bányászat és az ipar támogatására.⁴⁶

Gróf Bethlen István kormánya nagy mértékben támogatta a vas- és fém-, valamint az építőipart. Trianon után, tehát szinte minden ásványkincs, az ipar számára alapvető nyersanyagbázis elvesztése után létfontosságú volt új iparágak kifejlesztése, amelyekben – mai kifejezéssel élve – a „hozzáadott érték” dominál. Ezért „stratégiai ágazatként” kezelték a finommechanikát, az elektrotechnikát, a híradástechnikát, az élelmiszer-, a gyógyszer- és textil-, az optikai ipart.⁴⁷

A világgazdasági válság egy időre visszavetette az ipar fejlődését, azonban néhány év után a német–magyar kereskedelmi szerződéseknek is köszönhetően a termelési volumen először 1936-ban érte el az 1929-es szintet (3. számú grafikon). 1937–1938-ban az ipari fejlődés megtorpant, majd új lendületet kapott a Darányi Kálmán által 1938. március 5-én Győrben meghirdetett egymilliárd pengő értékű beruházási programtól (4. számú táblázat). A gyáripari termelés növekedési indexe az 1938-as 100%-hoz képest 1939-ben 121%, 1940-ben 133%, 1941-ben

45 Kádár 2015, 80., Kreatív gazdaságpolitika.

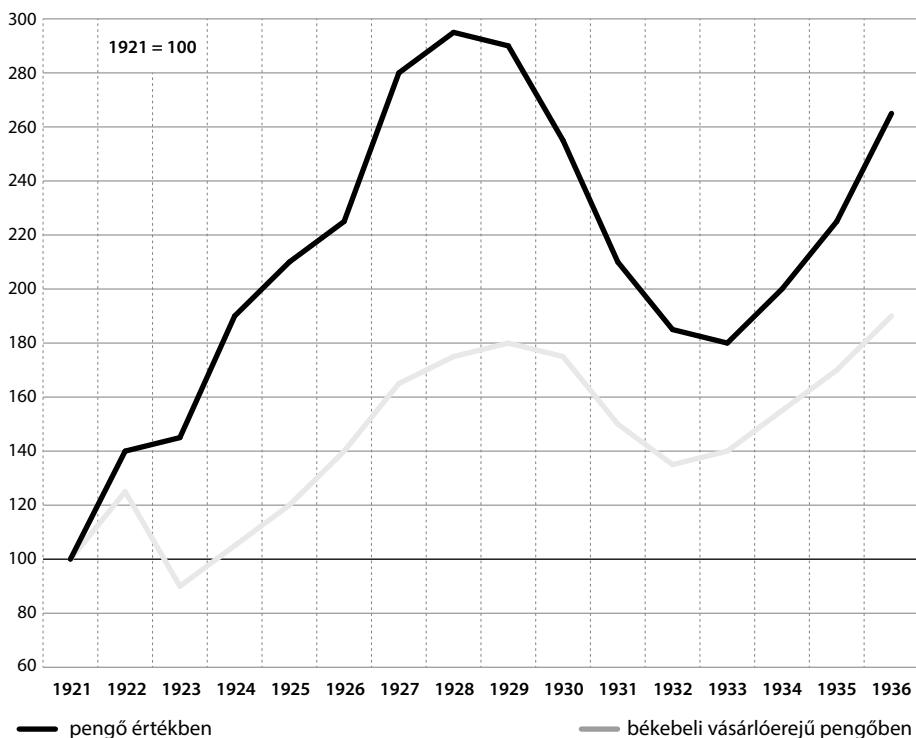
46 Gróf Bethlen 2018, 138–159.

47 Uő, 154.

130%, 1942-ben 135%, 1943-ban pedig 142% volt.⁴⁸ A kisipar részesedése az ipari termelésből az 1930-as 28,4%-ról 1940-re 25,2%-ra esett vissza.⁴⁹

A győri program beindította a hadikonjunktúrát; az ipari termelés színvonalára, teljesítőképessége megnőtt. 1929-hez képest 1940-ben a gyárak száma 37,7%-kal, a gépi erő teljesítőképessége 43,1%-kal, a munkáslétszám 65,7%-kal, a termelés értéke pedig 59,8%-kal emelkedett.⁵⁰

3. grafikon. A gyáripar termelésének értéke indexszámokban.

Forrás: Farkasfalvi 1938, 458.

48 Csikós-Nagy 1996, 101.

49 Czoch 2003, 481.

50 Farkasfalvi 1941, 642.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Avar 2000.** Avar László: Vázlatok a magyarországi iparkamarák és érdekképvi-seletek történetéhez. In: *Gazdaság és Társadalom*, 11. (2000) 1–2. 144–189. old.
- Berend–Ránki 1965.** Berend T. Iván – Ránki György: A Csepeli Vasmű rövid története. A gyár megalakulása és fejlődése az első világháborúig. In: Kubi-nyi András et al. (szerk.): *Csepel története*. Budapest, 1965. 35–48. old.
- Berend–Ránki 1972.** Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.
- Czoch 2003.** Czoch Gábor et al. (szerk.): *Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűj-temény. XVIII–XX. század*. Aula Kiadó, Budapest, 2003.
- Csath 2014.** Csath Magdolna: A múlt hatásai és a jövő lehetőségei a gazdaság területén. *Hitel*, 27. (2014) 2. sz. 22–37.
- Csikós-Nagy 1996.** Csikós-Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitiká-ja. Tanulságok az ezredforduló küszöbén*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.
- Farkasfalvi 1923.** Farkasfalvi Sándor: A magyar ipar helyzete a békeszerződés után. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1. (1923) 1–2. sz. 22–24.
- Farkasfalvi 1930.** Farkasfalvi Sándor: Erősebb-e a gyáripárunk, mint a háború előtt? *Magyar Statisztikai Szemle*, 8. (1930) 1. sz. 20–28.
- Farkasfalvi 1937.** Farkasfalvi Sándor: Az ipari termelés nemzetközi alakulása. *Magyar Statisztikai Szemle*, 15. (1937) 3. sz. 210–211.
- Farkasfalvi 1938.** Farkasfalvi Sándor: Magyarország Trianontól napjainkig. Ipar. *Magyar Statisztikai Szemle*, 16. (1938) 4. sz. 458.
- Farkasfalvi 1941.** Farkasfalvi Sándor: A magyar gyáripár helyzete 1940-ben. *Magyar Statisztikai Szemle*, 19. (1941) 9. sz. 642.
- Freid–Kátainé 2020.** Freid Mónika – Kátainé Marosi Angéla: Magyarország ipara a trianoni békeszerződés után. *Magyar Statisztikai Szemle*, 98. (2020) 6. sz. 685–718.
- Gróf Bethlen 2018.** Gróf Bethlen István: „A bethleni konszolidáció” gazdasági teljesítménye Sikerek és máig ható tanulságok. *Polgári Szemle*, 14. (2018) 1–3. sz. 138–159.
- Gross 1973.** Gross, Nachum T: *Die Stellung der Habsburgermonarchie in der*

Weltwirtschaft. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. von Alois Brusatti. Wien, 1973. 1–28.

Gulyás–Szávai 2014. Gulyás László – Szávai Ferenc: *A magyar élelmiszeripar története. A 19. századtól napjainkig. „E-tananyag”*. Kaposvári Egyetem. Kézirat lezárva: 2014. június 30.

Hajdrik 1929. Hajdrik Sándor dr.: Az állampénzügyek alakulása háború előtt és után különböző országokban. *Magyar Statisztikai Szemle*, 7. (1929) 2. sz. 167–188.

Halkovics 1999. Halkovics László: A magyar ipari szakoktatás és statisztikája 1945 előtt. *Magyar Statisztikai Szemle*, 77. (1999) 4. sz. 260–273.

Hlbocsányi 2014. Hlbocsányi Norbert: A kecskeméti konzervgyár és a gazdasági elit kapcsolata az 1911–1947 közötti időszakban. In: *Bács-Kiskun megye múltjából XXVI*. Kecskemét, 2014. 5–65.

Holka 2020. Holka László: Kenyérkereset: az agráriumtól az iparig – és tovább. A foglalkoztatottság ágazati változásai 1920 után. *Magyar Statisztikai Szemle*, 98. (2020) 6. sz. 619–641.

Imre 2016. Imre Miklós: Iparpolitika, iparjog, iparigazgatás Egyed István munkásságában, a kiegyezéstől az 1948-ig tartó időszak gazdaság- és iparpolitikai változásainak tükrében. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 4. (2016) 4. sz. 84–135.

Iparfejlesztésről 1931. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93100021>. TVI (a letöltés időpontja: 2020. július 16.)

Ipartörvény módosítása 1922. http://okt.ektf.hu/data/forgos/file/tananyag/nadasi/422_az_ipari_szakoktats_s_a_tanonckpzs_kezdetes_kiteljesedse.html és <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92200012>. TV (a letöltés időpontja: 2020. július 16.)

Kádár 2015. Kádár Béla: Trianontól a győri programig. Gazdaság és gazdaságpolitika a Horthy-korszakban. *Rubicon*, 26. (2015) 3. sz. 76–81.

Kaposi 2002. Kaposi Zoltán: *A magyar gazdaság története 1700–2000*. Dialog Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 2002.

Kaposi 2010. Kaposi Zoltán: A trianoni békeszerződés hosszú távú gazdasági következményei. In: *Közép-Európai Közlemények*, 3. (2010) 4. sz. 44–55.

- Katus 2008.** Katus László: *Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek.* Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanszékcsoport, Pécs, 2008.
- Kollega Tarsoly 1996–2000.** Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. II. kötet.* Babits Kiadó, Szekszárd, 1996–2000. <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/346.html> (a letöltés időpontja: 2020. június 25.)
- M. Szabó 1987.** M. Szabó Miklós: *A magyar királyi honvéd légiőr a második világháborúban.* Budapest, 1987.
- Matlekovits 1905.** Matlekovits Sándor: *Közös vámterület és a gazdasági elválás Ausztriától.* Pallas, Budapest, 1905.
- Mózes 2009.** Mózes Mihály: Trianon gazdasági hatásai. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Sectio Historiae*, 36. (2009) 177–190.
- Nagy 2000.** Nagy Péter Tibor: Iparos-tanonc oktatáspolitikai az irányított gazdaság születésének évtizedeiben. *Magyar Pedagógia*, 100. (2000) 1. sz. 79–96.
- Paulinyi 1973.** Paulinyi Ákos: Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Band 1. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. von Alois Brusati. Wien, 1973.
- Plósz–Dénes 2020.** Plósz Dániel János – Dénes Szilvia: Átrendeződések és orientációváltások a Trianon utáni magyar külkereskedelemben. *Magyar Statisztikai Szemle*, 98. (2020) 6. sz. 745–777.
- Rajnik 1909.** Rajnik Béla: *Az Ausztriával való gazdasági különválás nyomán várható alakulások.* Franklin Társulat, Budapest, 1909.
- Schwarzwölder 2015.** Schwarzwölder Ádám: A Széll-kormány és a törvényalkotás. In: ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság Széll Kálmán politikusi arcképe.* MCC Kiadó, Budapest, 2015. 233–261.
- Szávai 2014.** Szávai Ferenc: A Daimler-Benz és a Weiss Manfréd üzleti kapcsolatai. In: *Hindu istenek, sziámi tigrisek. Balogh András 70 éves.* ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék, Budapest, 2014. 469–477.
- Szterényi 1929.** Szterényi József (szerk.): *Közgazdasági Enciklopédia. II. kötet.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest, 1929.

DOMONKOS ENDRE

A TRIANONI BÉKEDIKTÁTUM HATÁSA AZ AGRÁRÁGAZATRA: MEGPRÓBÁLTATÁSOK ÉS LASSÚ TALPRA ÁLLÁS

Bevezetés

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátum messzemenő következményekkel járt az ország politikai és gazdasági fejlődésére. A békeszerződés területi rendelkezései mellett súlyos veszteségek érték a mezőgazdaságot is, mert a legjobb minőségű termőterületek (Bácska, Bánát és Csallóköz) a térség utódállamaihoz kerültek. Az egykori közös piac formájában, vámok nélkül és közös bank, illetve pénzrendszer alapján működő dualista Monarchia 1918 őszén bekövetkezett összeomlása tovább súlyosbította a meglévő gazdasági problémákat. Az agrárágazat talpra állítására – az iparhoz hasonlóan – rendkívül kedvezőtlen körülmények között került sor.

Tanulmányom célja a trianoni békeszerződés mezőgazdaságra gyakorolt hatásainak vizsgálata. Vizsgálódásom középpontjában a területi rendelkezések agrárszektort érintő változásainak elemzése áll. Az 1920. évi földreform eredményeinek értékelése mellett a mezőgazdaságra vonatkozó kormányzati intézkedések bemutatása is lényeges szempont. Mivel az agrárágazat a két világháború közötti időszakban a nemzeti jövedelem közel felét adta, továbbra is a nemzetgazdaság egyik legfontosabb ágazata maradt. Ugyanakkor területi korlátok miatt nem kívánok foglalkozni az 1929–1933-as világgazdasá-

gi válság agrárágazatot érintő következményeivel. Célom a mezőgazdaság fejlődését befolyásoló tényezők értékelése a bethleni konszolidáció (1921–1926) időszakában.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a trianoni békediktátum következményei a mezőgazdaságra

A magyar mezőgazdaság számára 1918. október végén merőben új helyzetet teremtett az önálló gazdasági egységként működő Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. A dualista Monarchián belül Magyarország élelmiszereket és mezőgazdasági eredetű nyersanyagokat állított elő az 50 millió fős birodalom számára. A kiegyezést követő fél évszázadban a Monarchia közös pénzügyi rendszer, egységes bank- és hitelrendszer alapján működött. A birodalom egységes vámterületet alkotott, ezért a magyar termékek – a cseh és az osztrák ipar termékeihez hasonlóan – védelmet élveztek. Ez utóbbi kedvezően hatott a magyar mezőgazdaság fejlődésére, csakúgy, mint a garantált hatalmas piac és a világgpiacnál magasabb árak. A magyar termelők és az agrárszektor számára azonban komoly megmérettetést jelentett az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnése, mert világgpiaci versenyre kényszerültek a tengerentúli vetélytársakkal, akik hatékonyabban termeltek. A mezőgazdaság technikai fejlesztésének elhanyagolása miatt a magyar agrárágazat lényegesen magasabb termelési költségekkel dolgozott, mint a tengerentúli gabonatermelő országok.¹

A trianoni békediktátum következtében Magyarország területe 282 ezer km²-ről 93 ezer km²-re csökkent. A területi elcsatolások az ország gazdasági szerkezetében is súlyos torzulásokat okoztak. Hazánk elvesztette nyersanyag-lelőhelyeinek közel 70%-át. A fő aránytalanságot az ország peremterületein elhelyezkedő nyersanyagkészletek, a legjobb minőségű gabonatermő területek

1 Rab 2009, 126.

és a túlnyomórészt Budapestre és környékére koncentrálódó feldolgozóipar megmaradása és kihasználatlansága jelentette. További problémát okozott, hogy Magyarország ipari nyersanyagokból behozatalra szorult. Ezt kizárólag exportjának bővítése révén tudta elérni. A két világháború közötti időszakban az alapvető élelmiszerek iránti fizetőképes kereslet elégtelensége miatt a belső piac felvevőképessége igen szűk volt. A mezőgazdasági lakosság, az összlakosságnak több mint fele önellátásra rendezkedett be, ez viszont a forgalom szempontjából kedvezőtlen tényező volt. Ráadásul az iparban dolgozók többsége is megtermelte élelmiszerszükségletének jelentős részét. A szűk belső piac tehát tovább növelte az export jelentőségét.²

Súlyosak voltak a trianoni békeszerződés mezőgazdaságra gyakorolt hatásai. Példaként említhető a malomipar, amely 1920-ban 65 millió mázsa őrőlőkapacitással rendelkezett. A trianoni békediktátum következtében megállapított új ország szántóterülete viszont a legjobb esetben sem biztosíthatott többet évi 20–28 millió mázsa gabonánál. A területi elcsatolások miatt a fővárosi malmok 1921-ben 27%-os, 1922-ben 17%-os kapacitáskihasználtsággal tudtak dolgozni.³

Az elcsatolt területek következtében döntő mértékben megváltozott a mezőgazdaság termelési szerkezete. Jóllehet a szántóterületek aránya a dualista korszak 45,5%-ról 60,3%-ra nőtt a trianoni Magyarországon, de a legtermékenyebb földek (Bácska, Bánát és Csallóköz) az utódállamokhoz (Csehszlovákia, Románia és Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) kerültek.⁴

Megállapítható, hogy az 1920-at követő időszakban hazánk mezőgazdasági termelése intenzívebbé vált. Több mint kétszeresére emelkedett a szőlő részaránya (a hegyi szőlőknek a fele, a homoki szőlőknek pedig közel 80%-a megmaradt). A mezőgazdaság intenzifikálódása szempontjából ez kétségkívül előnyös változásnak tekinthető, de a borfelesleg exportját a két világháború között csak állami ártámogatással lehetett biztosítani. Jelentősen csökkent viszont a rét és kismértékben a legelő részaránya, ez kedvezőtlenül érintette az állattenyésztést.

2 Rab 2009, 126–127.

3 Honvári 2001, 322.

4 Gulyás 2009, 109.

A megmaradó füves területek az éghajlati viszonyok miatt sokkal gyengébb minőségűek voltak, mint a szomszédos országokhoz került jó minőségű, dús hegyi legelők. Mindezek következtében a háború után a szalastakarmányok vetésterülete gyorsan növekedett: 1922-ben 1920-hoz képest 26%-kal.⁵ Legnagyobb veszteség az erdőállományt érte, mivel a tölgyerdők 32%-a, a bükk- és más lombos erdők 13%-a, a fenyőerdőknek mindössze 2,8%-a maradt az új határokon belül. Hazánk tehát faexportórból a két világháború közötti időszakban faimportőrré vált.⁶

Az állattenyésztés területén is jelentős veszteségeket kellett elkönyvelni. Az új országterületen maradt a háború előtti állatállományból a szarvasmarha-állomány 34,7%-a, a lovak 44,7%-a és a sertésállomány 51,7%-a. Az állattartás a trianoni Magyarországon jóval intenzívebb volt, mint az elcsatolt területeken. Alapvető problémát jelentett, hogy a legelők nagy része rossz minőségű volt. Az állatállomány szerkezete sem volt előnyös, mert kevesebb volt a szarvasmarha, sokkal több viszont a sertés. Ugyanakkor az állatállomány fajtaösszetétele kedvezőbben alakult az új országterületen (például a juhállomány több mint 70%-a merinó volt szemben az 1918 előtti idősakkal, amikor ennek részesedése 32% volt), és elterjedtek a modernebb, nagyobb termelésű fajták. Összegezve elmondható, hogy a trianoni Magyarországon lényegesen drágábban és nehezebb körülmények között folyt az állattenyésztés, mint a dualista Monarchia időszakában.⁷

1. táblázat. 100 főre eső állatállomány.

Megnevezés	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh
Trianon előtt	33,9	35,1	11,0	42,2
Trianon után	28,4	43,8	11,8	31,7

Forrás: Buday 1923, 77.

5 Honvári 2005, 16.

6 Romsics 1999, 152.

7 Gunst 1996, 42.

Jelentősen megnőtt az első világháború után a földbirtokmegosztás egyenlőtlensége. Míg Trianon előtt a 100 kh-nál nagyobb birtokosok a szántóterületek 30,6%-ával rendelkeztek, addig ez az arány a háború után 41,1%-ra emelkedett. A terület nagy részén extenzív gabonatermelést folytató nagybirtok munkaerő-igénye viszonylag alacsony volt, a falusi foglalkoztatási gondok kieleződtek.⁸ Gunst Péter kutatásai alapján megállapítható, hogy az új határok között sokkal nagyobb volt a nincstelen, bérmunkára szoruló rétegek aránya a paraszti társadalomban, mint a kisparasztok és családi gazdaságokkal rendelkező parasztság részaránya. Mezőgazdasági munkás volt 1910-ben az őstermelők 31%-a, cseléd 14,7%, birtokos és bérlő pedig csak 31,4%. A két világháború közötti időszakban az agrárnépesség közel 70%-a élt kizárólagosan vagy nagyobb részben bérmunkából. A nincstelen agrárproletár és törpebirtokos réteg agrártársadalomban megmutatkozó túlsúlyát, valamint az egyoldalú mezőgazdasági termelési szerkezetet – melynek oka a gabonatermelés nagy súlya volt – figyelembe véve megállapítható, hogy a mezőgazdaság rendkívül érzékeny területe volt a magyar gazdaságnak.⁹

Megváltozott külgazdasági feltételek

Az első világháborút követő években lényeges változásokra került sor a tengerentúli országok mezőgazdaságában. Az agrárágazat dinamikus fejlődése már az 1914 és 1918 közötti időszakban megindult. Míg Európában 1919–1921 között az 1909–1913. évekhez képest az öt gabonaféle vetésterülete 76 millió hektárról 68 millióra, azaz 11%-kal csökkent, addig az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában 93 millió hektárról 111 millió-ra, vagyis 19%-kal emelkedett. A tengerentúli országok lettek tehát Európa szállítói.¹⁰ Argentína, Ausztrália, az Amerikai Egyesült Államok és Kanada – kihasználva a speciális konjunktúra nyújtotta lehetőséget – a háború előtti 7 millió tonnáról 1929-re 19 millió

8 Honvári 2005, 16–17.

9 Gunst 1996, 42–43.

10 Ciepelewsky et al. 1985, 251.

tonnára növelték búzaatermelésüket.¹¹ Az említett négy ország búzaexportja mellett a rozs, kukorica és más szántóföldi termékek kivitele is négy- és ötszörösen haladta meg a háború előtti színvonalat. Ezzel egy időben a szarvasmarha- és juhállomány 10%-kal, illetve 20%-kal emelkedett az említett négy országban.¹²

Mindezek következtében az európai piacokon jelentős túlkínálat alakult ki a tengerentúli mezőgazdasági termékekből. Az egyre intenzívebbé váló verseny nemcsak a magyar gazdákat, hanem a többi közép- és kelet-európai ország mezőgazdasági termelőit is kedvezőtlenül érintette.¹³ A háborút követő gazdasági stabilizáció eredményeként a világtermelés lényegesen meghaladta a tényleges fogyasztás szintjét. Ennek szemléletes példája a gabonatermelés és -fogyasztás világpiaci trendjének alakulása. Miközben 1924 és 1929 között a világ búzaatermelése az 1909–1914 közötti szinthez képest 17%-kal növekedett, addig az egy főre eső búzafogyasztás a fejlett országokban megváltozott fogyasztási szokások miatt 9%-kal visszaesett. Németország, Franciaország, Belgium és Hollandia esetében a csökkenés 20%-os volt, és Európában egyedül csak Kelet-Európa agrárországjaiban növekedett a gabonafogyasztás.¹⁴

A világtermelés gyors ütemű növekedése a fogyasztás stagnálásával járt együtt, ez egyre nagyobb eladhatatlan készletek felhalmozódásához vezetett. Alapvető problémát jelentett, hogy a jelentős túlkínálat ellenére az 1920-as évektől kezdve csökkent az élelmiszer és a nyerstermékek iránti világpiaci kereslet.¹⁵

A piaci helyzet gyors áringadozásokat eredményezett. Az árak 1913 és 1920 között bekövetkező gyors emelkedését 1923-ig éles áresés követte, majd 1925-ig mérsékelt növekedés volt megfigyelhető. Ezt követően 1931-ig az árak drasztikus mértékben zuhantak, majd a következő évtizedben lényeges áremelkedések következtek be. A nyerstermékek világpiaci ára 1925 és 1929 között 18,8%-kal, az élelmiszereké pedig 14,1%-kal esett vissza, míg a feldolgozóipari termékek esetében az árcsökkenés mindössze 10,7%-os volt.¹⁶

11 Berend 2006, 61.

12 Berend–Ránki 1976, 402.

13 Aldcroft–Morewood 1995, 49.

14 Berend–Ránki 1976, 402.

15 Domonkos 2016, 93.

16 Berend–Ránki 1976, 403., Aldcroft–Morewood 1995, 49.

A világpiaci ármozgás 1913-hoz képest 1921-re az iparcikkek és élelmiszerek árárányát az utóbbiak rovására 20%-kal, az iparcikkek és a nyersanyagok esetében pedig egyenesen 35%-kal rontotta. Magyarországon a mezőgazdasági áremelkedések a húszas évek gazdasági fellendülésének éveiben is 10–20% között mozgó mértékben maradtak el az iparcikkek áremelkedése mögött. A cserearányok erőteljes romlása nem csak a háborút követő évekre volt jellemző, a folyamat a jelzett időszakban állandónak bizonyult. A világpiaci áringadozás és a cserearányromlás együttesen hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarország külkereskedelmi mérlege rendre hiányt mutatott.¹⁷

A magyar agrárágazat későbbi fejlődését döntő mértékben meghatározta az a tény, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával a korábbi védett, 50 milliós közös piac is megszűnt, így Magyarország kikerült a világpiacra, ahol a külkereskedelem világpiaci árakon, devizafizetésekkel és vámakadályokkal bonyolódott. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy Közép- és Kelet-Európa utódállamai Magyarország külkereskedelmi törekvéseiben a korábbi dualista Monarchia újjáélesztésének gazdasági eszközét látták, ezért befelé forduló és az elzárkózást magas védővámokkal biztosító gazdaság- és kereskedelempolitikát folytattak.¹⁸

Mivel az első világháború előtt hazánk agrárország volt – és ezen a trianoni békediktátum csak kismértékben változtatott –, az 1920 utáni időszakban a mezőgazdasági kivitelnek kellett megteremtenie az alapokat a külkereskedelem egyensúlyához. A magyar ipar működéséhez szükséges nyersanyagok, félkész termékek és gépek, továbbá a külföldről importált fogyasztási cikkek devizabázisát a magyar agrárszektornek kellett megtermelnie. Mindez az agrártermékek nyomott világpiaci árai mellett az 1920-as években rendkívül nehéz feladatnak bizonyult.¹⁹

17 Aldcroft–Morewood 1995, 50.

18 Gulyás 2009, 111.

19 Gunst 1996, 39.

Kormányzati intézkedések a mezőgazdaság talpra állítására

A földkérdés már a világháború alatt és az azt követő években is az egyik legfontosabb társadalmi probléma volt. Mivel mind a Károlyi vezette polgári demokratikus rezsim, mind a bolsevik egypárti diktatórikus berendezkedésre épülő Tanácsköztársaság elmulasztotta a földosztás érdemi végrehajtását, ezért a Horthy-rendszer társadalmi bázisának kiszélesítése érdekében 1920. november 13-án fogadtatta el a parlamenttel a földreformról szóló törvényt (1920. évi XXXVI. tc.).²⁰ A tervezetet eredetileg Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter dolgozta ki, aki a nagybirtokrendszer fenntartása mellett állt ki. Érvei közt szerepelt, hogy a nagybirtok jobb terméseredményeket képes produkálni, több munkaalkalmat teremt, és többet adózik. Ugyanakkor Nagyatádi Szabó István jóval komolyabb reformot szorgalmazott, a 100 kataszteri holdon felüli birtokok arányát 53%-ról 30%-ra kívánta csökkenteni, és lényegesen több földterületet kívánt osztani, mint ami végül megvalósult.²¹

Magyarországon a nagybirtokos arisztokrácia erős gazdasági és politikai befolyása jelentette a radikális földreform fő akadályát. Összességében az állami földterületek alig egy tizedét (700 ezer hektár) osztották szét 400 ezer parasztcsalád között. Ennek során mintegy 250 ezer zsellér átlagosan 1 hektár nagyságú parcellához jutott.²² További mintegy 100 ezer hektárt különböző közületi célokra, középgazdaságok vagy ún. vitézi birtokok létesítésére fordították. Az igénybe vett terület fennmaradó részéből házhelyeket biztosítottak, másik részéből törpebirtokos parasztok földjét egészítették ki.²³

A reform az 1919-es néptörvénnyel ellentétben semmiféle birtokmaximumot nem állapított meg. Jóllehet a megváltásos, tehát kártalanítással egybekö-

20 Romsics 1999, 138.

21 Rab 2009, 130–131.

22 Turnock 2005, 191.

23 Domonkos 2016, 107.

tött állami kisajátítás jogát kimondta, a szétesztandó ingatlanokat főleg vásárlásokkal kívánta biztosítani. Ugyanakkor a megváltási költségek magasak voltak, a megváltási ár kétharmadát készpénzben, egyharmadát pedig kötvényekben kapták meg a tulajdonosok.²⁴

Az agrárreform eredményeként kiosztott átlagos birtokméret 1,7 hektár volt. Mindezek következtében tömegesen jöttek létre életképtelen törpebirtokok. Ráadásul az érintett birtokok rossz minőségűek és kedvezőtlen elhelyezkedésűek voltak. Súlyos társadalmi problémát jelentett, hogy Magyarországon az 1 hektár birtokkal rendelkező agrárproletariátus aránya elérte a mezőgazdasági népesség 52%-át. Gunst Péter gazdaságtörténész a magyarországi parasztság esetében a földjéből megélni nem képes kisparaszti-törpebirtokos réteg összes birtokoson belüli arányát 73%-ra tette. A szerző szerint a paraszti földdel rendelkezők mellett létezett egy olyan társadalmi réteg, amely egyáltalán nem rendelkezett földterülettel. Ide tartoztak az uradalmi alkalmazottak, cselédek, bérmunkások és aratómunkások, valamint a nincstelenek. Ez a hatalmas társadalmi réteg, amely az ország lakosságának 34%-a (kb. 3 millió fő) volt, állandó kiszolgáltatottságban élt a nagybirtokokon.²⁵

2. táblázat. A paraszti földbirtokszerkezet Magyarországon.

Birtokcsoport	a földbirtokok száma	százaléka	földbirtokok területe	százaléka
1 kat. holdon aluli	628 431	38,5	236 417	1,5
1-5 kat. holdas	556 352	34,2	1 394 829	8,7
5-10 kat. holdas	204 471	12,5	1 477 376	9,2
10-20 kat. holdas	144 186	8,7	2 025 946	12,6
20-50 kat. holdas	73 663	4,5	2 172 300	13,6
50-100 kat. holdas	15 240	1,0	1 036 162	6,4

Forrás: Kaposi 2002, 285.

24 Draskóczy et al. 1998, 364.

25 Gunst 1996, 90.

A földhöz juttatottak többsége (vitézek, hadiözvegyek, hadiárvak és nincstelenek) nem rendelkezett sem szakértelemmel, sem pedig megfelelő eszközökkel és haszonállattal. Az agrárágazat területén fennálló nehézségeket tovább növelte az egyoldalú birtokszerkezet fennmaradása. Az agrárreform ellenére a mezőgazdaságilag hasznosítható földek 45%-a nagybirtok volt, vagyis olyan birtok, amely 1000 katasztrális holdnál is nagyobb volt. A trianoni békeszerződés, amely jelentősen csökkentette az ország területét, ezt az egyoldalú tulajdonrendszert alapjaiban nem módosította. Míg a trianoni békediktátum előtt a 100 kat. holdnál nagyobb birtokosok a szántók 30,6%-ával rendelkeztek, addig 1920 után 41%-ra nőtt ennek aránya.²⁶

A földreform pozitívuma közé tartozott, hogy az állam kedvezményekkel és hitelekkel támogatta az újbirtokosokat. 1920–1922 között gépbeszerzésre 140 millió korona, 1928-ban állatbeszerzésre pedig 1 millió pengő kölcsönt biztosított a költségvetés a földreform során földhöz jutottak részére. Az 1920-as években a Földművelésügyi Minisztérium 15-20%-os kedvezményt adott a 100 holdnál kisebb területen gazdálkodó birtokosoknak traktorvásárláshoz azzal a feltétellel, hogy a kedvezményt igénybe vevők kötelesek az újbirtokosok számára évente minimum 100 holdon 12-15 pengő/hold összegért bérszántást végezni. A magyarországi földreform egyik legsikeresebb akciója a házhelyelosztás volt. A kormányzat a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet révén mintegy 43 ezer főnek adott megközelítőleg 60 millió pengős hitelt lakásépítési célokra.²⁷

A trianoni békediktátum megrázkódtatásait követően Bethlen István miniszterelnök (1921–1931) a belpolitikai konszolidáció mellett a gazdaság rekonstrukcióját tekintette az egyik legfontosabb feladatnak. Magyarország az első világháborút követő időszakban a belső önellátásra törekvő, importhelyettesítő iparosítás politikáját folytatta. A bethleni gazdaságpolitika a nemzeti elzárkózást behozatali és kiviteli vámokkal érvényesítette. Az 1925. január 1-jén életbe lépő új autonóm vámtarifarendszer a korábbi időszakhoz képest lényegesen több vámtételt állapított meg, és átlagosan 30%-os vámvédelmet alakított ki, melynek során a kormányzat a fejletlen, de hazai nyersanyagbázissal rendel-

26 Kaposi 2002, 283.

27 Draskóczy et al. 1998, 364.

kező ágazatokat (textilipar) részesítette védelemben. Ugyanakkor a nyersanyagok többségének és egyes mezőgazdasági felszereléseknek a behozatalát egyáltalán nem akadályozták. A vámtarifarendszer – az 1921-ben bevezetett tilalmi rendelkezésekhez hasonlóan – elsősorban a hazai ipar védelmét szolgálta.²⁸ A gazdaságpolitikában tehát az ipari lobbierő érdekei érvényesültek az agrárkörök elképzeléseivel szemben, akik eredetileg 15%-os vámtarifa bevezetését szorgalmazták.²⁹ A magas vámok egyúttal magas belföldi árakat is jelentettek, és ezek a terhek a mezőgazdaságra, vagyis túlnyomórészt a parasztságra hárultak. A mezőgazdaság fejlődésére kedvezőtlenül hatott, hogy az 1920-as években az iparcikkek árai jelentős mértékben emelkedtek, így egyre szélesebbre nyílt az agráröllő. Emiatt ugyanannyi ipari termék importját csak jóval több mezőgazdasági termék kivitelével lehetett ellensúlyozni.³⁰

A trianoni Magyarország gazdaságának általános helyzetét a mezőgazdaság körülményeinek alakulása határozta meg. Mivel az agrárágazat már az első világháború előtti időszakban a nemzeti jövedelem 58%-át adta, miközben az ipar és a közlekedés részaránya 28 és 14%-ot tett ki, ezért a két világháború közötti időszakban továbbra is meghatározó szerepet játszott hazánk nemzetgazdaságában. A megnőtt importigényeket a mezőgazdasági exportnak kellett (volna) finanszíroznia.³¹ Az agrárszektor talpra állását nagymértékben hátráltatta a világháború utolsó éveiben kialakult gazdasági káosz, a dél-dunántúli területekre (Baranya megye és Pécs) történt szerb bevonulás, valamint a Tanácsköztársaság alatti fegyveres tevékenység és a kommunista különítményesek önkényes rekvirálásai, továbbá az 1919-es román megszállás.³² A Tiszántúlt, a Duna–Tisza közének jelentős részét és a fővárost megszálló román csapatok – ellentételezés nélkül – nagy mennyiségben szállítottak ki mezőgazdasági gépet, terményt és élőállatot.³³ Mindezek következtében az agrártermelés mennyisége még évekig nem érte el az 1913. évi szintet. Nagy-

28 Romsics 2017, 122.

29 Csikós-Nagy 1996, 55–56.

30 Rab 2009, 132.

31 Gunst 1996, 43.

32 Kaposi 2002, 278.

33 Gulyás 2012, 10.

jából 1923-ra állt vissza a háború előtti termelési színvonal az új országterületen. 1920-ban a mezőgazdasági termelés a világháború előtti utolsó békeév 50–60%-a körül alakult. Innen emelkedett a termelés 2–3 év alatt a korábban megszokott szintre.³⁴ A termésmennyiség a húszas évek elején az 1911–1915 közötti terménymennyiségnek mindössze 50%-át érte el, de 1921-ben is csak annak 70%-át tudta teljesíteni. Általánosságban elmondható, hogy a szántóföldi termelés kedvezőbben alakult, mint az állattenyésztés. 1922-ben az 1911-es trianoni területtel összevetve a juhállomány 44, a sertésállomány 37, a szarvasmarha-állomány 15%-kal esett vissza.³⁵

A nemzetgazdaság fejlődése szempontjából meghatározó fontosságú volt az agrárkivitel, amely megtermelte az ország számára szükséges devizabevételt, és biztosította az ipar fejlesztéséhez szükséges importot. Az 1920-as évek első felében a búza, a rozs és a kukorica termelése a háború előtti szint 80%-át érte el, a sertés és juhállomány ugyanekkor a korábbi 75, míg a marha- és lóállomány a 90–95%-át tette ki. A lakosság ellátása mellett jutott kivitelre is. Mivel a gazdaság újraindításához nagyarányú importra volt szükség, amelynek fedezetét a megfelelő értékű export jelentette, ezért a pénzügyminiszter határozottan támogatta a mezőgazdasági termékek kivitelét. Az 1920-as évek első felében a szomszédos országok piacai nyitva álltak a magyar agrártermékek előtt. Ami a mezőgazdasági kivitel irányát illeti, a legfontosabb exportpiacunk az 1920-as évek közepéig Ausztria és Csehszlovákia volt. Mennyiségét tekintve a magyar kivitel legfőbb terméke az 1920-as években a gabona volt, később pedig az állati termékek (baromfi, szarvasmarha és sertés). Az értékesítési lehetőségeket tovább javította, hogy az Egyesült Államok élelmiszerexportja átmenetileg visszaesett. A helyzet azonban az 1920-as évek közepére megváltozott.³⁶ Ezt követően a közép- és kelet-európai utódállamok mellett a gazdaságilag fejlett országok újabb védővámokat vezettek be a hazai agrártermelők védelme érdekében. A szomszédos államok által bevezetett protekcionista intézkedések kedvezőtlenül hatottak a magyar agrárkivitelre.

34 Gunst 1996, 43.

35 Rab 2009, 129.

36 Rab 2009, 132–133.

A mezőgazdasági termelés feltételei az 1920-as évek második felétől javultak jelentősebben. A belpolitikai konszolidációval párhuzamosan a Bethlen-kormány az alábbi intézkedéseket hozta az agrárágazatban:

1. Az 1921–1924 közötti időszakban a kormányzat – kihasználva az infláció által ösztönzött gazdasági konjunktúrát – valorizálatlan hiteleket nyújtott mind az ipar, mind a mezőgazdaság számára. Mivel az infláció mértékével párhuzamosan nem emelték a kamatlábakat, ezért a parasztagadónak nyújtott hitelek kedvezően befolyásolták az agrárágazat pénzügyi helyzetét. A birtokos parasztság egy része, de főleg a nagybirtok megszabadult korábbi adósságaitól, és inflációs pénzzel egyenlítette ki az adósságot. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a parasztság nagy része nem tudta kihasználni az inflációban rejlő lehetőségeket, és kizárólag az áremelkedés terhe sújtotta őket.³⁷
2. 1926 közepére sikeresen végrehajtották a gazdaság stabilizációját. A 250 millió aranykorona hosszú lejáratú népszövetségi kölcsön segítségével helyreállították az államháztartás egyensúlyát, az összeg nagy részét azonban a korábbi tartozások törlesztésére, az államigazgatás korszerűsítésére és állami építkezésekre fordították. A mezőgazdaságba a nagybirtok kárpótlására szánt összegek formájában juttattak belőle.³⁸
3. A bethleni konszolidáció eredményeként gyorsan növekedett a jelzálogkölcsönök állománya. A mezőgazdaságot érintő átfogó intézkedéseknek köszönhetően egyes közép- és nagybirtokon a gépesítés és a talajerő-gazdálkodás terén is javulást tapasztalhatunk. A gépesítettség területén kismértékű előrehaladás volt megfigyelhető: a traktorok száma 1925 és 1929 között hatszorosára nőtt, és megjelentek a hómotoros cséplőgépek. Mind ezen pozitív fejlemények ellenére a munkafolyamatok egyéb elemeit (a szállítást, a betakarítást és a kapálást) továbbra is emberi vagy állati erővel végezték. A talajerő-gazdálkodásban ugyan némi előrelépés történt, de a gazdaságilag fejlett országokhoz viszonyítva nőtt a lemaradásunk.³⁹

37 Rab 2009, 133.

38 Rab 2009, uo.

39 Rab 2009, 140.

A terméseredmények az 1920-as évek közepétől szintén fejlődést mutattak. A cukorrépa terméseredménye közel 51%-kal nőtt, a búzáé, az árpáé és a burgonyáé pedig 38,25 és 21%-kal emelkedett. A termésátlagoknál is mintegy 11–26%-os növekedés mutatható ki. Amennyiben a terméseredményeket az 1911–1915-ös bázisával hasonlítjuk össze, akkor megállapítható, hogy a hét főtermény közül mindössze négy érte el a háború előtti szintet.⁴⁰

A gazdasági és pénzügyi stabilizáció eredményeit azonban gyengítették a mezőgazdaságban az 1920-as évek közepétől megfigyelhető kedvezőtlen tendenciák. A legtöbb közép- és kelet-európai ország túljutott az első világháború által okozott megrázkódtatáson, és növelte agrártermelését. Az európai mezőgazdaság talpra állásával párhuzamosan a tengerentúli országok exportpiacai beszűkültek, ez kedvezőtlenül érintette a magyar agrárkivitelt. 1928-tól értékesítési és túltermelési válság alakult ki, melyet tovább súlyosbított a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok világpiaci árcsökkenése. A bethleni konszolidáció alapvetően kedvező piaci agrárárakra és nagyarányú tőkeimportra épült.⁴¹ Az agrárágazatban tapasztalható kedvező tendenciák döntő mértékben megváltoztak az 1929-es világgazdasági válsággal, amelynek negatív hatásai Magyarország gazdaságában is megmutatkoztak. A világgazdaságban végbement kedvezőtlen fejlemények megszeméző következményekkel jártak a magyar mezőgazdaság későbbi fejlődésére.

Az élelmiszeripar szerepe hazánk nemzetgazdaságában

A mezőgazdaság fejlődése szempontjából meghatározó fontosságú volt az élelmiszeripar nemzetgazdaságban játszott szerepe. Jóllehet részesedése a gyáripari termelésből az 1913. évi 42%-hoz képest 1929-re 36%-ra csökkent, továbbra is a legfontosabb könnyűipari ágazat maradt a két világháború közötti időszakban. A malomipar fejlődését nagymértékben gátolta a trianoni békeszerződés után

40 Berend–Szuhaý 1975, 298.

41 Rab 2009, 133.

kialakult szűk belső piac és az 1920-as évektől egyre jobban erősödő világpiaci verseny, melynek következtében egyre több gabona és feldolgozott termék került az európai területre. Ráadásul a magyar malomipari termékek – részben a közepes minőségű gabona miatt is – költségben és árban is rugalmatlanok voltak. Ugyanakkor a vizsgált korszakban továbbra is fennmaradt a magyar malomipar szellemi-kutatói bázisa, mivel számos új eszközt és technikai találmányt vezettek be ekkor országunkban (pl. Hankóczy Jenő és C. W. Brabander megalkotta a farinográfot, amellyel sikerült meghatározni a búzaliszt sütőipari értékét; valamint Gruzl Ferenc, akinek laborográfijával elkészíthető tészta nyújthatósága már diagramba kiírva jelenhetett meg). Megváltozott a malomipar energiarendszere is, hiszen a nagy gőzmalmok mellett egyre jelentősebbé váltak azok az üzemek, amelyek már villamos energiával működtek. A malomiparhoz szorosan kapcsolódott a sütőipari ágazat, amelynek termelése folyamatos növekedést mutatott. Fejlődését az urbanizáció mellett a péksütemények iránt megnövekedett lakossági igény is elősegítette.⁴²

A cukoripar termelési kapacitásai – a trianoni békediktátum területi rendelkezései következtében – részben kihasználatlanok maradtak, gyárakat vontak össze, szüntettek meg. A kivitelt, amely az alacsony fogyasztási szint következtében szükségzerű volt, csak jelentős ártámogatással lehetett biztosítani. Ezt az ártámogatást a magas belföldi cukorár fedezte. Ausztriában például a magyar cukor 35–38%-kal kevesebbe került, ez tovább szűkítette a magyar fellevevőpiacot.⁴³

A húsipar fejlődése csak az 1920-as évek közepén indult el. A belső fogyasztás lassú szélesedése mellett a minőségi termékekre volt külföldi igény.⁴⁴ A húsiparon belül speciális és gyorsan fejlődő ágazat volt a baromfifeldolgozás. A baromfitermékek egyrészt városi fogyasztásra, másrészt exportra kerültek. A húsfeldolgozásban is történt némi technológiai előrelépés: a korszerűbb üzemekben megjelentek a villamos árammal működő gépek.⁴⁵

42 Kaposi 2002, 290.

43 Gunst 1996, 79.

44 Szávai 2009, 119.

45 Kaposi 2002, 291.

Az élelmiszeripar más ágazatai képesek voltak a fejlődésre, illetve szinten maradásra. A dinamikus növekedés kibontakozását azonban sokszor hátráltatta az érdemi beruházások elmaradása miatt elavult gépek és berendezések használata. Ugyanakkor pozitív példaként említhető az élelmiszeripar néhány ágazata, amely az 1930-as években fejlődésnek indult. A tejtermelés és a konzervipar, ezen belül is főleg a gyümölcs- és a paradicsomkonzervek gyártása egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A tejtermelés terén az 1922-ben megalakult Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ megalapításával lassan kiépült az egész országra kiterjedő tejszövetkezeti hálózat, és létrejöttek az önállóan működő termelő egységek. A konzervipar területén néhány Duna–Tisza közti, valamint alföldi konzervgyár és a budapestiek nemzetközileg is jelentős termelési felfutást mutattak. A főzelék- és gyümölcskonzervek gyártása megkétszereződött. Jelentős mértékben megnőtt ezekben az években a kivitel paradicsompüréből, pritaminból, gyümölcs- és főzelékkonzervekből. A paradicsomkonzerv exportja hússzorosára növekedett.⁴⁶

A söripar válságának elsősorban az volt az oka, hogy a fogyasztói kereslet nagy része elkerült az országból, miközben a sörgyártó kapacitások 85%-a megmaradt. A szűk belső piac és a fogyasztás visszaesése miatt a sörgyártás folyamatosan teret veszített. A trianoni Magyarországon rengeteg üzemet kellett bezárni. 1926-27-ben az évi fejenkénti sörfogyasztás 7 literre csökkent. Ugyanakkor a szeszgyártás többi termékére mindig volt fizetőképes kereslet.⁴⁷

Konklúzió

1918 őszén az egykori nagygazdasági egység és közös piac formájában működő Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása súlyos következményekkel járt Magyarország mezőgazdaságára. A korábbi értékesítési piacok elvesztése mellett a külgazdasági feltételek is megváltoztak az első világháborút követő időszakban. A dualista Monarchia megszűnésével hazánk kikerült a világgpiacra, ahol a kül-

46 Gunst 1996, 79.

47 Kaposi 2002, 292.

kereskedelem világpiaci árakon, vámok és egyéb kereskedelmi akadályok mellett bonyolódott. A trianoni békediktátum területi elcsatolásai tovább hátráltatták a magyar agrárágazat talpra állását. A békeszerződés rendelkezései miatt a legjobb minőségű termőterületek a szomszédos országokhoz (Csehszlovákia, Románia és Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz) kerültek. A Monarchia utódállamai által követett autark és nacionalista gazdaságpolitika ugyancsak gátolta a magyar agrárkivitel növelését.

Bethlen István miniszterelnök (1921–1931) a belpolitikai stabilizáció egyik legfontosabb zálogának az ország gazdasági és pénzügyi stabilizációját tekintette. 1926 közepére hosszú lejáratú népszövetségi kölcsönnel helyreállították az államháztartás egyensúlyát, és sikeresen megfékeztek az inflációt. A kormányzat a hazai agrárágazat talpra állítása érdekében valorizálatlan hitelek mellett kölcsönöket nyújtott a parasztgazdaságoknak, valamint a közép- és nagybirtokoknak. Az intézkedéseknek köszönhetően kismértékű előrehaladásra került sor mind a gépesítés, mind pedig a talajerő-gazdálkodás terén.

A mezőgazdaság állapota erőteljesen meghatározta a magyar gazdaság helyzetét. Az agrárágazat teljesítménye 1922-re elérte a világháború előtti szint 80–85%-át, viszont a terméseredmények elmaradtak az 1911–1915-ös bázisév szintjétől. Trianon után a mezőgazdaságnak kellett megtermelnie az ország számára szükséges devizabevételt, és biztosítania kellett az ipar fejlesztéséhez szükséges importot. Összegezve elmondható, hogy a trianoni békediktátum területi veszteségei és a megpróbáltatások ellenére a húszas évek közepére a mezőgazdaság helyzete stabilizálódott és az agrárkivitel szerepe felértékelődött. Az 1920-as évek közepéig a szomszédos országok piacai nyitva álltak a magyar agrártermékek előtt, de a kedvező tendencia az évtized második felétől – az európai mezőgazdaság újbóli talpra állása és a tengerentúli exportpiacok beszűkülése miatt – fokozatosan megszűnt. 1928-tól az értékesítési nehézségek, valamint az agrártermékek és nyersanyagok világpiaci árcsökkenése miatt a mezőgazdaság tartós válságba jutott.

IRODALOMJEGYZÉK

- Aldcroft–Morewood 1995.** Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven: Indebtedness and instability in the later 1920s. In: Aldcroft, D. H. – Morewood S. (Ed.): *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Edward Elgar Publishing Limited, Aldershot, 1995. 42–58.
- Berend 2006.** Ivan T. Berend: *An Economic History of Twentieth-Century Europe, Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Berend–Ránki 1976.** Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági és társadalmi fejlődése a 19–20. században. Második bővített kiadás*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1976.
- Berend–Szuhay 1975.** Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- Buday 1923.** Buday László: *Magyarország küzdelmes évei. A megcsönkített Magyarország újrადolgozott második kiadása*. Budapest, 1923.
- Ciepelewsky et al. 1985.** Ciepelewsky, Jerzy – Kostrowicka, Irina – Landau, Zbigniew – Tomaszewski, Jerzy: *A világgazdaság története a kapitalizmus kialakulásától 1980-ig. Második átdolgozott és bővített kiadás*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Csikós-Nagy 1996.** Csikós-Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.
- Domonkos 2016.** Domonkos Endre: *Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás*. Aposztróf Kiadó, Budapest, 2016.
- Draskóczy et al. 1998.** Draskóczy István – Buza János – Kaposi Zoltán – Kövér György – Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Harmadik részben átdolgozott kiadás*. Aula Kiadó, Budapest, 1998.
- Gulyás 2012.** Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2012.
- Gulyás 2009.** Gulyás László: Az első világháború és Trianon következményei a magyar gazdaságra. In: Gulyás László (szerk.): *A modern magyar gazdaság*

- története Széchenyitől a Széchenyi tervig.* JATE Press Kiadó, Szeged, 2009. 101–111.
- Gunst 1996.** Gunst Péter: *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989).* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.
- Honvári 2001.** Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Aula Kiadó, Budapest, 2001.
- Honvári 2005.** Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig.* Aula Kiadó, Budapest, 2005.
- Kaposi 2002.** Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2002.
- Rab 2009.** Rab Virág: A mezőgazdaság. In: Gulyás László (szerk.): *A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig.* JATE Press Kiadó, Szeged, 2009. 125–141.
- Romsics 2017.** Romsics Ignác: *A Horthy-korszak.* Helikon Kiadó, Budapest, 2017.
- Romsics 1999.** Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- Szávai 2009.** Szávai Ferenc: A Horthy-korszak gazdasági élete 1920–1945. In: Gulyás László (szerk.): *A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig.* JATE Press Kiadó, Szeged, 2009. 113–125.
- Turnock 2005.** Turnock David: The First World War, political structures, agriculture and industry. In: Turnock David (Ed.): *The economy of East Central Europe, 1915–1989: stages of transformation in a peripheral region.* Routledge, London, 2005. 169–227.

UJVÁRY GÁBOR

„VILÁGOSAN VÉGIGGONDOLT ÉS RENDSZERSZERŰEN ÉPÍTKEZŐ KULTÚRPOLITIKA”

Klebensberg Kuno és Magyarország konszolidációja

A történettudományban egyszerre többféle igazság létezhet: egy-egy esemény vagy egyéniség értékelésekor számos eltérő szempont alapján különböző – egymást néha szinte kizáró – vélemény megfogalmazása is lehetséges és érvényes. Úgy, hogy mindegyik korrektül igazolható, s a maga módján helytálló. Több mint évezredes Kárpát-medencei históriánkhoz ugyanúgy hozzátartozik Szent István és Koppány, I. Ferdinánd és Szapolyai János, Rákóczi és Károlyi Sándor, Széchenyi és Kossuth – vagy akár Görgei és Kossuth, Deák és Kossuth –, mint Tisza István és Károlyi Mihály vagy a saját korában valódi alternatíva nélküli Horthy Miklós és Kádár János. Mindnyájan a magyar jövődőt igyekeztek így-úgy alakítani, s jó szándékuk vitathatatlan. Bajos lenne ezért mindenki által elfogadott példaképet választani. Egyesek egyikük, mások a másikuk igaza mellett törnek lándzsát. És – ha nem is egyformán argumentálhatóan – valamennyien részben helyesen vélekednek. Hiszen kétségtelen, hogy a felsoroltak mindnyájan a magyar történelem megkerülhetetlen személyiségei voltak, s ebben vagy abban helytállóan cselekedtek.

De miért ne beszélhetnénk róluk így: Szent István és Koppány, Széchenyi és Kossuth? Miért mindig csak oppozíciókban, „vagy-vagyokban” tudjuk értelmezni a múltunkat és a jelenünket? A történelemben soha sincs egyetlen objek-

tív igazság, csak – jó esetben objektív vizsgálatokon alapuló – szubjektív értékelések és érzelmi azonosulások sorát fogalmazzuk meg más és más módon. Nem kívánom ezeket relativizálni, hiszen a tények mindig tények maradnak (pl. a mohácsi csata 1526. augusztus 29-én, és nem 1932. november 3-án volt, Mátyás magyar királyként, és nem román fejedelemként uralkodott), ám a hozzájuk vezető megközelítési és vizsgálati módok, értelmezési próbálkozások – hála Istennek – sokfélék, és gyakran egymásnak is ellentmondóak.

Emiatt is rendkívül érdekes a két világháború közötti kulturális politikát meghatározó Klebelsberg Kuno (1875–1932) szerepének értékelése. Kevés olyan személyisége van ugyanis a két világháború közötti magyar politikának, aki ne állna napjainkban olyan emlékezetpolitikai viták keresztútjében, amelyekben általában több a politika, mint az emlékezet. Ezen kivételek közé tartozik azonban Klebelsberg, akinek a teljesítményét – legalábbis többnyire – a jobb- és a baloldalon egyaránt elismerik. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mivel Klebelsberg az életében rengeteg bírálatot és kevés dicséretet kapott. Miközben az 1920-as évek konszolidációjának egyik központi alakja, a különböző összetételű, Bethlen István vezette kabinetek egyik legtekintélyesebb tagja volt, a kormánypárton belül is sokan és gyakran támadták, elsősorban fölösleges luxuskiadásokkal vádolva őt. Ebben csak 1932-es halála hozott fordulópontot. Ezután többnyire megbecsüléssel emlegették a tevékenységét, hogy aztán 1945-öt, különösen 1947–1948-at követően már kizárólag negatív jelzők kíséretében, többnyire teljesen igaztalan vádakkal minősítsék. Napjainkra azonban – legalábbis a némi történeti ismerettel és tudattal bírók körében – szinte kultikus figurává vált, minden idők egyik legnagyobb magyar kultúrpolitikusaként tartják számon.¹ Szervezetek és intézmények sokasága, szobrok, domborművek és táblák sora őrzi az emlékét, életútjának – mindenekelőtt kultuszminiszteri ténykedésének – méltatására és megvitatására rendszeresen szerveznek konferenciákat, közülük többnek a szerkesztett anyagát is kiadják. Kultusza néha túlzásokba esik, s gyakran olyanok idézik föl alakját, akik valójában nincsenek is tisztában munkássága

1 Klebelsberg munkásságát a korszak vége felé született, kiváló biográfia összegzi: Huszti 1942. Újabban: Ujváry 2014. A továbbiakban is – külön megjelölés nélkül – elsősorban e munkákra támaszkodom.

jelentőségével: pusztán egy-egy kiragadott és divatosá vált mondatát szajkózzák és értelmezik félre minduntalan. Így Klebelsberg is a magyar történelem nagy példaképei – Szent István, Mátyás király, Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc és a többiek – utóéletének olykor szomorú sorsában osztozik: politikusok állandó hivatkozási alapjává vált, rendszerint anélkül, hogy – a kötelezően elhaddart egy-két szlogenen kívül – ténylegesen ismernék a nézeteit.²

Klebelsbergnek a Trianon utáni traumából felemelkedő Magyarország konszolidációjában játszott kulcsszerepét egy külső szemlélő, Carl Heinrich Becker porosz kultuszminiszter³ is kiemelte. Beckert nemcsak a modern orientalisztika egyik megalapítójaként tisztelik, hanem a két világháború közötti nemzetközi tudománypolitika kiemelkedő képviselőjeként is, aki minden idők eddig legkiválóbb magyar kulturális diplomatájával, Gragger Róberttel ápolt barátsága révén került közel Klebelsberghez. Kettejük 1924-től folytatott levelezése bizonyítja őszinte és szoros kapcsolatukat.⁴ Becker 1926-os – szinte mindvégig Klebelsberg és Gragger társaságában töltött – egyhetes, hivatalos magyarországi tartózkodása után hosszú jelentésben számolt be a tapasztalatairól. A porosz minisztereknek és a német politikai élet legjelentősebb formálóinak elküldött összegzésben rendkívül megértően és jóindulattal szólt a magyarországi viszonyokról, s hangsúlyozta, hogy a magyar kormány „[...] sok okossággal és megfontoltan tesz meg mindent a trianoni békeszerződés szörnyű hatásainak [...] a leküzdésére, így Magyarország újjászületésének az alapjait rakja le. Mindez elsősorban egy nagyon világosan végiggondolt és rendszerszerűen építkező kultúrpolitika alapján történik. [...] a kulturális szempontokat kiemelten kezelik, és hihetetlenül magas összegeket fordítanak tudományos képzésre a költségvetésben.” Klebelsberg „minden rendelkezésre álló eszközt mozgósít annak érdekében, hogy Magyarország szellemi kultúráját erősítsék, és ezáltal [...] tegyék az európai politika fontos tényezőjévé”.⁵ Becker Klebelsberg halálakor

2 A Klebelsberg-recepcióról: Ujváry 2013a, 121–150.

3 1921-ben és 1925–1930 között.

4 Levelezésük az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Leveletár jelentéktelenebb anyagánál jóval teljesebben (természetesen némi átfedéssel) megtalálható: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz K, VI HA, Nl. Carl Heinrich Becker, 5754. tét.

5 Becker 1926, 293–294.

írt emlékezésében már egyenesen „európai formátumú államférfinak” nevezte barátját.⁶ Szavainak súlyát növeli, hogy a pártonkívüli, a jobb- és a baloldali szélsőségeket egyaránt elvető és a weimari demokrácia hívének számító Becker 1925 és 1930 között szociáldemokrata miniszterelnök (Otto Braun) vezette, szociáldemokraták és baloldali liberálisok dominálta kormányban töltötte be porosz miniszteri tisztségét.

Hosszú út vezetett ahhoz, hogy Klebelsberget egy elfogulatlan – bár Magyarországot személyi kapcsolata miatt kedvelő, a weimari köztársaság német politikusainak többségétől eltérően nem eleve gyanakvással szemlélő – politikus-tudós így mutassa be. Klebelsberg tisztviselői-politikusi pályája ugyanis a 19. század legvégén indult. Akárcsak az 1920-as évek meghatározó magyar politikusainak többsége, fontos közéleti személyiség volt már az I. világháború előtt is.

Apai ágon tiroli eredetű, vitézségük révén bárói, majd grófi rangot kapott katonák, az anyain pedig nyugat-magyarországi középnemesek voltak az ősei. Másfél évesen elvesztette édesapját, s a grófi cím ellenére szolid, középosztálybeli körülmények között nőtt fel Székesfehérvárott, ahol a ciszterci rend gimnáziumában érettségizett (1893). A budapesti tudományegyetem jogi karán, egy éven át pedig a berlini univerzitáson tanult, s 1898-ban szerzett államtudományi doktorátust. Ezután a miniszterelnökség tisztviselője lett, és a segéd-foglalmazásból fokozatosan emelkedett a hivatali ranglétrán: 1907-ben már a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának vezetője. 1904-től tíz éven át a horvát–szlavóniai és a boszniai szórványmagyarság kulturális ügyeivel foglalkozó Julián Egyesület ügyvezető igazgatója, 1910–1914 között közigazgatási bíró, 1914-től 1917-ig pedig a vallás- és közoktatásügyi minisztérium közigazgatási államtitkára. Fő feladata a közoktatás és az oktatásügyi igazgatás reformjának előkészítése és a – végül 1917-ben megnyílt – első állami fenntartású külföldi intézet, a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megszervezése volt. Mindezzel 1920-as évekbeli programját előlegezte, akárcsak azzal, hogy az 1912-ben alapított pozsonyi, illetve – ottani parlamenti mandátuma miatt is – az 1872-ben létrehozott kolozsvári egyetem fejlesztésére is tervekét kovácsolt.

6 Becker 1932, 187.

1917 márciusától jó két hónapon át – politikai példaképe, Tisza István oldalán – a miniszterelnökség politikai államtitkára. Közben az Országos Rokkantügyi Hivatal ügyvezető alelnöke (1915–1918), 1917 februárjától a haláláig pedig a Magyar Történelmi Társulat elnöke. E minőségében rengeteget tett azért, hogy a két világháború közötti időszak a magyar történettudomány egyik aranykora legyen, sőt, az 1920-as évek első felében kulcstudománnyá váljon – nagyrészt annak köszönhetően, hogy minden értelmiségi kíváncsi volt arra, milyen okok vezettek Mohácstól s főleg a 18. századtól Trianonhoz.⁷

1917. április 5-én választották Kolozsvár országgyűlési képviselőjévé. A parlamentnek a képviselőház 1918. november 16-i feloszlásáig maradt tagja, majd az első nemzetgyűlésben Sopron (1920–1922), a másodikban – tízhónapnyi kihagyás után – Komárom (1923–1926), az új országgyűlésben pedig Szeged mandátumát nyerte el (1926-tól haláláig).

Az „őszirózsás forradalom” Klebelsberg számára eleve baljós előjellel, Tisza István meggyilkolásával vette kezdetét. Bethlen Margit a Tisza-család tagjaitól hallotta, „[...] hogy amikor Tisza Istvánt meggyilkolták, csak ketten voltak, akik a hírre házához siettek, az éjszakát mellette virrasztották át, koporsóba tették és e veszélyes pillanatokban mindvégig híven teljesítették baráti kötelességüket vezérük holtteste mellett. Az egyik a kettő közül Klebelsberg Kuno volt.”⁸ Ezek után nem meglepő, hogy míg a korábbi politikai elit egy része – elsősorban a történelmi Magyarország megőrzését hangoztató szándékai miatt – támogatta vagy legalábbis nem támadta az új rezsimet, Klebelsberg szembe fordult azzal. 1918 végén Bethlen Istvánnal karöltve igyekezett létrehozni a mindinkább balra tolódó Károlyi Mihály-féle kormányzattal szemben egy jobboldali pártszövetséget. Bár az első, erre irányuló kísérletük 1919. január 5-én még kudarccal végződött, jó egy hónappal később már sikerrel járt.

1919. február 19-én alapították meg a két világháború közötti kormánypártok egyik előd-szervezetét, a Nemzeti Egyesülés Pártját, amelynek Bethlen

7 Bővebben: Ujváry 2018a.

8 Bethlen Margit: Klebelsberg Kunó. *Pesti Hírlap*, 1939. május 9. 4. Mindezt megerősítik Klebelsberg felesége, Botka Sarolta visszaemlékezései és Huszti József életrajza is: Klebelsbergné 1992, 44. és Huszti 1942, 80. és 346. Klebelsberg Tisza budapesti búcsúztatásán is részt vett: Tisza István temetése. *Pesti Hírlap*, 1918. november 3. 11.

ismertette programja a forradalmi időszak széthúzásával szemben az állami és társadalmi rend helyreállítását, a nemzeti gondolat és az ország területi integritásának a védelmét, illetve az erős államot, azon belül a demokratikus alapjogok és a szociálpolitika fontosságát hirdette. Emellett hangsúlyozta, hogy az eltelt „[...] három hónap nagy csalódást hozott reánk. Abból a nemzeti szerencsétlenségből, mely kialakult, nemzeti katasztrófa lett. [...] Ma már az általános társadalmi harc előestéjén állunk [...]” Azt is kifejtette: „[...] mi nem a forradalom ellen küzdünk, hanem a forradalom kinövéséi ellen, nem az ellenforradalom eszközeivel, mert az ellenforradalom a forradalomnak ikertestvére az erőszakban. Mi nem erőszakos fegyverekkel, hanem a meggyőzés fegyvereivel, nem a gyűlölettel, hanem a szeretettel, nem a jogrenden kívül, hanem a jogrenden belül harcolunk.” A párt húsztagú szervezőbizottságába Klebelsberg is bekerült, többek között: Bernáth István, gróf Bethlen István, Glatz Oszkár, báró Perényi Zsigmond, Tormay Cécile, báró Kaas Albert, Rakovszky Iván, Ritoók Emma társaságában.⁹ 1919. március 13-án megállapodást kötöttek, hogy a közelgő választásokon közös listán indulnak a Magyarországi Keresztényszocialista, az Országos Földműves, illetve a Függetlenségi Negyvennyolcas Lovászy Párttal. Mint tudjuk, a voksolásra végül a kommün közbejötté miatt már nem kerülhetett sor.

Ugyanekkor a *Népszava* tudósítója már ellenforradalmi szervezkedéssel vádolta a – másokkal együtt – „letűnt tömeggyilkos és elnyomó uralmat” képviselő Klebelsberget. A külföldi missziók tagjait hamisan tájékoztató „ellenforradalmi estélyeken” a gazdag zsidók és a mágnások mellett az „informálók munkájában a leggyorsabbak [...] gróf Bethlen István, gróf Klebelsberg Kuno, gróf Dessewffy Emilék, Hirsch Albert, Pekár Gyula, Tormay Cécile és Sztankayné Ivády Antónia írónők”.¹⁰ Nem csoda, hogy az elsőként említett ellenforradalmárook közül a kommün idején Bethlen Bécsbe menekült, az itthon maradt Klebelsberg pedig bujdosni kényszerült. Ennek ellenére a Tanácsköz-

9 Bethlen 2000, 114. A Nemzeti Egyesülés Pártja. Budapesti Hírlap, 1919. február 20. 3–4. „Nemzeti Egyesülés” elnevezéssel ma új politikai párt alakult. Bethlen István gróf lett a párt vezére. *8 Órai Ujság*, 1919. február 19. 2.

10 A vendéglátó ellenforradalom. *Népszava*, 1919. március 7. 4–5, az idézet 5.

társaság leverése után nem a bosszú vezérelte őket, hanem az általuk kívánatosnak tartott, konzervatív alapokon nyugvó, a konszolidációt segítő kormányzás visszaállítása. Mindez azonban azt is jelentette, hogy a szerintük részben még jogrenden kívüli helyzetben nem vállaltak irányító szerepet, bár 1919 őszétől aktívan politizáltak. Bethlen neve miniszterelnökként, Klebelsbergé pedig – aki az antantot képviselő Sir George Clerckkel a „koncentrációs” (koalíciós) kormány létrehozásáról folyó tárgyalásokon is részt vett¹¹ – külügyminiszterként is szóba került.¹²

Végül a kivárás mellett döntöttek, hiszen politikai ízlésüktől távol állt a zavarosban való halászás, a durva megtorlások vezető helyzetben történő – ha nem is támogatása, de – eltérése. Másrészről pedig sokkal kényelmesebb volt félig-meddig kívülről követni az eseményeket, a beleszólás jogának fenntartásával, ám a felelősség másokra hárításával. Mint Klebelsberg 1928-ból visszatekintve kijelentette: „Miránk, magyarokra nézve, a világháború elvesztésének szerencsétlenségét még megduplázta az, hogy *úgy a forradalom, mint az ellenforradalom lelkileg teljesen meddőnek bizonyult*: [kiemelés végig az eredetiben] nem hozott egyetlen új eszmét, egyetlen eredeti gondolatot sem, amely a nemzeti élet felfrissüléséhez vezethetett volna. *Károlyi* Mihálynak és *Kun* Bélának forradalmát a nemzet egyenesen dezavualta [megtagadta], mert amikor 1919/1920-ra forduló télen a legáltalánosabb titkos választói jog alapján a közönség először szavazáshoz jutott, *majdnem egyhangúlag fordult az 1918/1919. év politikai mozgalmai ellen*.

Hogy a Károlyi- és a Kun Béla-féle mozgalom csak silány zendülés volt és nem forradalom, annak legfőbb bizonyága éppen az, hogy *maga a nemzet dezavualta*. Dezavualt forradalom, valóban, meglehetősen egyedülálló jelenség is a történelemben!

De az ellenforradalom sem volt szerencsésebb. Nemrég eszmetörténeti szempontból átlapoztam az első nemzetgyűlésnek [1920–1922] naplóit, kutatva új

11 Sir Clerk kívánságai és szándékai. *Az Ujság*, 1919. október 31. 5. Hír Rubinek miniszterelnökségéről – A Keresztényszociális Gazdasági Párt a Keresztény Egyesülés ellen – Giesswein külön akciója – Egyesülnek a királypárti frakciók. *Magyarország*, 1919. november 1. 1–2.

12 A koncentráció és a kormány helyzete. *8 Órai Ujság*, 1919. november 8. 3.

eszmék vagy legalább új ötletek vagy frazeológiák után. Találunk beszédeket, amelyeknek jóformán minden mondatát dörgő taps szakította meg, és mégis ha ma megnézzük, ki volt a szónok, egyikre-másikra már nem is emlékszünk, és azt sem tudjuk, hogy a világon volt.”¹³

Klebensberg tehát a forradalmakat élesen elítélte, ám az 1919 őszét követő zűrzavaros időszakot is keményen bírálta, miközben az utóbbiban játszott közéleti szerepe vitathatatlan volt. 1919. november végén hosszabb nyilatkozatban emelt szót a királyság mellett, hangsúlyozva: „Történelmünk fonalába pedig a királyság kibonthatatlanul van beleszőve.” A köztársaság azért sem népszerű, mivel „faji [értsd: nemzeti] tulajdonságainknál, részben az Ausztriával fennálló gazdasági közösségnél fogva gyenge volt iparunk és kereskedelmünk egyaránt, mely két nagy tényező fejleszti mindenütt a polgári középosztályt. [...] Már pedig a polgári köztársaság államformájának fenntartója mindenütt a polgári középosztály.” Klebensberg még azt is megengedte magának, hogy Károlyiékát mentesse, mondván: a köztársaság konszolidálódásának hiányát „[...] nem lehet kizárólag Károlyi Mihály és társainak tehetségtelenségében és tehetetlenségében keresni. Hogy a népköztársaság hamarosan tanácsköztársasággá fajult, abban nagy része volt a polgári társadalom gyengeségének is.” Egyben megállapította: „joggal követeli a magyar nemzet, hogy a királyságnak a jövőben megint nemzetinek kell lennie”, és „alkotmányosan korlátozott, de erős királyság kell, mely a pártok egyoldalú érdekeivel szemben valamennyi rész összetartozását öntudatosan és erőteljesen képviseli”.¹⁴

Klebensberg legitimizmusa ugyan – akárcsak Bethlené – IV. Károly két, 1921-es visszatérési kísérlete miatt elhalványult, sőt, el is tűnt, és az 1920-ban még ideiglenesnek tekintett kormányzói intézmény hívévé vált. Ugyanakkor a „polgári középosztály” – elsősorban annak keresztény része – erősítésének szándéka mindvégig megfigyelhető intézkedéseiben, mint például a középiszolák felső osztályaiban és az egyetemeken a kizárólag a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek adható tanulmányi ösztöndíjak esetében (1927: XIV. tc.).

13 Klebensberg 1928, 120–121.

14 Királyság vagy köztársaság? Gróf dr Klebensberg Kuno nyilatkozata. *Pesti Hírlap*, 1919. november 30. 4.

Amúgy is sokszor hangsúlyozta a – világháború következtében az életszínvonalából a legtöbbet veszítő – közalkalmazotti réteg állami eszközökkel történő felkarolásának szükségességét. Szociális szempontból sokkal érzékenyebb volt nála az utódja, Hóman Bálint, aki – részben persze a „koreszmék” hatására – az 1930-as évek közepétől az alsóbb rétegek, elsősorban a szegényparasztság tehetséges gyermekei iskoláztatásának támogatásával kívánta elérni a magyar középosztály vérfrissítését.

Klebelsberg 1920 januárjában az akkor már kormánypártként működő – több párt fúziójával 1919. október 25-én létrejött – Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja jelöltjeként jutott nemzetgyűlési mandátumhoz. Innen 1920 áprilisában kilépett, s a pártonkívüli, de kormánytámogató, akkor 16 fős „diszszidens-csoport”, majd az ebből május 17-én alakult Egyesült Nemzeti Keresztény Kisgazda és Földművespárt egyik vezetője lett Teleki Pál, illetve a hozzájuk csatlakozó Bethlen István mellett. Ebből a formációból nem sokkal később, július 12-én egy ugyanilyen nevű kormánypárt létesült, amely azonban 1921. február 10-én felbomlott. (Klebelsberg – Telekivel, Haller Istvánnal, Prohászka Ottokárral és még több mint 30 képviselőtársával – már február 3-án kilépett belőle.) Február 14-én aztán az egykori disszidensek többségével, megint csak a korábbival megegyező névvel és Bethlen irányításával újjáalapította a pártot, amely 1922. február 2-ig működött. Ezen a napon Bethlen Istvánt követve Klebelsberg is belépett a Kisgazdapártba, amelyből 1922. február 22-én jött létre az immár erős, Bethlen vezette kormánypárt, a Keresztény-Keresztény, Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt – vagy ahogyan már akkoriban is hívták, az Egységes Párt. Programja legfontosabb célkitűzése a politikai és a gazdasági konszolidáció volt. A pártnak – amelynek nehezen követhető kialakulása a korábbi zavaros politikai viszonyokat tükrözi – Klebelsberg a haláláig meghatározó képviselője maradt. Négyfős intézőbizottságának is tagja lett, Bethlen István, Gömbös Gyula és Nagyatádi Szabó István mellett.¹⁵

Eközben a Magyar Történelmi Társulat elnökeként – mintegy a Collegium Hungaricumok alapítását előlegezve – létrehozta a Bécsi Magyar Történelmi

¹⁵ Ablonczy 2005, 165. Romsics 1999, 155–173. Vida 2011, 154–156. A három munka – akár csak a további szakirodalom – adatai egyébként részben ellentmondanak egymásnak.

Intézetet, amely az 1918 őszén megszűnt konstantinápolyi mellett a második, állami segítséggel létrehozott külföldi magyar intézetként 1920 októberében, két tehetséges fiatal kutatóval – Mályusz Elemérrel és Hajnal Istvánnal, akik a 20. századi magyar történettudomány legnagyobbjai közé tartoznak – kezdte meg működését a bécsi Testőrpalotában.¹⁶

A kormányzatba 1921. december elején tért vissza, jó féléven át Bethlen István második kormányának belügyminisztere volt. Fő feladata az 1919 késő őszen hirtelen kiszélesített választójog szűkítése lett, elsősorban a szélsőségek – s mivel a szélsőbaloldal már illegalitásban működött, értelemszerűen a szélsőjobboldal – térnyerésének megakadályozása érdekében. Ez tökéletesen megfelelt a felfogásának, hiszen ő is azt vallotta, amit Bethlen 1921 áprilisában, kormányprogramja ismertetésekor így összegzett: „Az igazi demokrácia biztosítja az intelligens osztályoknak a vezetést [...]. Az a demokrácia, amely nem meri kimondani azt, hogy ebben a demokráciában az intelligencia vezető szerepre van hivatva, az nem demokrácia, hanem demagógia.”¹⁷

Mindazonáltal Klebelsberg valószínűleg nem nagy örömmel vállalta, hogy az általa kidolgozott választójogi törvénytervezetet tudatosan úgy terjesztették be a parlamentbe, hogy annak elfogadására a nemzetgyűlés közeli feloszlátása miatt ne maradjon már idő. Így végül egy olyan rendelettel (2200/1922. M. E. sz.) szabályozták a kérdést – miközben erre csak a parlament lett volna jogosult –, amely aztán az 1925-ben szentesített választójogi törvény (1925: XXVI. tc.) alapjául szolgált. Az 1922-es szabályozás nyomán a választójogosultak aránya – az 1920-as 40%-kal szemben – az összlakosság 29,8%-ára csökkent, ám még így is az ötszöröse volt az 1918 előttiének. A rendelet tehát visszalépést jelentett 1919-hez, de jelentős előrelépést a 20. század eleji helyzethez képest. Nemzetközi összehasonlításban a választójogosultak aránya még így is magasabb volt, mint a Magyarországtól keletre és délre elhelyezkedő államoké, nagyjából azonos szinten állt Belgiummal, Franciaországgal és Svájcjal, de elmaradt Angliától, Ausztriától, Hollandiától, Lengyelországtól, Németországtól vagy az északi államoktól.¹⁸

16 Ujváry 2017, az alapításról és a helyszínről: 57–98.

17 Bethlen 2000, 121–122.

18 Püski 2006, 99–108. Hirata 1993, 56–60.

Bérmennyire is helyeselte Klebelsberg a műveltségi cenzust,¹⁹ pályájának nem tartozik legdicsőségesebb fejezetei közé, hogy a választójog korlátozásában a kormányfő politikai akaratának készséges végrehajtója lett. Valószínűleg azért vállalta ezt, mert tudta: ez a feltétele annak, hogy arra a helyre kerülhessen, amelyhez erős hivatás- és küldetéstudat kötötte, s amelyre már rég vágyott: a kultuszminiszteri székbe. Ráadásul a választójogi rendelettel nagyban hozzájárult a kormánypárt egész korszakban érvényesülő győzelméhez, parlamenti hegemoniájához. Ezzel pedig ahhoz – ami kultuszminiszterként nagyon fontos volt számára –, hogy hosszabb távú politikai célokat tervezhessen és valósíthasson meg.

„Vállalom e tényért a történelmi felelősséget” – vallotta 1929-ben. Ám rögtön hozzátette: „[...] a mai állapot csak átmeneti, és a szükséges ideig csupán akkor tartható fenn, ha időközben becsületes, határozott erőfeszítéseket teszünk avégből, hogy tömegeinket tervszerű népművelés révén a politikai jogokra igazán éretté tegyük.”²⁰

Klebelsberg 1922. június 16. és 1931. augusztus 24. közötti vallás- és közoktatásügyi minisztersége részben éppen ezt a célt szolgálta, és több kudarc, számos megvalósíthatatlanul maradt terv ellenére is igazi sikertörténetnek bizonyult. Trianon kulturális hatásainak következtében ugyanis jelentősen megnőtt a kultúrpolitika súlya és jelentősége Magyarországon. Sokkal jobbakká lettek a korábbiaknál a csonkaállam kulturális mutatói, s szinte a teljes 1918 előtti felsőoktatási hálózatot áttelepítették a trianoni Magyarországra. Növekedett az értelmiség aránya, ami részben a szülőföldjükről az új államba menekültek körében a középosztálybeliek felülreprezentáltságának volt köszönhető. A békeszerződés tehát olyan „nyereséget” eredményezett Magyarországnak, ami a

19 „Mindig azt hirdetem – írta Klebelsberg 1928 márciusában –, hogy a magyar politikai demokrácia tervszerű előkészítése végett szükségünk van igen messzemenő kultúr-demokráciára, ami az iskolai politikában annyit jelent, hogy hiányos népiskolai hálózatunkat ki kell építeni. [...] Az általános titkos választójog cédulákkal szavaz. Szeretném látni, hogyan lehet szavazólapokkal dolgozni egymillió körül járó analfabéta választónál? Bárki olyan cédulát nyomhat ezeknek az analfabétáknak a kezébe, amelyről nem is tudják, hogy mi áll rajta. A Bethlen-kabinet népiskolái a maguk kultúr-demokráciájával a politikai demokráciának pionírjai.” Klebelsberg 1928, 205–206.

20 Klebelsberg 1929, 164.

határon túli magyar közösségeknek komoly, napjainkig érezhető érvágást jelentett, hiszen a repatriálási hullám az otthon maradottakat fosztotta meg intelligenciájuk tekintélyes részétől.

A helyzetet pontosan felmérő Klebelsberg rátermett és avatott, Bethlen István miniszterelnökkel kiváló kapcsolatban álló tárcavezetőként elérte, hogy a magyar kulturális politika a szakpolitikák között prioritást élvezzen, s azt minden területre kiterjedően, rendszerben gondolkodva, a fokozatosság elvére is figyelve újíthassa meg. Külön érdeme volt, hogy területe elsődlegességét a kulturális kérdések iránt nem különösebben érzékeny kormányzóval is képes volt elfogadtatni. Így 1926-tól a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kapta a legnagyobb arányú (1927-től már több mint 10% fölé emelkedő) támogatást az állami költségvetésből.

Programját négy fő elképzelés határozta meg. Az első egy sajátos kettősségen, az alsó és a felső szintű képzés kiemelt szerepén alapult: „Kultúrpolitikám két alapgondolaton épül fel. Emelni igyekszem a magyar nemzet széles néprétegeinek, nagy tömegeinek értelmi szintjét. [...] Gondoskodni kell azonban arról is, hogy minden téren: irodalomban, művészetben és tudományban egyaránt kellő számban álljanak oly férfiak, különösen szakemberek rendelkezésre, kik teljesen európai színvonalon vannak, s így minden működési téren, minden szakmában a nagy feladatok megoldásánál elsőrangú erőkre támaszkodhassunk.”²¹ E kettős célt szolgálták népiskola-fejlesztési és elitképzést szorgalmazó elképzelései.

A második a sokszor félreértett és félremagyarázott, már a 19. végén is használt fogalom, a „kultúrfölény” gyakori emlegetése volt. Ennek lényege a magyarok kedvező Kárpát-medencei kulturális mutatóinak megőrzésére – csak az itt élő németek voltak a magyarokénál e tekintetben jobb helyzetben –, sőt, emelésére, illetve nemzetközi versenyképességük ezáltal növelésére irányult. „A világtörténelem útján négy gépkocsi robog – jelentette ki 1928 májusában a parlamentben. – Az egyik gyorsítja az ütemet, de a három másik gépkocsi utána jön és már harsonajelt ad, mert kerülni akar. Erre a másik három gépko-

21 Klebelsberg 1927, 184.

csira az van írva: Románia, Szerbia és Csehország. Arra a kocsira pedig, amely gyorsít, az van írva: Magyarország. Kérdem t. Ház, akadhat-e jó hazafi, aki vállalja a felelősséget azért, hogy ez a három másik kocsi a világtörténelem végzetes országútján mellettünk elrobogjon és minket elhagyjon, porfelhőbe borítva bennünket. Ha ezt akarják, igen t. uraim, ehhez más kocsivezetőt keressenek, mert én egy kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak fegyverlerakó közoktatásügyi minisztere sohase leszek. [...] A politikai Trianonba be[le] kellett mennünk, de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.”²²

A harmadik, sűrűn ismételt és nagy vitát kiváltó szóösszetételt, a – mintegy a kultúrfőlény-gondolatot kiegészítő – „neonacionalizmust” 1928-ban alkotta Klebelsberg. Ennek kapcsán kiemelte, hogy a magyar nacionalizmus két, 1918 előtti legfontosabb alkotóeleme – a germanizáló törekvésekkel szembeni fellépés, illetve a nemzetiségek magyarosítására való törekvés – az ország felbomlása miatt elveszítette addigi tartalmát, ezért „[...] a régi érzés elé új célokat kell állítani. [...] Így a magyar neonacionalizmus csak két más céljáról szólhatok: *művelt és jómódú* nemzet akarunk lenni, szóval, fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek.”²³ Emellett kijelentette: „Az ellen a veszedelem ellen kell küzdeni, hogy az állam keretén belül a csoportosulás ne akként történjék, hogy a nemzeti gondolatot az intelligencia, a nemzetköziséget a fizikai munkásság képviseli, mert ez a társadalom kettészakadását és a nemzetek felbomlását jelentené. [...] Kötelességtudó, műveltebb munkásság nélkül nem emelhetjük a nemzeti termelést, a nemzeti termelés emelése és takarékoság nélkül nincs tőkeképződés. Nemzeti tőkeképződés nélkül nyomorogni fogunk és azoknak a külföldi nemzeteknek maradunk rabszolgái, amelyek nekünk időnként kisebb-nagyobb kölcsönöket adnak. A magyar nacionalizmusnak minden téren meg kell hogy legyen a maga speciális programja. Ez a program a kultúrpolitikában nem lehet más, mint a nemzeti termelés élére európai nívón álló vezetők ezreit, a nemzeti termelés szolgálatába pedig magas erkölcsi és értelmi kultúrával bíró tömegek millióit állítani.”²⁴

22 Klebelsberg 1928, 244–245.

23 Uo. 123–124.

24 Uo. 131. és 133.

E három pillérhez társult negyedikként a decentralizáció fontosságának hirdetése. Ezt elsősorban egyetemi, illetve közép- és polgári iskolai fejlesztési tervei kapcsán hangsúlyozta. Klebelsberg a tudományegyetemeknek otthont adó Debrecenben, Szegeden és Pécsen új kulturális, tudományos központokat kívánt kialakítani, hogy e városok fejlődésének tudatos serkentésével enyhítse a főváros és az ottani univerzitás vízfejűségét. Mindezt kultúrgeográfiának nevezte, melynek segítségével – ahogy 1927 februárjában írta – a vidék műveltségi szintje fokozatosan közeledhet Budapestéhez. Így „[...] négyfajta, négyfokú közművelődési gócpont alakul Magyarországon: Budapest, az egész országot összefogó központ, az egyetemi városok mint a magas kultúrának az ország területén tervszerűen szétszórott központjai; a törvényhatósági városok és megyei székhelyek mint középiskolai városok, és végül a járási székhelyek, ahol mindenütt polgári iskolák lesznek.”²⁵ E szándék annál inkább megalapozott volt, mivel a békeszerződés következtében Magyarország az 1910-es, öt teljes körű regionális központjából négyet (Kassa, Kolozsvár, Pozsony, Temesvár; ha Zágrábot is ide számítjuk, a hatból ötöt), a hat részlegesebből pedig hármat (Arad, Brassó, Nagyvárad) elveszített. Az előbbi kategóriából Debrecen, az utóbbiból pedig Szeged, Pécs és Győr maradt meg – Győr kivételével éppen az egyetemi városok, amelyeket Klebelsberg kultúrtartományi centrumoknak, a magas kultúra terjesztőinek szánt. Az elcsatolt regionális központok – Zágráb kivételével – komoly és erős magyar kulturális múlttal és intézményhálózattal rendelkeztek, ezért elszakításuk tudományos, oktatási és közgyűjteményi szempontból is végzetesnek tűnt, de azért is fokozottan fáj, mert többségük az új határokhoz közel feküdt.²⁶

Klebelsberg négy fontos alapelve nyomán született meg – miként Carl Heinrich Becker is megállapította – az a „világosan végiggondolt és rendszerszerűen építkező kultúrpolitika”, amely miatt napjainkban is nagyra becsüljük annak részbeni megvalósítóját. Ugyanakkor hajlamosak vagyunk elfeledkezni arról, hogy Klebelsberg nem volt eredeti gondolkodó. Államférfiúi kvalitásait éppen az bizonyítja, hogy milyen szervesen tudta beilleszteni – illetve a pillanatnyi

25 Klebelsberg 1928, 16.

26 Szabó 2011. Sebők 2020, 159.

viszonyoknak megfelelően formálni – mások elképzeléseit a maga kialakította struktúrába. Mindenekelőtt az akkor a viláagsók közötti német tudománypolitika törekvései – a nagy elődökből főleg Wilhelm von Humboldt és Friedrich Alfhoff, a kortársakéból Friedrich Schmidt-Ott és Carl Heinrich Becker –, munkatársai közül pedig a nagyszerű tudományszervező és közigazgatási szakember, Magyary Zoltán és a kiváló kultúrfilozófus – egy ideig a közoktatásért felelős államtitkára –, Kornis Gyula elképzelései hatottak rá. De további magyar tanácsadóira is odafigyelt: a külföldi intézetek létrehozásakor minden idők legnevesebb kulturális diplomatájára, Gragger Róbertre, történeti kérdésekben a nagy tekintélynek örvendő Károlyi Árpádra, Angyal Dávidra, Szekfű Gyulára és Eckhart Ferencre, művészetiekben a sokoldalú Gerevich Tiborra, a közgyűjtemények ügyeiben pedig utódjára, Hóman Bálintra is.

A felsorolt négy eszmei tartópillérből Klebelsberg sikerrel valósította meg az alapfokú, illetve az elitképzés erősítését, s a két világháború között még a Kárpát-medencén belüli „kulturálfölény” is érvényesült (ma már ezt nem állíthatjuk). A „neonacionalizmus” nem érte el az általa várt eredményt, hiszen a szociális igazságtalanságok az egész korszakban megmaradtak. A nacionalizmus új formája pedig Klebelsberg esetében sem elsősorban a társadalmi szakadékok leküzdésére irányult, hanem szinte kizárólag a – nem pontosan meghatározott, de minél nagyobb mértékű, a propagandában a „Mindent vissza!” jelszavával jellemezhető – revízió elérésének követelésére. Ez viszont a legkisebb közös politikai többszörössé vált, hiszen szélsőbaltól szélsőjobbba nem volt olyan politikai erő, amely – ha eltérő súlypontokkal is, de – ne kívánta volna annak valamilyen formáját. Végül a decentralizáció is csak részben érvényesült. Az egyetemi városok (Debrecen, Szeged, Pécs, részben Sopron) kulturális szerepe ugyan nőtt, a vidéki középiskolák és a polgárok száma és vonzereje is emelkedett, Budapest túlsúlya azonban állandósult.

A népiskolai oktatásban nagyjából a lakosságszám csökkenésének feleltek meg a trianoni veszteségek. Az állami intézményeknek – amelyek általában a legkorszerűbbek és a legjobban felszereltek voltak – azonban mindössze 28%-a jutott Magyarországnak, mivel ezeket a dualizmus idején a magyarosítás fő eszközének tekintették, ezért elsősorban nemzetiségi vidékekre telepítették. Az analfabéták aránya viszont jelentősen, a 6 éven felüli népesség körében az 1910-es 33,3%-ról

1920-ra 15,2%-ra mérséklődött. „Csonka Magyarország” kulturális mutatói tehát sokkal jobbak voltak a világháború előttinél, ám a már említett, komoly magyar kulturális és oktatási intézményrendszerrel rendelkező, magyar többségű regionális központok elcsatolása mégis nagy hátrányt okozott.

Klebelsberg egyik fő célja a népiskola-hálózat fejlesztése volt, ennek végrehajtására azonban – az akció tőkeigénye miatt – csak a gazdasági konszolidáció biztos jelétől, 1926-tól nyílt lehetősége. A „mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről” szóló 1926. évi VII. törvénycikk következtében olyan népiskola-építési program indult – elsősorban a tanyás településszerkezetű, illetve a kulturálisan elmaradottabb vidékeken –, melynek eredményeként 1930-ban az ötezredik, állami segítséggel emelt tantermet, illetve tanítói lakást adhatták át. A közhiedelemmel ellentétben ez nem 5000, „csak” mintegy 1000 új iskolát jelentett, azonban ez is óriási szám volt ahhoz viszonyítva, hogy a dualizmus 50 esztendejében, egy háromszor akkora országban nem épült annyi iskola állami támogatással, mint ekkor, mindössze öt év alatt. A félig-meddig középfokú (a mai nyolcosztályos általános iskola felső tagozatának megfelelő) polgári iskolák 5000 főnél nagyobb lélekszámú községekben való létesítéséről az 1927. XII. tc. rendelkezett. Számuk – az 1920-as évek második felében megfigyelhető megtorpanás után – szintén egyre gyarapodott.

A középfokú iskolák mintegy fele, diákjainak több mint 50%-a maradt a trianoni Magyarországon. A fő cél – különösen a kevesek számára elérhető gimnáziumoknál – az elért pozíciók védelme volt, hiszen a magyar gimnáziumok többsége a 20. század elején nyugat-európai színvonalon állt. Klebelsberg háromféle középiskola-típust különített el: a főleg humanisztikus műveltséget biztosító gimnáziumot, a reáltárgyakat nagyobb súllyal oktató reálgimnáziumot, valamint a főleg reálképzést nyújtó reáliskolát (1924: XI. tc.). A középiskolák és diákjaik száma az 1930-as évek végéig csaknem másfélszeresére nőtt, végzettjeinek aránya 1920-ban még csak 2,6%, 1938-ban már 6% volt az összlakosságon belül.²⁷

27 Az oktatás trianoni veszteségeiről: Buday 1921, 243–254. és uő. 1923, 191–199. Olay 1927, 96–101. A magyar oktatás 20. század első évtizedekbeli helyzetéről, nemzetközi összehasonlítással: Laky 1927, 21–56. Összesített statisztikai adatok 1920/21. és 1937/38. között: Mike 1946, 160–164.

Az egyetemek és főiskolák szinte hiánytalanul Magyarországon maradtak, illetve ide menekültek. Kolozsvár és Pozsony tudományegyeteme, valamint az 1735-ben alapított selmecbányai Bányászati és Erdészeti Főiskola szinte a teljes tanári karával és hallgatóságával Magyarországra költözött. Az utóbbi 1919-től Sopronban, a kolozsvári univerzitás 1921-től Szegeden, a pozsonyi pedig 1923-tól Pécsen működött. Az eperjesi jogakadémia Miskolcra, a máramarosszigeti Hódmezővásárhelyre települt. A felsőoktatást meghatározó alaptörvények már Klebelsberg minisztersége előtt megszülettek (1920: XXV. tc. /*numerus clausus*/; 1921: XXV. tc. /a menekült egyetemek elhelyezéséről/), s a félig-meddig önálló intézménynek számító budapesti Közgazdaságtudományi Karon is már 1920-ban megkezdődött az oktatás, ám a Testnevelési Főiskola létrejött, a vidéki univerzitások (különösen Debrecen, majd 1926-tól Szeged) kiépítése nagyrészt mégis Klebelsbergnek köszönhető. Mindennek persze megvolt a maga politikai háttere is, hiszen Bethlen István Debrecen, Klebelsberg pedig (éppen 1926-tól) Szeged országgyűlési képviselője volt... Klebelsberg nevéhez köthető a *numerus clausus* módosítása-enyhítése is (1928: XIV. tc.).²⁸

A művészetpolitikáról külön nem szólok, mivel a két világháború közötti időszakban irodalmi és művészeti célokra, folyóiratok és könyvek kiadásának finanszírozására alig jutott valami az állami költségvetésből, s a nagy nemzeti intézményeken kívül a közgyűjtemények és a színházak sem kaptak állami szubvenciót. Így e területeken jóval kisebb volt az állami beavatkozás lehetősége, mint 1945 után.

Klebelsberg tudománypolitikai intézkedései közül a legfontosabbak a nagy nemzeti közgyűjteményeket egyesítő Országos Magyar Gyűjteményegyetemről (1922: XIX. tc.); a Magyar Tudományos Akadémia állami támogatásáról (1923: I. tc.); a külföldi magyar intézetekről, illetve a kül- és belföldi ösztöndíjakról (1927: XIII. tc.) és a természettudományi kutatások fejlesztéséről (1930: VI. tc.) elfogadtatott törvények voltak. Kezdeményezte a szegedi Dóm tér és környezete kialakítását, a Tihanyi Biológiai Intézet, a Corvin-rend, az Alföldkutató Bizottság és (immár minisztersége után) a Magyar Olimpiai Társaság alapítását.

28 Ujváry 2018b, Ld. még: Ujváry 2019.

A külföldön létrehozott Collegium Hungaricumok (1924: Bécs, Berlin; 1927: Róma, részben Párizs) és a tudományos világ központjaiba biztosított állami stipendiumok eredményesen szolgálták a nemzetközi szintű értelmiségi elit képzését. A többnyire egyetemet végzett, gyakran már doktorált, egy esztendő külföldön töltő tehetséges magyar fiatalok valamennyien visszatértek hazájukba, s néhány éven belül körülbelül a háromnegyedük bekerült a magyar tudományos, művészeti vagy politikai elitbe. Ennek hatása még az 1980-as években is érződött.²⁹

A Magyarország konszolidációjában kiemelkedő szerepet játszó Klebelsberg Kuno első kötetének megjelenésekor méltán jegyezte meg *Az Est* tudósítója 1927 márciusában: „[...] még a legegésebb ellenségnek is el kell ismernie, hogy akár mint magánember, akár mint miniszter, szünet nélkül cipelte a téglákat a magyar kultúra házához. [...] szinte fanatikus csökönyösséggel tér vissza az a refrén mondanivalójában, hogy a magyar kultúrát minél magasabbra kell emelni, mert kultúra nélkül nincs Magyarország.”³⁰

1932. októberi halálakor pedig a *Pesti Napló* – amelyben számos vezércikkét közölte – joggal méltatta így: „Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit”³¹

29 Ujváry 2013b. és uő. 2017.

30 *Az Est* tudósítójától: A zsúpfedeles háztól... a modern palota felé. Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslati – egy kötetben. *Az Est*, 1927. március 20. 13.

31 Klebelsberg Kuno 1875–1932. *Pesti Napló*, 1932. október 12. 1.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ablonczy 2005.** Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- Becker 1926.** Ujváry Gábor: Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról. *Lymbus. Magyarságtudományi forrás-közlemények, 2006*. Balassi Bálint Intézet – Klebelsberg Kuno Alapítvány – Magyar Országos Levéltár – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2006. 279–305.
- Becker 1932.** Becker, C. H.: Kuno Graf Klebelsberg †. *Ungarische Jahrbücher*, 12. Bd. (1932) 187–188.
- Bethlen 2000.** Bethlen István: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. és az utószót írta Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- Buday 1921.** Buday László: *A megcsonkított Magyarország*. Pantheon, Budapest, 1921.
- Buday 1923.** Buday László: *Magyarország küzdelmes évei. A megcsonkított Magyarország újradolgozott második kiadása*. Szerző, Budapest, 1923.
- Hirata 1993.** Hirata Takesi: A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Valóság*, 36. (1993) 11. sz. 54–66.
- Huszi 1942.** Huszi József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1942.
- Klebelsberg 1927.** *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Athenaeum, Budapest, 1927.
- Klebelsberg 1928.** Klebelsberg Kuno: *Neonacionalizmus*. Athenaeum, Budapest, 1928.
- Klebelsberg 1929.** Klebelsberg Kuno: *Küzdelmek könyve*. Athenaeum, Budapest, 1929.
- Klebelsbergné 1992.** Klebelsberg Kunóné: *Életutunk. Gróf Klebelsberg Kunóné visszaemlékezései*. Bev., jegyz. ellátta és s. a. r. Máriaöldy Márton. Kereszténydemokrata Néppárt Szeged-városi szervezete, Szeged, 1992.
- Laky 1927.** Laky Dezső: Adalékok Magyarország kulturális viszonyainak újabkori fejlődéséhez. In: Magyary Zoltán (szerk.): *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, Budapest, 1927.

- Mike 1946.** Mike Gyula (szerk.): *Magyar statisztikai zsebkönyv. XIII. évf. 1946.* Pátria, Budapest, 1946.
- Olay 1927.** Olay Ferenc: *A magyar kultúra válságos évei 1919–1927.* Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest, 1927.
- Püski 2006.** Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1944).* Pannonica Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- Romsics 1999.** Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Második, átdolg. kiad. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- Sebők 2020.** Sebők László: Szétdarabolt vonzásokörzetek. A városhierarchia változásai. *Rubicon*, 31. (2020) 6–7. sz. 158–162.
- Szabó 2011.** Szabó Attila: Klebelsberg Kuno kultúrgeográfiai stratégiája a területi revízió szolgálatában. *Tér és Társadalom*, 25. (2011) 2. sz. 223–236.
- Ujváry 2013a** Ujváry Gábor: „Világosan átgondolt és szisztematikusan építkező kultúrpolitika”. A kortársak és az utókor Klebelsbergéről. In: Uő. (vál. és szerk.): *„A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter”. Gróf Klebelsberg Kuno.* Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 2013.
- Ujváry 2013b.** Ujváry Gábor: *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanzsékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika fejlődésében. 1. köt. Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek.* Ráció Kiadó, Budapest, 2013.
- Ujváry 2014.** Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932).* Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest, 2014.
- Ujváry 2017.** Ujváry Gábor: *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanzsékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. II. köt. Bécs és a magyar kulturális külpolitika.* Ráció Kiadó, Budapest, 2017.
- Ujváry 2018a.** Ujváry Gábor: „A Magyar Történelmi Társulat reneszánszának és legnagyobb virágzásának korszaka”. Klebelsberg Kuno. In: Szilágyi Adrienn (szerk.): *Hét társulati elnök.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2018. 115–144.
- Ujváry 2018b.** Ujváry Gábor: Klebelsberg Kuno és a Trianon utáni magyar felsőoktatás-politika. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás. 1. köt.* VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2018. 237–262.

- Ujváry 2019.** Ujváry Gábor: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: Uó. (szerk.): *Trianon és a magyar felsőoktatás. 2. köt.* VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2019. 7–51.
- Vida 2011.** Vida István (főszerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona 1846–2010.* Gondolat – MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2011.

GULYÁS LÁSZLÓ

VISSZATÉRÉS A NEMZETKÖZI POLITIKA PORONDJÁRA. MAGYARORSZÁG FELVÉTELE A NÉPSZÖVETSÉGBE

A Népszövetség születése és főbb jellemzői

Az első világháború után az antant hatalmak győzelmük eredményeit többoldalú és minden nemzetre érvényes szerződéssel is szavatolni akarták. Ez a szándék találkozott Thomas Woodrow Wilson elnök személyes kezdeményezésével, a Népszövetség életre hívásának tervével.¹ Az USA elnöke Versailles-ban a demokrácia, a kollektív biztonság és az önrendelkezési elv alapján akarta kialakítani a Nagy Háború utáni új nemzetközi rendet. Ennek szánta öréül, mint új nemzetközi intézményt, a Népszövetséget.²

A békekonferencia 1919. január 25-én felállított egy bizottságot azzal a feladattal, hogy készítse elő a Népszövetség megalakítását. Három hónapon keresztül zajlott ez az előkészítő munka,³ melynek eredményeképpen 1919. április 28-án a párizsi békekonferencia teljes ülésén megalakították a Népszövetséget.

1 Ezt a szervezetet az angolszász országok a „League of Nations” (Nemzetek Ligája), a francia nyelvű országok Société des Nations (Nemzetek Társasága), a németek Völkerbund (Népek Szövetsége) nevezeték. A korabeli magyar nyelv felváltva használta a Nemzetek Szövetsége és a Népszövetség kifejezést. Jelen tanulmányban mi utóbbit használjuk.

2 Wilson elképzeléséről lásd Kissinger 2008, 216–218.

3 Ennek részleteit ismerteti Macmillan 2005, 120–135.

A szervezetnek a feladata az volt – az ekkor megszavazott Egyességokmány⁴ értelmében –, hogy a béke fenntartása fölött őrkdjék, valamennyi nemzet teljes egyenjogúsága alapján összefogja a világ népeit és megakadályozza az újabb háborút. Ez utóbbi célt úgy akarta elérni, hogy az Egyességokmány kimondta, mindennemű háború a Népszövetség valamennyi tagállama ellen irányul és a békebontó tagállamok együttesét hívja ki maga ellen.

A Népszövetség azonban már megalakulása pillanatában olyan jelleget öltött és olyan szervezeti fogyatékoságokkal küzdött, amelyek megakadályozták a fentebb bemutatott nemes feladatok betöltésében.⁵ Ha megvizsgáljuk az Egyességokmányt, azt látjuk, hogy ellentétben a nemzetek teljes egyenjogúságának elvével, különböző kategóriákba sorolta az országokat. Az első kategóriába kerültek a győztes antanthatalmak – 27 ország –, akik magukat a Népszövetség alapítóinak tekintették.⁶

A második kategóriába sorolták a semleges országokat – 13 ország –, akiket a megalakulás után azonnal meghívtak a szervezet tagjai közé.⁷ Azaz a semleges országok mindenféle procedúra nélkül beléphettek.

A harmadik kategóriába kerültek az első világháború során legyőzött államok. Ezek felvételi kérelmét „nagyítóval vizsgálták” és felvételüket különböző feltételekhez, elsősorban ahhoz kötötték, hogy híven megtartják-e a rájuk erőszakolt békeszerződéseket. A vesztes országok közül Ausztria és Bulgária viszonylag korán, 1920-ban, az első közgyűlésen beléphetett, de Németországnak – az európai kontinens egyik legnagyobb államának – 1926-ig kellett várnia a népszövetségi tagságra.

A negyedik kategóriába a gyarmati területek kerültek, melyeket mint nem szuverén államokat elve kizárták a Népszövetségből. Ez a kategóriába sorolás azt jelentette, hogy a nemzetek egyenjogúságának eszméje még papíron se valósult meg. Ráadásul a Népszövetség kialakította az ún. mandátumrendszert.⁸ Ennek lényege, hogy a Németországtól és Törökországtól elvett gyarmatokat

4 Az Egyességokmány teljes hivatalos magyar szövegét közli Vladár 1930, 71–83.

5 A Népszövetség szervezeti felépítését részletesen ismerteti Mengele 1927, 81–161.

6 Névsorukat lásd Vladár 1930, 13.

7 Névsorukat lásd uo.

8 Ormos–Majoros 1998, 275.

népszövetségi felügyelet alá helyezték. Azaz a győztes nagyhatalmak kormányai – elsősorban Anglia és Franciaország – ezen gyarmati területek felett fennhatóságot gyakoroltak.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a Népszövetség a győztesek szervezete volt és legfőbb céljának a versailles-i békerendszer fenntartását tekintette. Ennek ellenére az elszigetelt Magyarországnak létérdeke volt, hogy felvételt nyerjen a Népszövetségbe.

Magyarország első kísérlete a belépésre

A magyar kormány 1920. február 12-én levelet intézett a békekonferencia elnökéhez, melyben hivatkozással Magyarország pacifista múltjára és Tisza Istvánnak a világháború kitörésekor, a nyilvánosságra hozott bécsi okmányok tanúsága szerint játszott békés szerepére, kérte felvételét közvetlenül a béke megkötése után a Népszövetségbe.⁹ Ez volt a magyar belépési szándék első hivatalos ki nyilvánítása. De addig, amíg a magyar békeszerződést nem írták alá (1920. június 4.) és a ratifikációs okiratot nem jutatták el Párizsba (1920. december 6.) a kérés megtárgyalása fel se merült a nagyhatalmak részéről.¹⁰

A belépés előkészítése érdekében Magyarország több lépést tett. Egyrészt 1920-ban Genfben – a Népszövetség központja – „*nem hivatalos népszövetségi titkárságot*” állított fel, mely azt a feladatot kapta, hogy teremtsen kapcsolatot a Népszövetség titkárságával, valamint a Tanács és a Közgyűlés ülésezése idején az egyes országok delegátusaival is lépjen érintkezésbe.¹¹

Másrészt Budapesten 1920. április 18-án Apponyi Albert¹² elnöklete alatt megalakult a Magyar Külügyi Társaság, melynek keretei között felállították az ún. Népszövetségi Osztályt.¹³ Az osztály legfontosabb feladata a Népszövetség-

9 A jegyzéket közli: A magyar 1920, 1–6.

10 A ratifikációs folyamatról lásd az alábbi három tanulmányt: Vizi 2016, Vizi 2018, Vizi 2019.

11 Ormos 1957, 234.

12 Pályafutásáról lásd Anka 2020, 281–289.

13 A részletekről lásd „A Magyar Külügyi Társaság megalakulása” Külügyi Szemle I. évfolyam 1921.

be történő belépés előkészítése volt. A Magyar Külügyi Társaság érintkezésbe lépett a Népszövetségi Ligák Uniójával. Ez a társadalmi szervezet a Népszövetségre tartozó kérdéseket rendszeresen megtárgyalta és bizonyos tanácsadói jogokat is vindikált magának népszövetségi ügyekben.

Apponyi a Népszövetség előszobájának tekintette az Uniót, ezért 1920 októberében a Magyar Külügyi Társaság belépett ebbe a szervezetbe, ahol rögtön aktív tevékenységbe kezdett. Jól mutatja ezt, hogy az Unió 1921 júniusában Genfben tartott V. konferenciáján a magyar küldöttség három javaslatot is beterjesztett. Ezek közül az egyik úgy hangzott, hogy a Népszövetségnek valamennyi nemzetközileg elismert állam tagja lehessen egyszerűen azon az alapon, hogy belépési szándékát kinyilvánítja.

A következő hivatalos magyar felvételi kérelem benyújtása 1921. május 23-án történt, amikor a Bethlen-kormány külügyminisztere Bánffy Miklós intézett levelet ebben az ügyben a Népszövetség főtitkárához Sir Eric Drummond-hoz.¹⁴ Ebben a felvételi kérelemben Bánffy azt hangoztatta, hogy Magyarország megfelel minden olyan feltételnek, melyet a Népszövetség Egyességokmánya a felvételhez fűz.

A Népszövetségi közgyűlés Hatodik Bizottsága elkezdte tárgyalni a magyar felvételi kérelmet, és úgy nézett ki, hogy az 1921. szeptemberi második közgyűlés – ennek a testületnek kellett döntenie a felvételi kérelmekről – napirendre fogja tűzni a magyar kérést. Ráadásul, amikor a különböző országokban szolgálatot teljesítő magyar követek Bánffy külügyminiszter utasítására 1921 augusztusában tájékoztódtak arra vonatkozóan, hogy az az ország, ahol képviselik Magyarországot, hogyan viszonyul a magyar felvételi kérelemhez, kiderült, hogy számos népszövetségi tag – Anglia, Franciaország, Japán, Hollandia, Svájc, Lengyelország – támogatja a magyar kérelmet. Egyedül a kivant három országa állt azon az állásponton, hogy a magyar kérelmet el kell utasítani. Tehát 1921 augusztusában kifejezetten kedvezőek voltak Magyarország felvételi esélyei. Ez a pozitív helyzet azonban augusztus végére jelentős mértékben megváltozott.

14 Nagy 1925, 7.

Az Osztrák Köztársasággal fennálló határvita – más néven a nyugat-magyarországi kérdés – 1921 augusztusára oly mértékben kiéleződött, hogy fegyveres konfliktusra került sor.¹⁵ Amikor 1921. augusztus 28-án az osztrák csendőrség be akart vonulni a békeszerződésben az Osztrák Köztársaságnak ítélt nyugat-magyarországi területekre, Prónay Pál ezredes népfelkelői fegyverrel verték vissza őket. Sőt, Prónay Pál hozzáfogott a felkelők által elfoglalt területek megszervezéséhez. Ennek egyik fontos állomása volt az, hogy 1921. október 4-én vezetésével kikiáltották a Lajtabánságot.¹⁶

A nyugat-magyarországi fegyveres konfliktus miatt Genfben a magyar kormány kínos és veszélyes diplomáciai helyzetbe került. 1921. szeptember 7-én, majd szeptember 10-én újból az Osztrák Köztársaság kormánya a Népszövetség Tanácsánál panaszt tett Magyarország ellen. A panasz lényege azt volt, hogy magyar reguláris csapatok is részt vesznek a nyugat-magyarországi felkelésben és támogatják a felkelőket az Ausztria területére történő betöréseikben. Ezért az osztrák kormány a népszövetségi Egyességokmány 10., 11., és 16. paragrafusára alapján a Népszövetség beavatkozását kérte.

A Népszövetség Tanácsa szeptember 12-i ülésén foglalkozott az osztrák panasszal, de úgy döntött, hogy egyelőre tartózkodik az intervenciótól, minthogy időközben az osztrák kormány a nyugat-magyarországi konfliktusról a Nagykövetek Tanácsát is értesítette, és ez a szerv lépéseket tett a kérdés megoldása érdekében. Ezek vezettek el az ún. velencei tárgyalásokhoz.¹⁷

Az osztrák diplomácia lépésekkel párhuzamosan a kisantant koncentrált diplomáciai támadást intézett Magyarország ellen. Anglia, Franciaország és Svájc támogatása is kérdéseessé vált. Így felrémlett annak a lehetősége, hogy Népszövetség 1921. szeptemberi második közgyűlése az osztrák–magyar határkonfliktus miatt nem szavazza meg Magyarország felvételét a Népszövetségbe. 1921. szeptember 20-án Genfben érkezett Apponyi Albert gróf azzal a feladattal, hogy megváltoztassa a Magyarország körül kialakult kedvezőtlen

15 A nyugat-magyarországi kérdés történetét részletesen bemutatja Gulyás 2012, 105–114.

16 A kérészeletű állam területét és történetét lásd Csüllög–Gulyás–Suba 2020, 162–163.

17 Tóth 2006, 45–46.

légkört. De gyorsan szembesült azzal, hogy erre most nincs esélye.¹⁸ Ezért Apponyi 1921. szeptember 21-én azzal a kéréssel fordult a Népszövetség második Közgyűlésének elnökéhez, hogy a trianoni békeszerződés 71. pontjának¹⁹ – ez mondta ki, hogy Magyarország Ausztria javára lemond Nyugat-Magyarország egy sávjáról – végrehajtása körül támadt viszály miatt a Közgyűlés halassza el a döntést Magyarország felvételének ügyében a következő – azaz a 1922. szeptemberi – ülészig.

Bár a magyar kormány ezen lépése diplomáciailag „elegáns” megoldás volt – ráadásul a kérelmet nem vonta vissza, csupán a tárgyalás elhalasztását kérte –, mindenféleképpen diplomácia kudarcnak kell elkönyvelnünk.

Magyarország második kísérlete a belépésre

Miután a nyugat-magyarországi kérdés az 1921. decemberi soproni népszavazással nyugvópontra jutott, továbbá Károly király második sikertelen puccskísérletével a Habsburg-restauráció is lekerült a napirendről, ismét aktuálissá vált Magyarország felvétele a Népszövetségbe. A Magyarország számára kedvező diplomáciai légkört az is erősítette, hogy 1922 áprilisában–májusában sor került a genovai konferenciára, amely a győztes és a legyőzött államok első közös tanácskozása volt a háború óta.²⁰ A nemzetközi diplomáciai körökben nyílt titok volt, hogy az 1922. szeptemberi harmadik közgyűlés napirendre fogja tűzni a magyar kérést.

Ez a helyzet cselekvésre ösztönözte a kisantant országait. Az akciót ezúttal az Szerb-Horvát-Szlovén Királyság azzal indította el, hogy 1922. július 14-én Ninčić délszláv külügyminiszter táviratot küldött Bukarestbe.²¹ Ebben azt fejtegette, hogy a délszláv állam szerint Magyarország nem tesz eleget a trianoni békeszerződésben vállalt kötelezettségeinek, ezért az SzHSz-állam ellenzi Ma-

18 Apponyi 1933, 229.

19 Bank–Kovács 2019, 65.

20 Rab 2008, 72–77.

21 Az 1922. július 14. táviratot ismerteti Hornyák 2004, 125.

gyarország belépését a Népszövetségbe. A román külügyminiszter válaszában jelezte, hogy elvileg egyetért a délszláv állásponttal, de Benešről olyan értesülések vannak, hogy Magyarország felvételi kérelmét pozitívan fogják elbírálni. Románia elfogadja Beneš álláspontját, mely szerint egy eleve eldöntött kérdésben nincs értelme tiltakozni. Viszont a szituációt fel lehet arra használni, hogy a Népszövetség elé tárják mindazon bizonyítékokat, amelyek Magyarország békeszerződést sértő lépéseit igazolják. A délszláv állam vezetői elfogadták ezt a gondolatmenetet, s ennek jegyében Ninčić július 24-i táviratában arról értesítette Bukarestet, hogy már el is kezdték gyűjteni az anyagot Magyarország ellen.²²

A kisantant államok 1922. augusztus 27-én Prágában alakították ki a Magyarország felvételi kérelmével kapcsolatos közös álláspontjukat és stratégiájukat. Eszerint a szeptemberi közgyűlésen meg fogják szavazni Magyarország felvételét, de addig is igyekeznek a lehető legtöbb biztosítékot megszerezni a magyar kormánytól a trianoni szerződés rendelkezéseinek betartására vonatkozóan. Ennek érdekében sajtókampányt fognak indítani és diplomáciai lépéseket is tesznek.

A szeptember hónap során kibontakozó sajtókampány során az SzHSz-állam az alábbi témákkal támadta Magyarországot: a magyar–délszláv határon a magyarok rendszeresen határincidenseket provokálnak; A magyar kormány támogatja az SzHSz-állam ellen harcoló horvát emigrációt; A magyar kormány elnyomja a magyarországi horvát és szerb kisebbséget.

Románia a sajtótámadás során még tovább lépett, amikor 1922. szeptember 10-én a román hivatalos szervek bejelentették, hogy Romániában lelepleztek egy Magyarországról irányított merénylettervezetet, amely a román királyi pár ellen irányult. Három összeesküvő az Ébredő Magyarok Szövetsége segítségével egy olyan robbanószerkezetet állított össze, mellyel a román királyi párt akarták meggyilkolni. De – állításuk szerint – a tervezett akcióról tudott a magyar miniszterelnök, sőt maga Horthy is. Csehszlovákia egy kissé visszafogottabb volt a sajtókampány során, „csak” a trianoni békeszerződés rendelkezéseinek be nem tartásával vádolta Magyarországot.²³

22 Az 1922. július 24. táviratot ismerteti Hornyák 2004, 126.

23 A szálakat természetesen Beneš külügyminiszter mozgatta, tevékenységéről lásd Gulyás

Viszont Stefan Osuský – Csehszlovákia párizsi követe és egyik genfi delegátusa – komoly diplomáciai tevékenységet fejtett ki annak érdekében, hogy megnehezítse Magyarország belépését. Ezek közül az első lépés azt volt, hogy 1922. szeptember 8-án a kisantant közös levélben kérte a Népszövetségtől, hogy a Népszövetségnél is vegyék nyilvántartásba azokat a kötelezettségeket, amelyeket Magyarország az 1921. októberi második királypuccs után a Nagykövetek Tanácsa felé magára vállalt. Sőt kérték a Népszövetség főtitkárát, hogy a fenti kérést tartalmazó levelüket a Népszövetség juttassa el minden tagjához. Bánffy külügyminiszter azonnal reagált erre a támadásra. A Népszövetség főtitkárához írt levelében kifejtette azon álláspontját, hogy azokat a feltételeket tartalmazó dokumentumok, amelyek betartását Magyarország magára vállalta, a Nagykövetek Tanácsa számára juttatták el, mert a magyar kormány egyedül ezen testület felé tartozik elszámolni.²⁴

A kibontakozó kisantant támadások közben a Népszövetség főtitkára 1922. augusztus 2-án hivatalosan is értesítette a magyar kormányt, hogy a harmadik közgyűlés 1922 szeptemberében tárgyalni fogja a magyar felvételi kérelmet. Bethlen válaszában tudatta a főtitkárral, hogy a felvételi eljárásban Magyarország részéről Bánffy külügyminiszter fog eljárni, aki ennek érdekében azonnal Genfbe utazott. Megérkezése utáni első interjújában Bánffy kifejezésre juttatta azon reményét, hogy a Népszövetség tagjai – tekintetbe véve a Népszövetség egyetemességének elvét – hozzájárulnak Magyarország felvételéhez.

A népszövetségi közgyűlés Hatodik Bizottsága úgy döntött, hogy az 1922 szeptemberében tartandó harmadik közgyűlés napirendjére tűzik a magyar felvételi kérelmet. Ezért 1922. szeptember 7-én egy albizottságot küldtek ki a magyar felvételi kérelem megvizsgálására. Az albizottság elnöke Jonkheer Loudon (Hollandia) volt, míg tagjai az alábbi politikusok voltak: Stefan Osuský (Csehszlovákia), Lord Fisher (Anglia), Gil José Fortoul (Venezuela), Gabriel Hanotaux (Franciaország), Imperiali márki (Olaszország) és Giuseppe Motta (Svájc).²⁵

2008, 197–198.

24 A kisantant levelét és Bánffy reagálását ismerteti Hornyák 2004, 126.

25 Az albizottság munkáját ismerteti Nagy 1925, 8–9.

Az albizottság Osuský javaslatára elsősorban azt a kérdést vizsgálta, hogy vajon Magyarország eleget tett-e a trianoni békeszerződésben rögzített katonai feltételeknek. A trianoni békeszerződés V. része²⁶ – a 104. cikktől a 143. cikkig – számos olyan katonai kötelezettséget írt elő, melyek kifejezetten negatív hatással jártak a magyar fegyveres erőkre nézve. A szárazföldi erőkre vonatkozó legfontosabb cikkek – a 104. cikktől a 119. cikkig – az alábbiak voltak:

- 103. cikk: Az általános hadkötelezettséget Magyarországon meg kell szüntetni. A magyar hadsereget a jövőben csak önkéntes belépés alapján lehet felállítani és kiegészíteni.
- 104. cikk: A magyar hadsereg katonai erőinek összessége nem haladhatja meg a 35 ezer főt, beleértve a tiszteket és a pótkeretek csapatait is. Ezen belül a tisztek és altisztek arányszáma az összlétszám huszad, illetve tizenötöd részét nem haladhatja meg.²⁷
- 109. cikk: Minden tisztnek hivatásos tisztnek kell lennie, akiknek legalább 40 éves korukig kell szolgálniuk. Az újonnan kinevezett tiszteknek kötelezniük kell magukat arra, hogy legalább húsz egymást követő évet szolgálatban töltenek.
- 111. cikk: a katonai iskolákba járó növendékek számának szigorúan arányban kell állnia a tisztikarban beállott üresedésekkel.
- 113. cikk: A magyar hadsereg fegyverzete nem haladhat meg egy bizonyos mennyiséget.²⁸
- 114. cikk: A magyar hadsereg rendelkezésére álló lőszerkészlet nem haladhat meg egy bizonyos mennyiséget.²⁹
- 115. cikk: Fegyvert, lőszert és bármilyen hadianyagot csak egy gyárban szabad előállítani, és a termelést szigorúan arra a mértékre kell beállítani, amely a 104., 107., 113. és a 114. cikkekben meghatározott létszámok és fegyverzet számára szükséges.

26 Bank–Kovács 2019, 81–102.

27 Ezeket a mennyiségeket az V. rész 1–5. táblázata pontosan rögzítette, lásd Bank–Kovács 2019, 89–93. old.

28 Ezt a mennyiséget a V. rész 5. táblázata pontosan rögzítette, lásd Bank–Kovács 2019, 93. old.

29 Ezt a mennyiséget a V. rész 5. táblázata pontosan rögzítette, lásd Bank–Kovács 2019, 93. old.

- 118. cikk: Minden fegyvernek, lőszernek és hadianyagnak behozatala Magyarországra kifejezetten tilos.
- 119. cikk: Fojtogató, mérgező vagy hasonló gázokat tilos Magyarországon előállítani vagy behozni. Szintén tilos páncélos járműveket és tankokat Magyarországon gyártani vagy behozni.³⁰

A hadihajózással kapcsolatos előírásokkal 8 cikk – a 120. cikktől a 127. cikkig – foglalkozott. Ezek közül az alábbiak voltak különösen fontosak:

- 120. cikk: Az összes osztrák–magyar hadihajót (beleértve a tengeralattjárókat és a dunai flottilla monitorait, torpedóhajóit és felfegyverzett vízi járműveit) a Szövetséges és Társult Hatalmaknak végérvényesen át kell adni.
- 122. cikk: A kikötőkben építés alatt álló – az egykori Osztrák–Magyar Monarchia által megrendelt – hadihajókat le kell bontani.

A léghajózással kapcsolatos előírásokkal 5 cikk – a 128. cikktől a 132. cikkig – foglalkozott. Ezek közül a legfontosabb a 128. cikk volt, amely kimondta, hogy Magyarország haderejének katonai vagy hadihajózási repülőszolgálat nem lehet. Sőt a kormányozható léghajókat sem szabad megtartania.

Az V. rész utolsó része – a 133. cikktől a 143. cikkig – az ún. Szövetségekőzi Ellenőrző Bizottságokkal foglalkozott. Ezek közül a 133. cikk és a 134. cikk volt a legfontosabb:

- A 133. cikk: a Szövetséges és Társult Főhatalmak ún. Szövetségekőzi Ellenőrző Bizottságokat (katonai, hadihajózási és léghajózási) fognak felállítani. Ezek feladata pedig a trianoni szerződésben foglalt katonai, hadihajózási és léghajózási előírások végrehajtásának felügyelete.
- A 134. cikk: a bizottságoknak jogukban áll a magyar államterület bármely pontjára kiszállni és ott vizsgálatot folytatni.

30 Ezen harci gázok I. világháborús alkalmazására, valamint klasszifikálására lásd Ligeti 2020, 62–69.

Osuský, az albizottsággal azt akarta megvizsgáltatni, hogy Magyarország teljesítette-e a fenti katonai pontokat. A kérdés eldöntése érdekében az albizottság kérdést intézett a Nagykövetek Tanácsához. Az albizottság azért ehhez a testülethez fordult, mert ez a testület volt a Szövetséges és Társult Hatalmak Magyarországi Katonai Ellenőrző Bizottságának a felettes szerve. A Nagykövetek Tanácsa válaszában tudatta az albizottsággal, hogy Magyarország a katonai feltételek túlnyomó részét teljesítette, csupán kisebb elmaradásai vannak.

Ezután az albizottság 1922. szeptember 14-én Bánffy külügyminisztert kérdezte meg a magyar belépési szándékról. Bánffy válaszában kijelentette, hogy *„kormány felvételi kérelmét az ország óriási többségére támaszkodva, azon őszinte szándékkal nyújtotta be, hogy a népszövetségi Egyességokmány s a békeszerződés rendelkezéseit megtartsa, s összes nemzetközi kötelezettségeinek eleget tegyen.”*³¹

Ezzel a kijelentéssel az albizottság megelégedett. Lord Fisher Anglia képviselőjében kijelentette, hogy Bánffy nyilatkozata minden eddigi aggályát eloszlatta. A bizottság több tagja is a magyar kérelem támogatása mellett szólalt fel. Egyedül Csehszlovákia képviselője, Osuský volt az, aki az egyeztetett kisantant álláspontnak megfelelően egy újabb támadást intézett Magyarország ellen. Felszólalásában azt hangoztatta, hogy Magyarország nem tett eleget teljes mértékben a leszerelés követelményeinek, de ő ennek ellenére Magyarország felvétele mellett szavaz. Ezek után az albizottság 1922. szeptember 14-én kibocsátott, egyhangúlag megszavazott jelentésében – azaz Osuský is igennel szavazott – javasolta Magyarország felvételét a Népszövetségbe.

Az albizottság jelentését a Hatodik Bizottság 1922. szeptember 16-án tárgyalta meg. Ennek során Osuský újabb javaslattal állt elő: Csehszlovákia nevében azt kérte, hogy Magyarországot csak akkor vegyék fel a Népszövetségbe, ha a rá kirott jóvátétel teljesítését nem kérdőjelezi meg. A Hatodik Bizottság azonban nem vette figyelembe Osuský javaslatát, hanem Szymon Askenazy – a lengyel tag – javaslatára közfelkiáltással kimondta Magyarország felvételét.

A fenti előzmények után a Népszövetség harmadik közgyűlése 1922. szeptember 18-án tárgyalta meg a magyar felvételi kérelmet. A közgyűlésen, a sza-

31 Bánffy szavait idézi Nagy 1925, 8.

vazás előtt Csehszlovákia még egy utolsó kellemetlenséget okozott Magyarországnak. Osuský hosszú beszédet tartott, melyben a Pesti Naplót és a miskolci Reggeli Híreket idézve néhány, a trianoni békeszerződés magyarok általi megsértésére vonatkozó esetet hozott elő.³² Az állította, hogy az általános hadkötelezettség eltörlése ellenére – trianoni békeszerződés 103. cikk – Miskolcon behívták a 1901-es évfolyamot. Megemlítette a magyar honvédelmi miniszter 1922. márciusi rendeletét, amely a debreceni körletparancsnokság területén néhány helyiségben elrendelte az 1898–1902-es korosztályok behívását.

Osuský előhúzta az antiszemita kártyát is, amikor bírálta a magyar parlament által meghozott numerus clausus törvényt. Mondván Magyarország nem tartja magát azokhoz az elvekhez, amelyeket a Népszövetség a kisebbségi kérdésekben magáénak vall. Beszédét azzal fejezte be, hogy a kisantant országai Bánffy szeptember 14-i nyilatkozata alapján hozzájárulnak Magyarország felvételéhez. Végezetül a kisantant nevében kifejezte azon reményét, hogy a Népszövetség szelleme jó irányban befolyásolja majd Magyarország politikáját. Bánffy Miklós még ugyanezen a napon a közgyűlés elnökéhez írott levelében azt fejtegette, hogy az Osuský által felvetett állítólagos katonai behívásokról a magyar kormányknak nem volt tudomása.

Osuský beszéde azonban a közgyűlési szavazást nem befolyásolta, s Magyarországot 44 szavazattal – a harmadik közgyűlésen 44 szavazati joggal rendelkező tag vett részt –, azaz egyhangú szavazással felvették a Népszövetségbe.³³ Fel kell arra hívni a figyelmet, hogy az egyhangúság azt jelentette, hogy Csehszlovákia is igennel szavazott.

Látható, hogy a kisantant az 1922. augusztus 27-én Prágában kialakított stratégiáját szeptember hónap folyamán végig tudta vinni. Osuský mind az albizottságban, mind a Hatodik Bizottságban, mind a Közgyűlés előtt keményen támadta Magyarországot. Joggal merül fel a kérdés: a kisantant vezető politikusai valóban komolyan gondolták, hogy a magyar hadsereg rájuk nézve komoly fenyegetést jelent?

32 Osuský közgyűlési beszédét ismerteti Ormos 1957, 260.

33 A Népszövetség taglétszámának változásairól lásd Mengele 1927, 105–107. Az egyes közgyűléseken résztvevő tagszámokról lásd Vladár 1930, 64–66.

Úgy véljük, hogy a kérdésre egyértelműen nemmel kell válaszolnunk. Gyakorlatilag a kisantant arra használta fel Magyarország belépési kérelmét, hogy preventív diplomáciai támadást intézzon Magyarország ellen. Így akarták elejét venni annak, hogy Magyarország belátható időn belül olyan ütőképes hadsereget építhessen ki, amely alkalmas lehet az elcsatolt területek vagy azok egy részének visszaszerzésére.

A magyar tagság jelentősége

Befejezésképpen értékeljük Magyarország Népszövetségbe történő belépésének jelentőségét. Nézzük meg, hogy milyen pozitívumokat jelentett a magyar külpolitika szempontjából a népszövetségi tagság.

Véleményünk szerint az első és legfontosabb pozitívum az, hogy a felvétel egyet jelentett a politikai rehabilitációval, Magyarország „háborús bűnösből” – akinek jelentős szerepe volt az első világháború kirobbantásában – ismét szalonképes európai állammá vált. Elvileg minden más állam egyenjogú és egyenrangú partnere lett. Egyetértünk Zeidler Miklóssal, aki szerint a kisállamok számára a népszövetségi tagság szinte csak előnyöket kínált: fórumot biztosított számukra, lehetőséget teremtett arra, hogy „közel kerüljenek” a nagyhatalmakhoz, pontosabb képet nyerhettek a világpolitikai eseményekről és folyamatokról.³⁴ A belépéssel Magyarország előtt szélesebb lehetőségek nyíltak meg a külkapcsolatok kiépítése és az információszerzés terén.

A második pozitívum az, hogy Magyarország a Népszövetségen belül olyan játékkeret nyert, ahol megpróbálhatta saját érdekeit megvédeni, illetve a fennálló helyzethez képest engedményeket elérni. Ez a diplomáciai játéktér véleményünk szerint négy területen nyílt meg Magyarország előtt: a leszerelés kérdése, a kisantanttal szembeni védelem, az esetleges revízió lehetősége és a kisebbségek védelme.³⁵

34 Zeidler 2001, 64–65.

35 A négyes szempontrendszer kialakításához felhasználtuk Zeidler 2006, 105–123.

A katonai leszerelés kérdésében Magyarország számára az Egyességokmány 8. cikke volt rendkívül fontos. Ez a cikk a béke fenntartásának követelményeként tételezte a minimálisan szükséges szintig történő kölcsönös lefegyverzést. Ezt a törekvést a trianoni békében leszerelésre kötelezett Magyarország természetesen támogatta, hiszen ha ez az elv a gyakorlatban is érvényesült volna, akkor a kisantant államok sokszoros – korabeli számítások szerint az 1920-as években mintegy 15–20-szoros – fegyveres túlereje nem nehezedett volna rá oly nyomasztóan. Ráadásul Apponyi arra az álláspontra helyezkedett, hogy Magyarország leszerelésének kérdését újra meg lehet nyitni. Mondván, hogy amíg Magyarország nem volt a Népszövetség tagja, addig egyértelmű volt, hogy a trianoni békeszerződés rendelkezései voltak az irányadók. Viszont a belépés után a Népszövetségnek joga lett eldöntenie, hogy Magyarország mekkora hadsereget tarthat.

A kisantanttal szembeni védelem szempontjából az Egyességokmány 10. cikke volt fontos Magyarország számára. Ez a cikk kimondta, hogy *„A Szövetség tagjai kötelezik magukat arra, hogy a Szövetség valamennyi tagjának területi épségét és jelenlegi politikai függetlenségét tiszteletben tartják és minden külső támadással szemben megóvják.”* Ez a cikk Magyarország számára rövidtávon előnyös volt, mivel a kisantant fegyveres támadása esetén a tagállamok segítségére is számíthatott. Emlékezzünk arra, hogy 1921 októberében, a második királypuccs során – ekkor még Magyarország nem volt a Népszövetség tagja – mind Csehszlovákia, mind az SzHSz-állam mozgósította hadseregét, és Beneš több ízben azzal fenyegette meg a magyar kormányt, hogy megszállja Magyarországot.³⁶ Azzal, hogy Magyarország belépett a Népszövetségbe, az ilyen típusú durva fenyegetés eszközét kiütötte a kisantant kezéből. A kisantant államai – mint a Népszövetség tagjai – egy másik népszövetségi tagállammal szemben nem engedhették meg maguknak ilyen eszköz alkalmazását.

Egy esetleges jövőben bekövetkező békés revízióra a legnagyobb reményeket az Egyességokmány 19. cikke táplálta. Ez kimondta, hogy: *„A Közgyűlés időnként felhívhatja a Szövetség tagjait az alkalmazhatatlanná vált szerződéseknek és olyan nemzetközi állapotok újabb megvizsgálására, melyeknek fennmara-*

36 Beneš második királypuccs alatti fenyegető magatartására lásd Gulyás 2008, 185–187.

dása a világbékét veszélyeztethetné.” Ez a cikk lehetőséget adott a békeszerződések – akár a trianoni békeszerződés – nemzetközi jogi és diplomáciai úton történő felülvizsgálatára, módosítására.

A népszövetségi tagság a határon túlra szorult magyar kisebbségek védelme szempontjából is előnyökkel kecsegtetett.³⁷ Az Egyességokmány nem rendelkezett a nemzetiségek jogairól, sőt a kisebbségvédelem teljesen kimaradt belőle.³⁸ De a Nemzetek Szövetsége szavatolta azokat a nemzetközi szerződéseket – Ausztriában a saint-germain-i békeszerződést, Csehszlovákiában, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban és Romániában pedig a Szövetséges és Társult Hatalmakkal megkötött külön kisebbségvédelmi szerződéseket³⁹ –, amelyek az elcsatolt magyarság jogainak védelméről is gondoskodtak. Miután Magyarország belépett a Népszövetségbe, fő törekvése az volt, hogy folyamatosan napirenden tartsa a kisebbségi kérdést és tökéletesítse a kisebbségi panaszeljárást.⁴⁰ Ennek kettős célja volt. Egyrészt a határon túli magyar kisebbség helyzetének javítása, másrészt a kisantant elleni morális, jogi és politikai fellépés.⁴¹

A magyar kormány Apponyi Albert grófit nevezte ki Magyarország fődelegátusának a Népszövetségben. Személyében Magyarország egy olyan nagy felkészültségű, kiváló szónoki képességekkel rendelkező diplomatát küldött Genfbe, aki egy-két év alatt beletanult a népszövetségi politizálás rejtelmeibe, és ennek következtében sikeresen tudta összekapcsolni a magyar nemzet céljait és törekvéseit a Népszövetséget uraló ideológiával.⁴² Gyakorlatilag Apponyi 1933. február 7-én Genfben bekövetkezett haláláig képviselte a magyar revízió ügyét a nemzetközi politika színterén. Halálakor mind a hazai, mind a külföldi politikai elit és sajtó elismerően szólt diplomáciai és államférfiként tanúsított képességeiről.⁴³

37 A kérdéskörrel lásd az alábbi könyvet, Szalayné 2003.

38 Galántai 1989, 54–58.

39 Mind a négy említett szerződést Nagy Elek könyvének (1925) Függelékében közli.

40 Az ún. népszövetségi garancia eljárásról lásd Eiler 2007, 29–31.

41 Itt jelezzük, hogy ezek a fellépések kevés eredménnyel jártak. Így Magyarországon nagyon hamar megjelentek a Népszövetséggel kapcsolatos kritikus hangok. Erre tipikus példa Irk Albert könyve, lásd Irk 1926.

42 Gratz 2001, 204.

43 Miklós 2010, 4–16.

Összefoglalva a fentieket kijelenthetjük, hogy Magyarország népszövetségi tagsága azt jelentette, hogy a világszervezet mint a politikai konzultáció világfóruma és a nemzetközi válságkezelés legfelsőbb intézménye 1922 szeptemberétől fontos szerepet kapott a magyar állami függetlenség megőrzésében, valamint a kibontakozó revíziós külpolitika mindhárom törekvése – a méltányos határmódosítás, a fegyverkezési egyenjogúság és a hatályos kisebbségvédelem – elérésében.

IRODALOMJEGYZÉK

Nyomtatott források

A magyar 1920. *A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neully-ben.* Magyar Királyi Külügyminisztérium. Budapest, 1920. II. kötet.

Bank–Kovács 2020. Bank Barbara – Kovács Attila Zoltán (szerk.): *Trianon. A békeszerződés.* Szépmíves, Budapest, 2019.

Emlékiratok

Apponyi 1933. Apponyi Albert: *Élmények és emlékek.* Atheneum, Budapest, 1933.

Gratz 2001. Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Feldolgozások

Anka 2020. Anka László: Gróf Nagypapponyi Apponyi Albert. In Gulyás László (szerk.): *111 életrajz a külpolitika történetéhez. (1919–1944).* Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2020. 281–289.

Csüllög–Gulyás–Suba 2020. Csüllög Gábor – Gulyás László – Suba János: *Térképek a trianoni békediktátum történetéhez. A trianoni békediktátum története hét kötetben. IV. kötet.* Egyesületet Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2020.

Eiler 2007. Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.

Galántai 1989. Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem.* Maecenas Kiadó, Budapest, 1989.

Gulyás 2008. Gulyás László: *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2008.

- Gulyás 2012.** Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2012.
- Hornnyák 2004.** Hornnyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok. 1918–1927.* Fórum Kiadó, Újvidék, 2004.
- Irk 1926.** Irk Albert: *A Nemzetek Szövetsége.* Második kiadás. Danubia, Pécs, 1926.
- Kissinger 2008.** Kissinger, Henry: *Diplomácia.* Panem, Budapest, 2008.
- Ligeti 2020.** Ligeti Dávid: Fritz Haber és a harci gázok. *Múlt-kor, negyedéves történelmi magazin*, 21. (2020) Tavasz. 62–69.
- Macmillan 2005.** Macmillan, Margaret: *Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia.* Gabo, Budapest, 2005.
- Miklós 2008.** Miklós Péter: Gróf Apponyi Albert halála és temetése. *Belvedere Meridionale*, 20. (2008) 3–4. sz. 4–16.
- Mengele 1927.** Mengele Ferenc: *A Népszövetség jogi és politikai rendszere.* Franklin Társulat, Budapest, 1927.
- Nagy 1925.** Nagy Elek: *Magyarország és a Népszövetség.* Franklin Társulat, Budapest, 1925.
- Ormos 1957.** Ormos Mária: Magyarország belépése a Nemzetek Szövetségébe. *Századok*, 91. (1957) 1. sz. 227–269.
- Ormos–Majoros 1998.** Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Rab 2008.** Rab Virág: Mi lesz Európa sorsa? A felzárkózás lehetőségei és korlátai az első világháborút követően. *Rubicon*, 19. (2008) 2–3. sz. 72–77.
- Szalayné 2003.** Szalayné Sándor Erzsébet: *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században.* Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2003.
- Tóth 2006.** Tóth Imre: *A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két világháború között.* Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2006.
- Vizi 2016.** Vizi László Tamás: A „kegyetlenül szomorú kötelesség” A trianoni békediktátum becikkelyezése 1. (1920. június – 1920. október) *Közép-Európai Közlemények*, 9. (2016) 4. sz. 191–209.

- Vizi 2018.** Vizi László Tamás: A „kegyetlenül szomorú kötelesség” A trianoni békediktátum becikkelyezése 2. (1920. október 26. – 1920. november 12.) *Közép-Európai Közlemények*, 11. (2018) 4. sz. 227–251.
- Vizi 2019.** Vizi László Tamás: „A kegyetlenül szomorú kötelesség”. A trianoni békediktátum becikkelyezése 3. A ratifikációs vita a Nemzetgyűlésben. 1920. november 13. *Közép-Európai Közlemények*, 12. (2019) 231–254.
- Vladár 1930.** Vladár Ervin: *Mi is az a Népszövetség?* Gergely R. Könyvkereskedésének kiadása, Budapest, 1930.
- Zeidler 2001.** Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Osiris, Budapest, 2001.
- Zeidler 2006.** Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége a magyar külpolitikai gondolkodásban. In Pritz Pál (szerk.): *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006. 105–123.

VIZI LÁSZLÓ TAMÁS

„NEMCSAK A RÓNA VESZTETTE EL A BÉRCEKET, HANEM A BÉRCEK IS ELVESZTETTÉK A RÓNÁT”

Ottlik László „Új Hungária”-ja, avagy a burkoltan megfogalmazott hivatalos magyar revíziós álláspont

A két világháború közötti magyar külpolitika szakaszolásakor Bethlen István több mint tíz éves miniszterelnökségét (1921. április 14. – 1931. augusztus 31.) általában egy önálló politikai szakasznak szokták tekinteni. De egyetértünk az-
zal a történelmi állásponttal,¹ amely ezt az időszakot külpolitikai tekintetben az
alábbi két, rövidebb periódusra osztja: az 1921 és 1927 közötti, viszonylagos
passzivitás időszakára és az 1927 és 1931 közötti periódusra, az aktív külpoliti-
ka korszakára.

Bethlen István miniszterelnök 1927. május 27-én Zalaegerszegen elmon-
dott beszédében hirdette meg az aktív magyar külpolitikát.² Majd néhány hó-
nappal később – 1928. március 4-én – debreceni beszédében konkrétan ki is fej-
tette, hogy valójában mit is tekint az aktív magyar külpolitika céljának.³ Bethlen
az alábbi rendkívül kemény és egyben eltökélt mondatokkal fogalmazta meg a
magyar álláspontot: „Mi nem tartományokat veszítettünk el. Bennünket felda-

1 Gulyás 2013, 61.

2 A zalaegerszegi beszédet teljes terjedelemben közli Bethlen 1933, 184–187.

3 A debreceni beszédet teljes terjedelemben közli Bethlen 1933, 198–212.

raboltak. A mi esetünk nem Elzász-Lotaringia esete. A miénk Lengyelország esete. Németország lemondhat egy tartományáról, de mi fajunk egyharmadáról örökidőkre le nem mondhatunk. Ezt az igazságot elfogadni nem tudjuk és a magyar nemzet kapura szögezné azt az államférfit, aki egy második Trianont aláírna.”⁴ Ezért utalva Deák Ferenc klasszikusnak számító mellény hasonlatára, Bethlen az alábbi megoldást javasolta: „Ha valaki a mellényét rosszul gombolta be, öltözékét csak úgy hozhatja rendbe, ha kigombolja és aztán jól gombolja be. Ezekre a határookra egy végleges békét felépíteni nem lehet. Ezekre a határookra fel lehet építeni egy börtönt, amelyekben mi vagyunk az őrzöttek és a győzők az őrzők [...] nekünk más határookra van szükségünk.”⁵

Úgy véljük a fenti mondatok, különösen az utolsó gondolatsor egyértelműen a magyar revíziós külpolitika meghirdetésének tekinthető. Kérdésként merül fel azonban, hogy vajon Bethlen milyen határváltozásokra gondolt. Milyen konkrét elképzelései voltak a „más határookra” vonatkozóan?

Azt, hogy a Bethlen által irányított hivatalos magyar külpolitika hogyan és miként képzelte el a revíziót, Ottlik László tanulmánya alapján próbáljuk meg rekonstruálni. Ottlik a korszak egyik meghatározó külpolitikai szakírója volt, aki mind a Magyar Szemlében, mind a Külügyi Szemlében önálló külpolitikai rovattal rendelkezett, s emellett rendszeresen hosszabb lélegzetű tanulmányokat is publikált. Ezek egyike jelent meg 1928 szeptemberében a Magyar Szemlében.⁶ Joggal merül fel azonban az újabb kérdés: miért is tekintjük Ottlik ezen tanulmányát a hivatalos magyar külpolitika álláspontjának?

Ennek leginkább az lehet a magyarázata, hogy Ottlik köztudottan Bethlen egyik bizalmasa volt, s Bethlen személyes kezdeményezésére 1927-ben indult Magyar Szemle című folyóirat címlapja szerint a miniszterelnök a Szerkesztő Bizottság elnöki posztját is betöltötte. Ebből pedig adódik a következtetés: Ottlik külpolitikai írásai ugyan nem minden részletében fedték, fedhették Bethlen felfogását, de azok gondolati tartalma aligha állt távol Bethlen külpolitikai elképzeléseitől.⁷

4 Uo.

5 Uo.

6 Ottlik 1928, 1–9.

7 Romsics 1991, 182.

Ottlík tanulmányának gondolatmenetét⁸ vizsgálva megállapítható, hogy már az írás első mondatában nevesítette álláspontjának lényegét, amikor rögzítette: „Nincsen jó magyar ember, aki kételkednék abban, hogy a Szent Istváni Birodalom területi egysége előbb-utóbb helyre fog állani.”⁹ Érvelését azal folytatta, hogy a világháború utáni magyar nacionalizmusnak másnak kell lennie, mint a világháború előttinek. Ottlík ennek a nemzetiségekkel szembeni új magyar magatartásnak két legfontosabb elemét is megjelölte. Nevezetesen a neonacionalizmusban és a neopatriotizmusban látta a megoldási lehetőségeket.

Ottlík a neopatriotizmus lényegét abban látta, hogy „Szent István hagyatéka nem kisebbségé és nem többségé, nem uraké és nem magyaroké csupán, hanem mindazoké, akiknek ősei a Kárpátok ölén nyugszanak, akik véreztek vagy izzadtak ezért a földért [...]”¹⁰ Álláspontja szerint tehát el kell felejteni a magyarokat, a horvátokat, a szlovákokat és az erdélyi románokat megosztó ellentéteket és problémákat. Azok megoldása csak közösen, egymás támogatásával valósítható meg. Ottlík azt vallotta, hogy Magyarország nem hasonlíthat a Bourbonokra (akik úgy fogtak hozzá Franciaország restaurációjához, hogy semmit nem tanultak és semmit sem felejtettek – VLT) és nyílt őszinteséggel készen kell állnia arra, hogy együttműködjék a Kárpát-medence másnyelvű lakóival. Ottlík álláspontja szerint Magyarország a világháború előtt a „pater familias” szerepét töltötte be a Kárpát-medencében, de a világháború utáni helyzetben a másnyelvű népekkel való új kiegyezés érdekében meg kell elégednie az idősebb testvér szerepével. Magyarországnak észre kell vennie, hogy a Kárpát-medencében rajta kívül is vannak vesztesek. „Nemcsak a róna veszttette el a bérceket, hanem a bércek is elvesztették a rónát.”¹¹ Azaz a szlovákok és az erdélyi románok is sokat veszttettek az új országok (Csehszlovákia és Nagy-Rómánia) megszületésével.¹²

8 A tanulmányt részletesen elemzi Gulyás 2013, 63–68.

9 Ottlík 1928, 2.

10 Uo.

11 Uo.

12 Ottlík ezen kijelentését teljes mértékben alátámasztották Gulyás László azon kutatásai, amelyek a két világháború közötti Szlovákia gazdasági életének vizsgálatára irányultak. Gulyás mutat arra is rá, hogy 1918 előtt a dualista magyar állam keretei között a Felvidéken

Ottlik tanulmányában a kisebbségek elnyomásának teoretikus vizsgálatát adva kifejti, hogy a kisebbségek elnyomásának három különféle módja létezik. Az első a kisebbségi célkitűzések akadályozása, a második egy embercsoport szellemi egységének és integritásának megbontása, míg a harmadik az adott kisebbségi embercsoport anyagi boldogulásának megakadályozása, „sőt fizikai épségének aláaknázása.”¹³

Ottlik álláspontja szerint az 1918 előtti Magyarországon a magyar politikai elit csak az első módszert használta, amikor igyekezett a más nemzetek nemzeti ébredését megakadályozni. Ezzel szemben a Trianonban elszakított magyar kisebbséggel szemben az utódállamokban a második és harmadik módszert nyíltan alkalmazzák. Ottlik arra is felhívja a figyelmet, hogy nemcsak az utódállamokba kényszerített magyarokkal szemben alkalmazzák ezeket a módszereket. A csehszlovák, a délszláv és a román államba bekebelezett horvátok, szlovákok és erdélyi románok szintén ki vannak téve a kisebbségi elnyomás harmadik változatának. „Talán nem lesz szükséges széles idézeteket prezentálnunk Pribisevics, Hlinka és Maniu nyilatkozataiból, hogy illusztráljuk ezt az igazságot. Mindhárom oly férfiú, aki egész élete munkáját szentelte a magyar uralom megdöntésére s most a váravárt Elisium kapujában mind három ’mever hajakkal’ áll az égő romok között.”¹⁴ „Ezeknek a politikusoknak vissza kell fordulniuk azon útról melyen elindultak, és be kell vallaniuk, hogy rossz volt az általuk választott irány.”¹⁵

Ezután a bevezetés után Ottlik a problémák megoldására az alábbi javaslatot fogalmazta meg a horvátok, a szlovákok és az erdélyi románok vonatkozásában: miután a horvátok jelenleg „erkölcsileg politikailag megalázva, anyagilag kizsákmányolva nyögnek a szerb ’fajtestvér’ uralma alatt”¹⁶, számukra a

egy nagyon jelentős ipari régió bontakozott ki. Ezzel szemben a két világháború közötti Csehszlovákiában Prága a cseh ipar érdekében elsorvasztotta a szlovákiai ipart. Ez alapján kijelenthető, hogy a két világháború közötti időszakban a szlovákok rosszabbul jártak a csehszlovák állammal, mint 1918 előtt a dualista magyar állammal. A részleteket lásd Gulyás 2003, 129–145; Gulyás 2004, 326–335.; Gulyás 2005, 77–81.

13 Ottlik 1928, 2–9.

14 Uo.

15 Uo.

16 Uo.

Magyarországgal kötendő föderatív unió csak és kizárólag előnyöket hozhatna. Ráadásul a horvát terület földrajzi egysége, a horvát nemzet majdnem teljes egyneműsége, továbbá a horvát történeti hagyomány egyértelműen erre predestinálja a horvátokat, akik azonban jelenleg nehezen tudnak elszabadulni a szerbek „acélos testvéri öleléséből.”

Ottlik bizonyosra vette, hogy a szlovákok „az autonómia programjával boldogan térnének vissza az őshazába”,¹⁷ vagyis a magyar állam keretei közé. Visszatérésük azonban felvet egy nagyon fontos problémát. Nevezetesen, hogy ebben az esetben hol húzzák meg és hol húzódjon a magyar-szlovák belső határ. A szlovák politikusok Szlovenszko teljes területét a „tótság jogos birtokállományának tekintik [...]”, ami azt jelenti, hogy a szlovákok ragaszkodnak a trianoni szlovák-magyar határhoz. Ezzel szemben a magyar politikai elit úgy vélte, hogy a Rothermere-féle térképen bemutatott szlovák-magyar határvonal lehetne a belső magyar-szlovák határ, mely egyébként északabbra húzódott a trianoni szlovák-magyar határnál.

A probléma feloldására Ottlik egy újszerű, de nemzetközi viszonylatban már működő javaslattal állt elő. Amennyiben a szlovákok ragaszkodnak ahhoz, hogy a jelenlegi szlovák-magyar határ (azaz a trianoni határ) legyen a magyar állam keretei közé visszatérő és ott teljes körű autonómiát élvező Szlovenszko és Magyarország belső határa, abban az esetben „olyanféle megoldásra volna szükség, mint a Dél-afrikai Unióban, ahol a két uralkodó nyelv a holland és az angol egyenjogúságot élvez.”¹⁸ Már csak azért is, mert Szlovenszko keretei közé nagy létszámú magyar kisebbség, nevezetesen a felvidéki magyarság kerülne.

Erdéllyel kapcsolatban Ottlik rámutatott, hogy „Erdélynek földrajzi keretei tiszták, partikularisztikus hagyományai erősek és glóriózusak és az ősi „Három Nemzet” szisztémával világosan mutatják a megoldásnak az egyedüli útját.”¹⁹ Ezzel Ottlik gyakorlatilag a három erdélyi nemzet együttműködésén alapuló, a magyar állam keretei között létező autonóm Erdély megteremtésének lehetőségét vázolta fel. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy az erdélyi magyarok és

17 Uo.

18 Uo.

19 Uo.

az erdélyi románok harmonikus viszonyának komoly akadályát képezték azok a sérelmek, melyeket az erdélyi román politikai elit 1918 előtt elszenvedett a magyaroktól. Ezért aztán „Fel kell nőni az új nemzedéknek (mármint egy új erdélyi román politikai elitnek – VLT), amely már az úrnak pozíciójában növekedvén, nem fogja többé magában fellelhetni az előző nemzedék élesen magyar-ellenes hangulatait, viszont illő módon megtelik a regátbeli bitorlók elleni felháborodással.”²⁰ Ottlik tehát arra számított, hogy a felnövő új erdélyi román politikai elit a regátbeli román ellittel szemben a magyarokat fogja választani, és ezáltal megszülethet a magyar állam keretei között létrejövő autonóm Erdély.

Az Erdéllyel kapcsolatos gondolatmenet után Ottlik, ha csak néhány gondolat erejéig is, de kitért Kárpátalja kérdésére. Ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy „[...] ennek autonómiáját, mint ismeretes nemzetközi szerződés biztosítja. Egy pillanatig sem kétséges, hogy Magyarország, amelynek az adott szó szentségéről, egészen ’avult’ fogalmai vannak, a csehek által aláírt, de határidő nélkül prolongált váltót, a Ruténföld népe által nyilvánítandó óhajnak megfelelően kész volna beváltani.”²¹

A tanulmány záró részében Ottlik arra a nyilvánvaló történelemhamisításra hívja fel a figyelmet, hogy egy Csehszlovákiában használatos tankönyvben azt tanítják, miszerint „Hungária nevét nem a magyaroktól kapta, hanem egy szláv eredetű szó, mely a hegy alatt lakó népek hazáját jelenti.”²² Ottlik ezzel kapcsolatban érdekes álláspontra jut, amikor úgy fogalmaz, hogy nem szabad kritizálni ezt az álláspontot, mert valójában a tankönyv csehszlovák szerzői „egy újabb argumentumot szolgáltatottak Hungária természetes és szükségszerű egységének bizonyítására.”²³

Ottlik végezetül megállapítja, hogy „[...] Szent István Birodalma nem kizárólag a miénk [...]” (értsd nemcsak a magyaroké – VLT), hanem az itt élő magyar és nem magyar népességé egyaránt. Azaz Hungária tulajdonképpen azonos a Szent István-i Birodalommal, melynek keretei között magyarok és

20 Uo.

21 Uo.

22 Uo.

23 Uo.

nem magyarok békében együtt élnek a Kárpátok hegyei alatt. Ezzel Ottlik valójában a teljes revízió (a „Mindent vissza!”) programját fogalmazta meg, melynek során a magyar állam (Szent István Birodalma, Ottlik szóhasználatával Új Hungária) visszatér régi, ezeréves határai közé. Ottlik ennek a közvetlen forga-tókönyvét is rögzítette és azokat az alábbi lépésekben összegezte:

- Horvátországgal Magyarország ismét perszónaluniót köt.
- Szlovákiában, Erdélyben és a Kárpátalján népszavazást tartanak, amely területek lakossága vélhetően úgy dönt majd, hogy az adott terület Magyarországhoz csatlakozik.
- E folyamat következtében a Szent István-i Birodalom az alábbi részekből áll majd: Magyarország, a vele perszónalunióra lépő Horvátország, továbbá az autonómiával felruházott Erdély, Szlovákia és Kárpátalja.

Az Ottlik által felvázolt koncepcióval kapcsolatban mindenképpen indokolt megjegyezni, hogy annak egyik legfőbb előfeltétele az volt, hogy egy esetlegesen bekövetkező népszavazás során az ott élő népesség a Magyarországhoz történő visszatérés mellette voksoljon, és a Szent István-i Birodalomhoz történő csatlakozás mellett foglaljon állást. Ez azonban a tanulmány készítésekor erősen megkérdőjelezhető volt. Az nem volt kétséges, hogy a magyar kisebbség tagjai igennel szavaztak volna, de az már erősen vitatható, hogy a többségi nemzet tagjai (szlovákok, románok) hogyan nyilvánultak volna meg. Nem is beszélve a horvátok perszónaluniós „akaratáról”, amely pusztán Ottlik gondolati rendszerében létezett. Ezzel szemben a horvátok nem perszónalunióban, hanem önálló horvát államban gondolkodtak. Erős tehát a gyanú arra nézve, hogy Ottlik túlbecsülte a nem magyar népek érzelmi kötődését a Szent István-i Birodalomhoz.

Az Ottlik-féle tervekkel kapcsolatosan nem lehet elmenni szó nélkül amellett a tény mellett sem, hogy a Trianonban elcsatolt örvidéki és délvidéki területek nem szerepelnek Ottlik felsorolásában. Vajon ezek a területek nem képezték volna részét a Szent István-i Birodalomnak? Aligha hihető. A kutatás jelenlegi stádiumában azonban nem tudunk érdemi magyarázatot adni arra, hogy a jugoszláv állam keretei között (döntően a Vajdaságnak nevezett tartomány területén) élő közel félmillió délvidéki magyar kisebbségről, illetve a jugoszláv–magyar határ szerb–magyar szakaszáról, annak további sorsáról miért nem fejtette ki véleményét Ottlik.

A burgenlandi²⁴ kérdéssel kapcsolatosan Ottliknak egy másik korabeli tanulmányáról is indokolt szólnunk. A Magyar Szemlének ugyanabban a számában, melyben Ottlik tanulmányát publikálta, jelent meg Traeger Ernő hat oldalas írása „Az elszakított nyugati részek” címmel.²⁵ Ebben Traeger élesen kritizálta a tartomány közigazgatását, és többféle szempontból (stratégiai, geográfiai, gazdasági) megkérdőjelezte annak életképességét. Tanulmányának végén az alábbiakat rögzítette a tartomány további sorsával kapcsolatban: „A burgenlandi nép egészséges, vallásos, erkölcsös, szorgalmas, becsületes, takarékos, értelmes, tanulni vágyó és magát művelni szerető. Egy szóval megtartotta mindazokat az erényeket és tulajdonságokat, amelyeknél fogva e föld és annak lakossága Magyarország egyik legértékesebb részét alkotta. Megnyilatkozásaiban nagyon óvatos s inkább Istenre és a sorsra bízva a dolgok folyását, semhogy azok kialakulásába aktíve belenyúljon »Weiss der Himmel, was geischieht« – Tudja az ég mi történik – mondja s ennél többet nem árul el, de titokban elmélkedik és tudatában van annak, hogy a békeszerződések körül nincsen minden rendjén és hogy a mostani állapotok nem maradhatnak sokáig változatlanul.”²⁶

Az Ottlik László által felvázolt revíziós elképzelés, az Új Hungária névre hallgató Szent István-i Birodalom gondolata valójában a teljes revízióra irányuló törekvésként értelmezhető, amely minden bizonnyal találkozott Bethlen István miniszterelnök revíziós elképzeléseivel. Ebből pedig az a következtetés vonható le, hogy a miniszterelnök külpolitikai koncepciója – legalább is az Ottlik-tanulmány megszületésekor, azaz 1928-ban – az integrális revízió volt, ami egy rövid tételmondatban a „Mindent vissza!” felszólítással foglalható össze. Azaz Bethlen revíziós elképzelései, gondolatmenté és következtetései szinte teljes mértékben megegyeztek azokkal a törekvésekkel, amiket Ottlik László, a Bethlen által főszerkesztett Magyar Szemlében megjelentetett.

Mint ahogyan arra a korszak és a téma kiváló kutatója, Zeidler Miklós is felhívta a figyelmet, Ottlik László tanulmánya nagy visszhangot váltott ki. A magyar politikai elit nem vitatta, sőt támogatta azt az ottliki gondolatot, hogy integrá-

24 A burgenlandi kérdéstről lásd Tóth 2002, 119–141.; Tóth 2004, 1327–1360.

25 Traeger 1928, 178–184.

26 Uo. 184.

lis revíziót kell megvalósítani, de ugyanakkor elutasította Ottlik azon javaslatait, melyek a nemzetiségi autonómiák kialakítására vonatkoztak. Bírálói azt vetették Ottlik szemére, hogy tervezete erősen hajaz Jászi Oszkárnak az 1918 őszen megfogalmazott s akkor sem működő tervezetéhez. Ottlik válaszképpen a Magyar Szemlében 1929 tavaszán²⁷ egy újabb tanulmányban fejtette ki véleményét. Majd miután a vita tovább folytatódott, 1929 őszen ismét tollat ragadott.²⁸ Ezekben a tanulmányaiban Ottlik határozottan elhatárolta magát Jászi föderációs elképzeléseitől, de ugyanakkor hitet tett amellett, hogy „Új Hungária” a kisebbségek részére kínált és megadandó autonómia megadása nélkül elképzelhetetlen.

Bethlen revíziós elképzelései (1933–1934)

Miután feltételeztük, hogy Ottlik Lászlónak a Magyar Szemlében közölt revíziós elképzelései találkozhattak Bethlen István miniszterelnök törekvéseivel, ezért mindenképpen érdemes egy rövid pillantást vetni Bethlen külpolitikai és revíziós nézeteire azt követően, amikor már nem volt Magyarország miniszterelnöke. Különös tekintettel arra a nem elhanyagolható tényre, hogy miután Bethlen István 1931-ben leköszönt a miniszterelnöki posztról, a következő években is jelentős befolyással bírt a magyar kül- és belpolitikára. A volt miniszterelnök 1933 őszen úgy gondolta, hogy elérkezett az ideje annak, hogy a Magyarországgal kapcsolatos területi kérdésekről, azaz a magyar revízióról kezdetét vegye egy diskurzus a magyar politikai elit és a külpolitikával foglalkozó, mértékadó angol körök között. Ennek jegyében gondos előkészítés után, 1933 novemberében Angliába utazott, ahol négy előadást tartott.²⁹

A cambridge-i egyetemen *Az ezeréves magyar királyság fennállása – igazságtalanság?* címmel a magyar történelemről és ezen belül a soknemzetiségű Magyarország kialakulásáról beszélt.³⁰ A korabeli magyar történelemtudomány

27 Ottlik 1929a, 361–362.

28 Ottlik 1929, 113–124.

29 Bethlen angliai előadásait ismerteti és elemzi Zeidler 2009, 164–167.

30 Az előadás szövegét lásd Bethlen 1934, 3–33.

érveit felhasználva cáfolta a dákoromán kontinuitás elméletét, vitatta Pribina államának kiterjedtségét, és ezekkel az elméletekkel szemben a honfoglaló magyarok elsőbbségét állította szembe. Tárgyilagosan ismertette a későbbi évszázadok spontán, illetve szervezett betelepítéseit. Majd védte és magyarázta a dualista Magyarország nemzetiségi politikáját. Előadásában megpróbálta bizonyítani a történelmi Magyarország életképességét, illetve másik tanulságként azt fogalmazta meg, hogy az utódállamok nem szerves történelmi fejlődés eredményeképpen születtek meg, hanem a győztes antant és a velük szövetséges szerb, román és cseh politikusok akaratából jöttek létre.

A londoni Közel- és Középheleti Társaságban *Hogyan bánt el a trianoni szerződés a Duna-medence kis népeivel?* címmel a trianoni békeszerződésről és ezzel összefüggésben a szlovák, a rutén és a délszláv problémáról fejtette ki nézeteit.³¹

A londoni Királyi Külügyi Társaságban pedig *Az erdélyi kérdés* címmel Erdély történelméről értekezett.³² Ennek során kiemelte a régió földrajzi egységét, történelmi múltját és etnikai kevertségét.

Előadókörútja zárásaiként a londoni Balkán Bizottságban *A trianoni szerződés revíziója és Európa békéje* címmel a közép-európai térség nagyhatalmi fenyegetettségéről és a térség jövőjéről mondta el álláspontját.³³

Ha semmi mást nem teszünk, csak azt, hogy a négy előadás címét és tematikáját egymás mögé helyezzük, pontosan látható, hogy itt egy jól felépített és nagyon tudatosan átgondolt koncepció mentén kialakított előadássorozatról volt szó, amelynek témái szervesen illeszkedtek egymáshoz, s végeredményben a magyar revíziós törekvések logikusan átgondolt érvrendszere mentén, annak eszenciáját adták. Kifejtve bennük a revízióról vallott magyar véleményt és álláspontot.³⁴ Talán nem állunk messze a valóságtól akkor, amikor azt rögzítjük, hogy Apponyi párizsi beszéde óta ez a négy előadás volt az, amely koherens módon foglalta össze a Trianonnal és annak revíziójával kapcsolatos magyar álláspontot. Természetesen azonban az is igaz, hogy Apponyi 1920-as és Beth-

31 Az előadás szövegét lásd Bethlen 1934, 34–59.

32 Uo. 63–91.

33 Uo. 92–120.

34 Romsics 1991, 246.

len 1933-as beszédeinek érvrendszere nem lehetett azonos. Bethlen okulva abból, hogy 1920-ban Párizsban az antant döntéshozói nem fogadták el Apponyi történeti érvelését, angliai előadásában a megvalósítandó magyar revízió sarkalatos kiindulópontjául a népek önrendelkezési jogát, mint a nemzetközi joggyakorlatban elméletileg meghirdetett – de a gyakorlatban egyáltalán nem megvalósult – alapelvet tekintette kiindulási alapnak. Véleménye szerint ezt az elvet alkalmazva, az alábbi forgatókönyv mentén lenne megvalósítható a magyar revízió: Szlovákia, Kárpátalja és Horvátország önként visszatér Magyarországhoz, melynek logikus következménye, hogy Horvátországgal teljes egyenjogúságon alapuló föderációt köt a magyar állam, míg Szlovákia és Kárpátalja teljes körű területi autonómiát kap.

A Délvidék esetében az elmosódott etnikai határok miatt az autonómia nem járható út, ezért a terület sorsáról népszavazáson kell dönten.

Ezzel szemben – vallotta Bethlen – Erdély esetében a népszavazás nem járható út. De azt sem tartotta működőképes megoldásnak, ha Erdélyt felosztják etnikai alapon Románia és Magyarország között. Hiszen az a fél, amely vesztesnek érzi magát, mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy az adott helyzetet megváltoztassa. Ezen megoldások helyett – érvelt Bethlen – tiszteletben tartva a régió történelmi múltját és földrajzi egységét, Erdélyt önálló államként kellene megszervezni. Ezen a független államon belül pedig, a három nemzet – magyarok, románok és szászok – a svájci államberendezkedést meghonosítva élnének, élhetnének együtt.

Negyedik előadását Bethlen az alábbi gondolatsorral zárta: „És a revízió érdekében a magyar népnek azzal a régi ragaszkodásával, tiszteletével és bizalmával fordulok a hatalmas angol nemzethez támogatásért, amelyről még a háború napjaiban sem feledkezett meg. Ha segítő kezét életének legsúlyosabb óráiban Anglia feléje kinyújtja, örökké hálás lesz érte a magyar nemzet [...] Azal az áhítatos meggyőződéssel teszem le a revízió kérdésének minden magyar előtt szent ügyét az angol közvélemény asztalára, hogy ezzel azt a legjobb helyre bízom a világon.”³⁵

35 Bethlen 1934, 120.

Csakhogy a kért támogatást Bethlen nem kapta meg a „hatalmas angol nemzetől”. Elképzelései Angliában ugyanis vegyes fogadtatásra találtak. A parlament magyarbarát csoportja és a sajtó azon része, amely Rothermere kezében volt, üdvözölte és támogatta Bethlen elképzeléseit. Ezzel szemben az angol politikai elit azon része, amely komoly szerepet játszott a trianoni határok meghúzásában, illetve a kisantant támogatásában (Seton-Watson, Wickham Steed és elvbarátaik), komolyan támadta Bethlen javaslatait.

Eltekintve ezektől az elfogult reakcióktól, azt kell rögzítenünk, hogy a hivatalos angol külpolitika túlzónak ítélte Bethlennek ezen revíziós elképzeléseit. Az angol diplomaták álláspontja szerint Bethlen túllépte a revíziós követelések ésszerűségi határait. Romsics Ignác kutatásai alapján ma már aligha kétséges, hogy a 30-as évek elején a Foreign Office vezető külügyérei támogattak volna egy olyan józan és mérsékelt igényeken alapuló magyar revíziós javaslatot, amely a magyar többségű területek visszakövetelését jelentette volna. Ezzel szemben Bethlen rendezési javaslata gyakorlatilag a mindent vissza alapján állt.³⁶ Hiszen Bethlen nem csupán a magyar többségű területeket akarta visszacsatolni a magyar államhoz, hanem a szlovák, rutén és horvát többségű területeket is. Emiatt a brit parlament és kormány nem állt ki, mert nem tudott kiállni a Bethlen-féle terv mellett. Az pedig, hogy az angol alsóház elutasította a magyarbarát képviselő csoport azon indítványát, hogy tűzzék napirendre a trianoni határok megvitatását, Bethlen kudarcát jelentette.³⁷

Miközben az angolok azért utasították el Bethlen elképzeléseit, mert azokat túlzónak tartották, addig a magyar Külügyminisztérium vezetői a javasolt erdélyi rendezés miatt határolták el magukat a volt miniszterelnöktől. Jól mutatja ezt, hogy 1934 elején a magyar Külügyminisztérium az alábbi módon tájékoztatta a magyar diplomatákat: „bár az előadások tartalma nagyjában egyezik a kormánynak a revízió ügyében elfoglalt álláspontjával, az ezen az előadáson elhangzottak mégsem tekinthetők a m. kir. kormány hivatalos állásfoglalásának.”³⁸

36 Romsics 1991, 249.

37 Uo.

38 Zeidler 2009, 170.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bethlen 1934.** *Bethlen István angliai előadásai.* Genius Könyvkiadó R.-T., Budapest, 1934.
- Bethlen 1933.** *Bethlen István gróf beszédei és írásai. 2. kötet.* Genius Könyvkiadó R.-T., Budapest, 1933.
- Gulyás 2013.** Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2013.
- Gulyás 2003.** Gulyás László: A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai. *Tér és Társadalom*, 17. (2003) 3. sz. 129–143.
- Gulyás 2004.** Gulyás László: A szlovák ipar fejlődése, 1918–1993. In: Horváth Gyula (szerk.): *Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói, 2.* Dialóg-Campus Kiadó – MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest–Pécs, 326–335.
- Gulyás 2005.** Gulyás László: *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák Magyar Monarchiától napjainkig.* Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest, 2005.
- Romsics 1991.** Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Magyarországkutató Intézet, Budapest, 1991.
- Ottlík 1929a.** Ottlík László: Megjegyzések Tunyogi Szűcs Kálmán cikkére. *Magyar Szemle*, V. kötet, 1. (17.) sz. 361–362.
- Ottlík 1929.** Ottlík László: „Új Hungária” és „Keleti Svájc”. *Magyar Szemle*, VII. kötet 2. (26.) sz. 1929 október, 113–124.
- Ottlík 1928.** Ottlík László: Új Hungária felé. *Magyar Szemle*, IV. kötet 1. (13.) sz. 1928 szeptember, 1–9.
- Tóth 2002.** Tóth Imre: Burgenland és Nyugat-Magyarország az osztrák–magyar kapcsolatokban. *Limes*, 15. (2002.) 6. sz. 119–141.
- Tóth 2004.** Nyugat-Magyarország és Burgenland a német politikában (1922–1939). *Századok*, 138. (2004) 6. sz. 1327–1360.
- Traeger 1928.** Traeger Ernő: Az elszakított nyugati részek. *Magyar Szemle*, IV. kötet 1. (13.) szám, 1928 szeptember 178–184.
- Zeidler 2009.** Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009.

SCHLETT ANDRÁS

A MAGYAR GAZDASÁG TALPRA ÁLLÍTÁSA: A PÉNZÜGYI STABILIZÁCIÓ

Előzmények

Az első világháború után Magyarországon nemcsak a trianoni békediktátum minden gazdasági és társadalmi dimenziót lefedő hatásával kellett számolni, hanem az ország teljes elszigetelődésével is. A hatalmas terület- és népességvesztésen túl szétzilálódtak azok a szervesen kiépült termelési, logisztikai és piaci hálózatok, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia keretei közötti gyors gazdasági fejlődés következményei és feltételei is voltak egyben. Trianonig az ország egy regionális gazdasági integráció, egy 50 milliós piac és ezen belül egy valutaövezet részeként működött. Az 1920-as évektől Magyarország kis és nyitott gazdasággá vált, és erősen függött a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódástól és a nemzetközi konjunktúra alakulásától.¹

A realitásokkal számot vetve a Bethlen-kormány konszolidációs stratégiájának kiindulópontját a nemzetközi politikai és gazdasági életbe való bekapcsolódás jelentette. A trianoni szerződés által teremtett körülményekhez történő átmeneti alkalmazkodás – a status quo elfogadása – az első lépés volt a helyzet normalizálása felé, a konszolidáció irányába. Gróf Bethlen István már az 1921. április 19-i nemzetgyűlési programbeszédében a trianoni békediktátum nyomán létre-

1 Honvári 2003, 320–321.

jött kényszerű helyzetbe való beilleszkedést hangsúlyozta. Magyarország 1922. augusztus 22-én kérte felvételét, és 1922. szeptember 18-án egyhangú határozattal felvételt nyert a Nemzetek Szövetségébe. Bár a háborús időszakot követően a magyar nemzetgazdaság mélypontról való kilendítésében nagy szerepet játszott az inflációs politika, mindenki előtt világos volt, hogy ez nem mehet a végtelenségig. 1914 és 1924 között az árak nyolcezerszeresen, a bérek pedig „csak” három és fél ezerszeresen emelkedtek. A pénz értéke folyamatosan csökkent, az államháztartás évről évre nagy deficitet mutatott. A korona értékének a romlása még azt a kevés megmaradt tőkét is csaknem teljesen tönkretette, amely a sorozatos katasztrófák után megmaradt. Mindez olyan mértékű nyomort idézett elő, amely könnyen újabb politikai destabilizálódáshoz vezethetett volna.²

A békekötés utáni években több kísérlet történt a gazdasági helyzet rendezésére és a korona stabilizálására. Az első, belső erőforrásokra alapozó stabilizációs kísérlet 1921-ben zajlott, és Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter nevéhez köthető. Az elképzelés a koronát a francia frankhoz akarta kapcsolni, és a kiadások drasztikus csökkentésével és a bevételek növelésével számolt, elsősorban az újonnan kivetett vagyonadókból. E mellett deflációs intézkedéseket is hoztak. A korona javuló árfolyama azonban jelentősen drágította az exportot, így számottevően romlottak a kiviteli lehetőségek. A kísérletet a magyar uralkodó körök is rossz szemmel nézték a pénzügyi stabilizáció érdekében rájuk rótt költségek miatt. A kizárólag belső erőforrásokra építő stabilizációs kísérlet 1921 őszére összeomlott. Hegedűs bukása után a Bethlen-kormány – hogy elkerülje a népszövetségi ellenőrzést – külföldi magánkölcsonök felvételével próbálkozott. Kitartóan szondázták a nemzetközi tőkepiac meghatározó központjait, próbálták felkutatni, milyen lehetőségek vannak egy nagyobb kölcsön megszerzése terén. Ezt az időszakot kettősség jellemezte: miközben a Jóvátételi Bizottság előtt sanyarú sorsunkat kellett bizonyítani, és ezzel kicsikarni a jóvátételi kötelezettség esetleges enyhítését, illetve halasztását, addig a lehetséges hitelezőknek be kellett mutatnunk a gazdaságunkban rejlő potenciális lehetőségeket, melyek garantálták a befektetések gyümölcsöző sikerét és így a hitelek kamatokkal terhelt visszafizetését.

2 Kaposi 1997, 190–191.

Az erőfeszítések ellenére 1922-re nyilvánvalóvá vált, hogy a New York-i pénzpiac közvetlen érdekeltségvállalásáról le kell mondanunk. A magyar kölcsönszerzési orientáció ezzel végleg Anglia irányába fordult. Ekkor úgy tűnt, hogy Bethlenék kezére játszik az angol–francia és az angol–amerikai rivalizálás. Az angol–francia ellentétek különösen a franciák Ruhr-vidéki bevonulása miatt éleződtek ki 1923-ban. Az angol–amerikai vetélkedés a két ország valutájának pozíciószerzési törekvéseiben volt tetten érhető. Az angol külgazdasági stratégia központi eleme ekkor a font világváluta pozíciójának helyreállítása volt. Arra törekedtek, hogy a háború utáni stabilizációk lehetőleg ne a dollár további előtérbe kerülését hozzák. Anglia a közép-európai valutáris stabilizációk során a font sterlinghez kötött pénzrendszerek létesítését és az európai országok monetáris tartalékainak Londonba történő koncentrációját szorgalmazta. A stabilizáció előkészítése és a kölcsönt övező tárgyalások során mindvégig meghatározó volt az angol politikai és pénzügyi körök szerepe. Viszont ők is kiálltak amellett, hogy hazánknak a Népszövetséghez kell fordulnia, ők pedig minden támogatást megadnak.³ A jóvátételi kérdés rendezetlensége és az a tény, hogy a háborús jóvátétel zálogaként lefoglalták az állam legfőbb bevételi forrásait, egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy nagyobb összegű hosszú lejáratú külföldi magánkölcsönre nem számíthat az ország.

Minden erőfeszítés és Bethlen azon ígérete ellenére, hogy szuverenitásunkat nem fogjuk feladni, el kellett fogadnunk a Népszövetség által felajánlott kölcsönt és ezzel az állandó ellenőrzést és felügyeletet a győztes államok részéről. 1923. november 6-án Budapestre érkeztek a Népszövetség és a Jóvátételi Bizottság küldöttei, hogy felmérést készítsenek az ország általános gazdasági helyzetéről, majd javaslatot tegyenek a kölcsön összegére, a szanalás időtartamára, valamint a stabilizációs intézkedésekre vonatkozóan. A külső szakemberek úgy vélték, hogy Magyarországnak 200–250 millió aranykorona kölcsönt kell folyósítani, amelyből 2–2,5 év alatt történhet meg a rekonstrukció. A magyar álláspont 400 millió aranykorona hitelt és 3 évnyi stabilizációs időszakot szorgalmazott.⁴

3 Péteri 1985, 138–140.

4 Bővebben lásd Ormos 1964.

A Népszövetség képviselői nem hagytak kétséget afelől, hogy a szanálás a magyar állampolgárokra meglehetősen nagy terhet ró majd. Az egész pénzügyi rendezés központi eleme a pénz stabilitásának biztosítása volt. A célt három sarkalatos elv alapján kívánták elérni. Az első az államháztartás egyensúlyának minden áron való megteremtése, hogy az állam ne nyúljon a kiadásainak fedezéséhez, a pénzromlás forrását képező bankópréshez. Második elv a szigorú szabályok szerint működő jegybank felállítása, a harmadik pedig a pénzkibocsátásban a szigorú fedezeti elvhez való visszatérés volt.⁵

A Jóvátételi Bizottság a tárgyalásokat követően hozzájárult a jóvátételi zálogjog felfüggesztéséhez, és ezzel szabad utat nyitott a népszövetségi kölcsön megadásának. A Montagu Norman, az angol központi bank vezetője és Popovics Sándor között folytatott tárgyalások eredményeképp a Bank of England hajlandónak mutatkozott 4 millió font népszövetségi előlegkölcsönt nyújtani a Magyar Királyi Jegyintézetnek (és jogutódjának, a Magyar Nemzeti Banknak) az átmeneti időszak finanszírozásához. Magyarország pedig vállalta, hogy a stabilizáció során valutaárfolyamát az angol fonthoz köti.

Népszövetségi kölcsön

A pénzügyi szanálás programját, valamint az ezt kiegészítő I. és II. számú jegyzőkönyveket 1924 márciusában írták alá, majd a magyar törvényhozás 1924 áprilisában törvénybe is iktatta ezeket. Törvénybe iktatta továbbá egy, a kormányzattól független jegybank létesítését, valamint azokat az egyezményeket és szerződéseket, amelyeket a szanálással kapcsolatos tárgyalások során egyes államokkal kötöttek.

Az I. számú jegyzőkönyv politikai természetű volt, amelyben az azt aláíró államok (Anglia, Franciaország, Olaszország, Csehszlovákia, a Délszláv Királyság és Románia) garantálták Magyarország szuverenitásának és területi épségének tiszteletben tartását, Magyarország pedig a békeszerződés lojális végre-

5 Domonkos 2016, 195.

hajtását. A II. számú jegyzőkönyv tartalmazta a szanálás részletes programját, megállapítva az annak ellenőrzésére és szükség szerint irányítására delegált főbiztos működési körét is. A Nemzetek Szövetségének Tanácsa Jeremiah Smith⁶ bostoni pénzügyi szakértőt, John Pierpont Morgan bizalmasát küldte Magyarországra. Smith 1924. május 1-jén kezdte meg a működését.⁷

Az említett törvények a magyar kormányt teljhatalommal ruházták fel, abból a célból, hogy a szanálás sikere érdekében minden szükséges intézkedést megteheszen. E tekintetben csak annyi kötelessége volt, hogy az ilyen értelemben kiadandó rendeleteket előzetesen be kellett mutatnia egy parlamenti bizottságnak, amelynek határozata azonban nem akadályozhatta meg a rendeletek kiadását.

A népszövetségi kölcsön több mint felét az angol pénzpiac vette át, a többi jegyzésében további hat ország, köztük az USA, Svájc és Olaszország vett részt. A kölcsön rendkívül kedvezőtlen feltételek mellett került kibocsátásra. A hitelezők a kölcsönt 80–88% közötti kibocsátási árfolyamon vették át, így a 7,5%-os kamat a tiszta bevételre számítva 9,0589155%-ot tett ki. A kölcsön biztosítékául a hitelezők a vámbevételek, a cukoradó, valamint a dohány- és sójővedék bruttó összegét kötötték le, és azt is előírták, hogy ha ezen bevételek évi összege nem éri el a népszövetségi kölcsön évi törlesztési hányadának másfélszeresét, szó lehet újabb zálogok lekötéséről. A kölcsönnek minden más állami tartozással szemben elsőbbsége volt.⁸

6 Jeremiah Smith pénzügyi-jogász, ügyvéd, a háború után pénzügyi szakértőként kapcsolódott be a békekonferencia munkájába. Részt vett az osztrák és a bolgár békeszerződésekkel kapcsolatos tárgyalásokon, majd Japánban, Kínában és Mexikóban nemzetközi kölcsönügyletek munkálataiban és kezelésében.

7 Lásd Peterecz 2018.

8 Lásd Domány 1927.

1. táblázat. A Magyar Királyság 1924. évi államkölcsöne.

Kibocsátó ország	Kamat	Kölcsön névértéke			Árfolyam	Árfolyamérték		
		Eredeti pénznemben	Aranykoronában	Pengőben		Eredeti pénznemben	Aranykoronában	Pengőben
Nagy Britannia	7,5%	7.902.700 £	168.722.645	195.465.184	84%	6.638.268£	141.727.022	164.190.755
Egyesült Államok	7,5%	9.000.000 \$	44.414.986	51.454.761	80%	7.200.000\$	35.531.989	41.163.809
Olaszország	8,5%	170.000.000 Lira	36.228.046	41.970.191	88%	149.600.000 Lira	31.880.680	36.933.768
Svájc	7,5%	30.000.000 sv. Fr.	26.196.364	30.348.488	85%	25.500.000 sv. Fr.	22.266.909	25.796.214
Svédország	7,5%	4.585.000 sv. K	5.994.482	6.944.607	84%	3.851.400 sv. K	4.195.365	4.860.330
Hollandia	7,5%	5.000.000 Hol. Ft.	9.257.466	10.724.774	84%	4.200.000 Hol. Ft.	7.776.271	9.008.810
Csehszlovákia	7,5%	83.620.000 cs. K.	12.144.840	14.069.797	84,75%	70.867.950 cs. K.	10.292.752	11.924.153
Magyarország*	7,5%	850.000 \$	4.194.752	4.859.620	86%	731.000 \$	3.607.485	4.179.271
Összesen			307.153.581	355.837.422			257.278.473	298.057.110
Kibocsátási költségek						5.100.965		
Befolyt tiszta készpénz						252.177.508		

*Magyarországon 2.350.000 dollár névértékű, 7,5%-os kötvény került elhelyezésre nettó 86%-os bevételi eredménnyel. Ebből 1.500.000 dollár összegű kötvényt utóbb a Speyer&Co. cégnek adtak el, s ez által a 7.500.000 dollárt kitevő amerikai részkiadás 9.000.000 dollárra emelkedett, a magyar részkiadás pedig 850.000 dollárra csökkent.

Forrás: A Magyar Királyság 1924. évi államkölcsöne. Pénzügyminisztérium.

Összefoglaló jelentések, kimutatások Magyarország államadóságáról és államkölcsöneiről. 1926–1944. MNL OL K 269 ill. Államkölcsön ügyek.

Pénzügyminisztérium. MNL OL K 269 543. csomó, 340 tétel

A népszövetségi kölcsön tiszta eredménye 1924. év június hó 26-i árfolyamok alapján 257,2 millió aranykoronát tett ki, amelyből a 252 millió aranykoronán felüli részt a kibocsátási költségekre vették számításba. A népszövetségi kölcsön feltételei szerint a kölcsön összes részkiadását 1944. február 1-ig kellett törleszteni.

A hitel felhasználását Smith főbiztos kontrollálta. Ő ellenőrizte továbbá a magyar költségvetést, és vétózott meg minden olyan kiadást, amely veszélyeztette volna a program végrehajtását. Ha úgy ítélte meg, jogában állt új adókat is bevezetni. Gondoskodott arról, hogy a kölcsön biztosítékeként lekötött állami bevételek elkülönített számlákra folyjanak be, ezekről kiutalásokat végezni csak a beleegyezésével lehetett. A kölcsönt, megfogalmazott célja szerint csak a költségvetési deficit finanszírozására lehetett fordítani.

A költségvetési egyensúly helyreállítása

Bud János pénzügyminiszter 1924 decemberében terjesztette be a szanalási költségvetést, amely szoroson alkalmazkodott a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága által megállapított keretekhez. A pénzügyminiszter a költségvetési beszédében szükségesnek tartotta néhány elvi álláspont leszögezését. Elsősorban nyíltan kijelentette, hogy a költségvetés nem is „szükség-”, hanem „ínségköltségvetés”, és „*a keretek még a legszorosabban vett államfönntartó tevékenységet sem teszik lehetővé*”. Rámutatott, hogy a szűkre szabott költségvetés ellentmondásban van a 20. század szociális államfelfogásával, amely mindinkább feladatául ismeri el, hogy polgárainak a közösséggel összhangban lévő érdekeit minél szélesebb körben ölelje fel. Nehezményezte továbbá a 12 millió aranykoronában meghatározott beruházási összeget is, amely mint mondta „*egy egészen primitív kultúrállam költségvetésében is leverő tétel volna*.”⁹ A költségvetési törvény tárgyalásánál – látva az államháztartás helyzetének kedvező alakulását – be is jelentett egy tervszerű beruházási programot, amelyhez Mr. Smith is hozzájárulását adta.

9 Bud János felszólalása a Nemzetgyűlés 353. ülésén, 1924. dec. 12. Nemzetgyűlési napló, XXIV. kötet, 1924. december 12. 1–5.

A szanálásról szóló 1924. évi IV. t.c. „Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása” címet viselte, és az intézkedései is nyomatékosan ezt hangsúlyozták. Külön fejezet szólt a kiadások apasztásáról, amelynek a tisztviselői és közalkalmazotti kérdés adta a gerincét. De gondoskodott a közigazgatás egyes területeinek megreformálásáról is, sőt, követelményként állította fel a közigazgatási és a bírói eljárás egyszerűsítését. Komoly kiadáscsökkentést jelentett az állami alkalmazottak létszámának apasztása és a nyugdíjasok járandóságainak korlátozása. Az állami alkalmazottak létszámát – ideértve az állami üzemeknél alkalmazottakat is – az újjáépítési program értelmében 1926. június végéig 15 ezer fővel kellett csökkenteni. Számuk az 1923/24. évi költségvetés¹⁰ szerint 198 874 fő volt. Ezzel szemben az 1926/27. évi költségvetés szerint ez a létszám már 160 548 fő, ez azt jelenti, hogy az előírt 15 000 fővel szemben 38 326 fővel, vagyis több mint a kétszeresével csökkent az állami alkalmazásban állók létszáma.

A közigazgatás egyszerűsítésének átfogó megvalósítását és a takarékoság érvényesülését szolgálta az Országos Takarékosági Bizottság felállítása. A Bizottság nagy hangsúlyt fektetett a közigazgatás hatékonyabbá tételére, valamint a fegyelmi–felelősségi rendszerének kidolgozására. Az állami bürokrácia minden területét átvizsgálta, és jelentős eredményeket ért el a kiadáscsökkentésben. Igyekezett kiküszöbölni a párhuzamosságokat, és aktívan hozzájárult, hogy a magyar államéletben és közigazgatásban tudatosuljanak olyan fogalmak, mint a gazdaságosság vagy az eredményesség.¹¹ A takarékosági intézkedések során megszűnt a Közélelmezési Minisztérium, a közszolgálati alkalmazottak kedvezményes áron való természetbeni ellátása, megszűntek továbbá az árvizsgáló bizottságok és a szénkormánybizottság. Az állami hivatalok és intézmények egy részét összevonták, és egyszerűsödött az ügymenet is. 1924 júliusától az államháztartás folyamatos ellenőrzése céljából havi költségvetések és eredménykimutatások készültek, amelyeket a népszövetségi főbiztos a jelentéseiben publikált.

A következő fejezet a bevételek növelését ölelte fel, amelyet az adókulcsok és az adóalapok növelésével szándékoztak elérni. A szanálási politika egyik elsődleges feladata a majdnem teljesen megsemmisült adómorál helyreállítá-

10 A költségvetési év 1913 és 1939 között július 1-jén kezdődött.

11 Baracsi 1980, 321.

sa volt. Ehhez szükség volt egy jól működő pénzügyi igazgatás létrehozására, ennek érdekében az adóigazgatást elsőfokú adóügyi hatóságokká formálták át, így hozva közelebb a pénzügyi igazgatást a társadalomhoz. Szigorú intézkedéseket hoztak, amelyek főleg az igen magas késedelmi kamatokban és más büntetéseken nyilvánultak meg. Egyes adók esetében, de különösen a forgalmi adóknál, az eltitkolt adóalapok felfedői részére különleges juttatásokat és részesedéseket irányoztak elő.¹² A jövedelemadót progresszív módon határozták meg: adókulcsa 1%-tól 40%-ig terjedt, és figyelembe vette a jövedelemből eltartott személyek számát is. A vagyonadó legkisebb tétele 4000 aranykoronás adóalapnál 0,1%, legmagasabb tétele pedig 16 millió aranykorona adóalapnál 1%-ot tett ki.¹³

2. táblázat. Előirányzatok és teljesült bevételek az 1924/25-ös költségvetési évben (millió aranykorona) Forrás: Domány, 1927. 73.

Adónem	Rekonstrukciós tervben szereplő előirányzat	Tényleges eredmény 1924/25 évben
Egyenes adók*	94,6	93,1
Forgalmi adók	80	157,8
Illetékek	30,03	59,9
Fogyasztási adók	31	57,8
Vám	23,5	104,8
Sójövedék	14,6	16,8
Dohányjövedék	51	89,2

*Egyenes adók: Földadó, jövedelem- és vagyonadó, társulati adó

12 A magyar kormány emlékiratai a Népszövetséghez Magyarország pénzügyi és gazdasági helyzete, valamint a közalkalmazottak ellátottsága tárgyában. MNL OL Magyarország szanálásával kapcsolatos iratgyűjtemény 1923–1926. K 26 1387. csomó d. dosszié

13 Domány 1927, 42.

Amint a táblázatból látszik, leginkább a széles fogyasztói rétegeket terhelő közvetett adók, a forgalmi és fogyasztási adókból származó bevételek emelkedtek a tervezetthez képest. A vámbevételek megnégyszereződése a korábbinál jóval magasabb tarifákat tartalmazó új vámrendszer 1925. január 1-jei életbelépésére vezethető vissza.¹⁴

Az intézkedések eredményeként az adóbevételek struktúrája is átalakult. A bevételszerkezetben az egyenes adók, illetékek és jövedékek százalékos aránya a forgalmi adók rovására növekedett. Visszaesés csupán a vámbevételeknél látható 1926/27-től, a megkötött kereskedelmi szerződések eredményeképp. Az egyenes adóbevételek emelkedése nagyrészt a végrehajtási rendszerben eszközölt reformoknak, szigorításoknak volt az eredménye, a többi adónemből származó bevétel emelkedése pedig kétségtelenül a gazdasági helyzet javulásának, a lakosság vásárlóerő-emelkedésének volt köszönhető.

3. táblázat. Az adóbevételek százalékos megoszlása költségvetési évenként. Forrás: Pénzügyminisztérium, Általános iratok, MNL OL K 269 518/1. tétel 515. cs.

	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27
Egyenes adók	15,9	16,2	21,2	24,9
Forgalmi adók	40,8	27,5	18,5	18,9
Illetékek	5,9	10,8	13,7	11,7
Fogyasztási adók	11	10,1	11,4	10,3
Vám	9,4	17,7	16,2	10,6
Sójövedék	2	2,1	2,4	2,2
Dohányjövedék	15	15,6	16,6	21,4

14 Honvári 2003, 345.

A szanálás erélyes végrehajtása előre nem várt eredménnyel zárult. Az 1923/24. évben még tényleg szükség volt arra, hogy a kölcsönök egy részét a deficit fedezésére fordítsák, ám az 1924/25-ös költségvetés már nemcsak hogy nem zárult hiánnyal, hanem még 90,3 millió aranykorona bevételi többletet is eredményezett.¹⁵ Mivel látható volt, hogy az elért eredmény nem egyedi, ez a pénzügyminisztert a gazdaságpolitika egyes elemeinek újragondolására készítette. Az egyik ilyen törekvés az adóterhek csökkentésére irányuló adóreformok, a másik a céltudatos beruházási programok elindítása volt.¹⁶

Az egyes évek költségvetési mérlegét vizsgálva azt látjuk, hogy 1924/25-től 1929/30-ig minden év többlettel zárult.¹⁷ Mivel az 1924/25 évtől kezdve már egyáltalán nem volt az államháztartásban deficit, a kölcsönök így fennmaradt része alkalmat nyújtott olyan beruházások finanszírozására, amelyek hozzájárultak Magyarország pénzügyi és gazdasági helyzetének megerősödéséhez.¹⁸ A kölcsönből mindössze 70 millió aranykoronát fordítottak a deficitre, a fennmaradó összegekből pedig – a Nemzetek Szövetsége Tanácsának hozzájárulásával – az 1925/26 évben 50 millió aranykoronát, az 1926/27 évben további 50 millió aranykoronát beruházási célokra költöttek, a fennmaradó összegeket pedig a következő két évben, 1927/28 és 1928/29-ben használták fel.¹⁹ A kölcsönök főképp a közművek rekonstrukcióját szolgálták, illetve a mezőgazdaságba áramlottak.

15 Az 1924/25. évi költségvetés a szanálási programnak megfelelően aranykorona alapon készült, de mivel a tényleges fizetési eszköz a papírkorona volt, a reláció megállapítása csak fölösleges nehézségeket okozott. Ezért az 1925/26. évi előirányzat már papírkoronában készült, az 1926/27. évi előirányzatokat pedig már pengő alapon kellett készíteni, mert a költségvetési év folyamán (1927. január 1-től) bevezetésre került az új fizetőeszköz.

16 Bővebben Kenéz–Temesváry 1925.

17 Az államháztartás kereteinek az egyes évek folyamán mutatkozó jelentékeny növekedése mellett.

18 Hajdrik 1933, 635–641.

19 A magyar kormány emlékiratai a Népszövetséghez az államkölcsön felhasználása és a beruházások tárgyában. MNL OL Magyarország szanálásával kapcsolatos iratgyűjtemény 1923–1926. K 26 1387. csomó h. dosszié.

A Magyar Nemzeti Bank felállítása

Szintén a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága felügyelte a Nemzeti Bank felállítást, továbbá szabályokat határozott meg és intézkedéseket hozott. A monetáris politika diszkrét ellenőrzésére Royal Tyler érkezett.²⁰

A Népszövetséggel való megállapodások alapján született meg a „Magyar Nemzeti Bank létesítéséről és szabadalmáról szóló 1924. évi V. tc.” A nyugati hitelezők ugyanis addig nem látták a pénzüket biztonságban, amíg a magyar pénzügyminisztérium irányítása alatt álló Magyar Királyi Állami Jegyintézet helyettesíti a jegybankot. A Nemzeti Bank alapszabályának 5. cikke szerint *„a bank részvénytőkéje 30 millió aranykorona, amely 300 000 darab, egyenként 100 aranykorona névértékű részvényre oszlik.”* A 99. cikk utolsó bekezdése pedig kimondja, hogy *„az osztalék az azt elhatározó közgyűlés után aranyban fizettetik ki.”* A népszövetségi kölcsönt nyújtók kívánalmának nem sikerült teljesen eleget tenni, mivel az alapításhoz szükséges 30 millió aranykorona alaptőkének a jegyzését nem tudtuk teljes egészében magánbefektetői tőkéből megvalósítani. Az állam a jegyzéskor igen nagy szerepet vállalt, ugyanis 118 500 darab részvény került a kincstár tulajdonába, ez 39,5%-os részesedést jelentett. Az alapszabály rögzítette, hogy a központi bank nem nyújthat hitelt a kormány részére.

Az alapszabály a jegybankot arany alapon álló valuta bevezetésére kötelezte. Az ércfedezet arányának előírásakor kiindulópontként az ekkorra dogmatikusá vált ún. „harmadfedezeti” rendszer szolgált alapul. Bár ezen kicsit engedett a Népszövetség „Aranybizottsága”, amikor kimondta, hogy ennél kisebb fedezet is jól teljesítheti hivatását. Az Alapszabály 85. cikke a következőképp rendelkezett: *„Az egész bankjegyforgalomnak, hozzáadva az azonnal lejáró tartozásokat, de levonva az állam adósságát az első öt év alatt 20, a második öt év alatt 24, a további öt év alatt 24, s a 20 évre szóló /1924 – 1944/ bankszabadalom hátra levő*

20 Royral Tyler ezt megelőzően egy angol banknak volt a párizsi igazgatója. Az amerikai békedelegációban jutott először komoly megbízatáshoz, majd tagja lett a Reparációs Bizottságnak. Magyarországra 1924-ben került Jeremiah Smith mellé, és Smith munkájának befejezte után is Magyarországon maradt. Később visszatért Angliába, majd 1931-ben mint a Népszövetség pénzügyi főmegbízottja tért vissza Budapestre.

*ideje alatt 33,3 százalékkal kell az érckészlet által, amelybe valuták és devizák beszámíthatók, fedezve lennie.*²¹

A Magyar Nemzeti Bank 1924. július 24-én kezdte meg a működését. A Popovics Sándor²² és Montagu Norman, a Bank of England igazgatója között megkötött szerződés²³ alapján a koronát az aranyhoz kötött font sterling alapul vételével stabilizálták úgy, hogy egy angol font 346 000 koronával lett egyenlő, 1 aranykorona pedig 17 ezer papírkoronát tett ki. A korona így közvetetten, az angol fonton keresztül kötődött az aranyhoz. Ám a felülértékelt angol font problémája miatt Magyarország már a következő évben, 1925-ben letért a font alapról. Az angol mögöttes garancia megszűnésével a monetáris rendszer viszszerült a közvetlen aranyalapra, ez azt is jelentette, hogy az ország a kötelezett-ségeinek saját erőből is eleget tud tenni.

A pénzügyi újjáépítés megindulásával a magyar gazdasági és pénzügyek iránt mind bel-, mind külföldön hamar megnőtt a bizalom. Ez oda vezetett, hogy már 1924. december 21-én sikerült az ércfedezetet az előírt első öt évi 20%-ról 54,4%-ra emelni. Ez súlyos konfliktust eredményezett a jegybank elnöke és a pénzügyminiszter között. A pénzügyminiszter ugyanis az ország fizetési és hitelforgalmához mérten szűknek találta a 400 millió aranykorona bankjegymennyiséget. A jegybank pedig láthatóan presztízskérdést csinált a nagy fedezetből.²⁴

A népszövetségi kölcsön akkori viszonyok közötti magas kamatának egyik súlyos következménye volt a hazai kamatszínvonal és a további külföldi kölcsönök árának emelkedése. A népszövetségi szakértők határozták meg az ország bankjegyforgalmának mértékét is, amelyet meglehetősen szűkre szabtak. Ebben deflációs pénzpolitikai megfontolásokból a Magyar Nemzeti Bank is együttműködött. A magas kamatszint szinte kiszárította a gazdaságot. 1924 őszén 12%-os volt a kamatláb, amelyet a Magyar Nemzeti Bank főtanácsa 1925 márciusában 11%-ra, két hónap múlva 9%-ra, majd október végén 7%-ra szállított le, és ez

21 Országos törvénytár, 1924. év V. tc. április 26.

22 1924-től a Magyar Nemzeti Bank elnöke.

23 Bővebben lásd Péteri 1985, 121–151.

24 Hozzáteesszük, hogy ebben az időben ugyanígy cselekedett az osztrák Nationalbank és a német Reichsbank is, ahol ugyanezen a színvonalon mozogtak az ércfedezeti arányok.

a szanálás végéig nem is változott.²⁵ A pénzsűke miatt az egyébként életképes vállalkozások is lebénultak. Szükségük lett volna a kezdeti erőre, ahogy akkor mondták: csak a „begyújtási energia” hiányzott.

Míg a jegybank deflációs pénzpolitikát követett, Bud János pénzügyminiszter állandóan sürgette a bankjegykontingens kiszélesítését. Nem volt olyan gazdasági ágazat, amely ne érezte volna meg a hitelkeretek hiányát. Bud a jegybank merev politikájának legfőbb hátulütőjeként mutatott rá, hogy a magas kamatlábak a mezőgazdaságot teljesen lebénítják, a főbb iparvállalatokat pedig arra kényszerítik, hogy külföldön rövid lejáratú hiteleket vegyenek fel.²⁶ A jegybankot azonban a stabilizáció idején hozott rendelkezések védték az állami beavatkozástól.

A stabilizált korona 1926 januárjában állta ki legfőbb erőpróbáját, amikor a frankhamisítás²⁷ és a Viktória-malomkonszern összeomlása nyomán átmeneti bizonytalanság jelentkezett, amely a külföld részéről nagyobb értékű valutakölcsönök felmondását, belföldön pedig fokozott mérvű devizakeresletet eredményezett. Ezek az események – a jegybankkal szemben támasztott fokozottabb igények dacára – nem ingatták meg a korona pozícióját. Az új fizetőeszköz, a pengő bevezetésére 1927. január 1-jén került sor.²⁸ Az átváltási arány értelmében 12 500 korona volt egyenlő 1 pengővel, egy kilogramm arany 3800 pengőt ért.

25 Kovács 2006, 91–92.

26 MNL OL K 269 Pénzügyminisztérium, Általános iratok, 518/1. tétel 515. cs.

27 1925 decemberében Jankovich Arisztid nyugalmazott vezérkari ezredes Hágában letartóztatták, mert hamis francia ezerfrankos bankjegyet akart egy ottani nagy bankban beváltani. Mint kiderült, 1922 és 1925 között két szakaszban nagy mennyiségű hamis francia 1000 frankos készült a Pénzügyminisztériumhoz tartozó, de a Honvédelmi Minisztérium felügyelete alatt álló Térképészeti Intézetben. A nyomtatáshoz szükséges gépeket és alkatrészeket Bécsből és Németországból rendelték meg. A nagyszabású büntetőpért 1926 elején, a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszéken tartották huszonnégy vádlottal és húsz védővel.

28 A pengőt mint számítási értéket már korábban, 1925 novemberében bevezették.

Szanálási válság és hitelkonjunktúra

A népszövetségi szanálási időszak 1926. június 30-án telt le, így Magyarország kérte a pénzügyi ellenőrzés megszüntetését. Smith főbiztos rövidesen távozott, de mivel a népszövetségi kölcsönből még jelentős összegek voltak vissza, Royal Tyler megfigyelőként Budapesten maradt.

A stabilizációs megszorítások 1925-1926-ra ún. szanálási válságot eredményeztek. Jelentősen emelkedett a munkanélküliség, amely elérte a 15%-os szintet, és az egy munkásra eső reálbérek is jelentős csökkenést mutattak. A restriktív kamat- és hitelpolitika, valamint a merev fontárfolyam tartása a magyar valuta 20%-os felértékelődéséhez vezetett, ez nyomasztóvá erősítette az export-szektor egyébként is jelentős problémáit.

A szanálás kezdetekor a hivatalos kamatláb kirívóan magas volt, a pénzügyi intézetek pedig megtalálták a módját, hogy ezt is növeljék, jutalék és kezelési címeken még nagyobb költségeket számítsanak fel. Ez oda vezetett, hogy még az elsőrendű adósok is 10% körüli kamatokkal számolhattak, vidéken pedig általános volt a 13–14%-os, sőt, nem volt ritka a 17–20%-os kamat sem. A folyamat erélyesebb fellépésre indította a pénzügyi kormányzatot, és a pénzügyminiszter kijelentette, hogy nem zárkózik el a kérdés törvényi szabályozásától sem. Mivel azonban még a látszatát is kerülni akarták a jegybank kamatpolitikájába történő beavatkozásnak, csak annyit tűztek ki célul, hogy a hitelszervezet szorosán igazodjon a Jegybank kamatcélkitűzéseire. Meglepő módon ennek épp a Nemzeti Bank állt ellen, annak dacára, hogy a felvetett szabályozás alapelveit nem találta ellentétesnek a gazdasági élet törvényeivel, sem a Jegybank működésével.²⁹

A belföldi kölcsönök magas kamatai a hitelkeresletet a külföldi kölcsönök felé terelték. A belföldi tőkeínség és a külföldi tőkebőség egymásra talált. A népszövetségi kölcsön és a külföldi pénzügyi ellenőrzés biztosítéka zöldre váltotta a szemaforot, és magánhitelek áradatát nyitotta meg.

²⁹ MNB Hitelosztály iratai, 1925–1926. MNL OL Z 15. 4. tétel.

Elsőként a városok léptek fel tőkeigényekkel, ez nem is volt meglepő, hiszen ekkor már több, mint 10 éve nem történtek beruházások. A közüzemek leromlottak, ráadásul nagy volt a nem nyilvántartott munkanélküliség is. A városok ezért azzal fordultak a kormányhoz, hogy tegye lehetővé számukra a külföldi kölcsönök elérését. A nagyfokú tőkehiány enyhítése és hasznos beruházások létesítése céljából a kormány úgy döntött, hogy elősegíti az autonóm közületek részére a külföldi hitelek igénybevételét. Hamarosan meg is született a városok kölcsönéről szóló szerződés a magyar városok nevében eljáró Bud János pénzügyminiszter és a Speyer&Co. New York-i cég között, a „*magyar egyesített városi kölcsön húsz éves, 7,5%-os, biztosított aranykötvényei tárgyában*”. A szerződés értelmében a Kormány a városok képviselőiben 9 millió dollár névértékű kötvényt 89%-os árfolyamon 8 010 000 dollárért adott el a bankháznak. A szerződés alapján a bankháznak jogában állt még a vételárból levonni egy összeget a felmerülő költségek fedezetére, azaz a végleges kötvények nyomtatására és hitelesítésére, továbbá a magyar jogtanácsosok díjának a fizetésére.³⁰

Mivel Smith főbiztos nem tett észrevételt az „*Egyesített városi kölcsönnek*” a Speyer & Co. amerikai cégtől való felvétele ellen, az 1925. XXIII. és az 1926. évi XV. tc.-ek adták meg a városoknak (8 törvényhatósági és 24 rendezett tanácsú város) az engedélyt a kölcsön felvételére. Ezt követően második, 6 millió \$ értékű kölcsön kibocsátására is sor került. A kölcsönöket javarészt vízmű-, csatorna-, villamosmű-, vágóhid- és kislakásépítésre, valamint útépítésre és kórházépítésre használták fel.

A Népszövetség hozzájárult a vármegyék részéről felveendő kölcsönhöz is. A törvényes felhatalmazást ehhez az 1926. évi XIV. tc. adta meg. A kölcsönt 2 250 000 angol font erejéig két részletben a londoni U.M. Rotschild&Sons és a Baring Brothers&Co. cégektől vették fel 92%-os árfolyamon, a kamatláb pedig 9,61% volt. A kölcsönt a vármegyék 80%-ig útépítésre voltak kötelesek felhasználni. A kamat- és tőkeszolgálat biztosítására a városi kölcsönnél az általános kereseti adóból és a forgalmi adórészesedésből eredő bevételeket kötötték le; a vármegyéknél pedig az összes bevételt.³¹

30 Agreement dated Between the Government of the Kingdom of Hungary – Speyer&Co. 1925. július 11. MNL OL Pénzügyminisztérium. Általános iratok. K 269 330. tétel.

31 Magyar vármegyék fontsterling kölcsöne. Szerződés. Pénzügyminisztérium. Általános ira-

Budapest 1927-ben vett fel 20 millió dolláros kölcsönt. A Népszövetség Pénzügyi Bizottsága hozzájárult, hogy a kölcsönre nyilvános pályázatot hirdessenek, ennek eredményeként a főváros kölcsönét 88,5%-os árfolyamon 6% kamatozással bocsátotta ki. A kölcsönt lakásépítésre, a kelenföldi villamostelep, a káposztásmegyeri vízművek beruházásaira, az autóbuszüzem, a marha és sertés közvágóhidak fejlesztésére, fürdőépítésre és több élelmezési piac rendezésére használták fel.

Ebben az időszakban az Egyesült Államokban szinte versenyfutás kezdődött a tőkefeleslegék elhelyezésére. A kölcsönfelvételek jelentős része hazai banki közreműködéssel valósult meg. A hazai pénzintézeteknek mint közvetítőknak jó üzletet jelentett a hosszú és rövid lejáratú hitelek megszerzése és elhelyezése. A külföldi tőke beözönlése és az ennek közvetítésével járó hasznok, az állami támogatás és a fokozott banki profitlehetőségek egyaránt nagy hitelkonjunktúra kialakulását eredményezték a stabilizációt követő időszakban. A bankok tevékenységét a gyenge tőkeerő melletti nagyarányú hitelkihelyezések jellemezték. A húszas évek végére a pénzbőség túlzott eladósodást eredményezett. Az egyre nagyobb hitelösszegek állandóan növekvő törlesztési kötelezettsége mind súlyosabb pénzügyi tehertétellé, egyre nehezebben teljesíthető kötelezettséggé vált.

A Hitelbank közreműködésével került sor a Talbot-kölcsön 92 millió pengő kibocsátására 1928-ban, melynek célja a villamos művek továbbfejlesztése volt. A Kereskedelmi Bank közreműködésével valósult meg a szintén hosszú lejáratú svéd „gyufakölcsön” kibocsátása 190 millió pengő összegben. Ennek érdekessége, hogy a hitelt nyújtó cégnek lehetősége nyílt arra, hogy magyar gyufagyárakban vásárolhasson többségi részesedést.

Jelentős hitelfelvevő volt a mezőgazdaság, ahol a háború utáni infláció még azt a kevés tőkét is megsemmisítette, amelyet a gazdálkodás megkezdése igényelt volna. Így az állam kénytelen volt elősegíteni a hitelek csatornáinak megnyitását a mezőgazdaság számára is. A Földhitelintézetnek 1926 elején sikerült megállapodnia a londoni Hambros bankkal 38,8 millió aranykorona értékű

záloglevél kibocsátásáról 93%-os árfolyamon 7,5%-os kamatozással. Az adósoknak az elszámolás 86,5%-os árfolyamon történt. A Földhitelintézet második kibocsátása Amerikában történt, és a Guaranty Trust Co., valamint a Harri-man&Co. bankok útján valósult meg. Ez már kedvezőbb feltételek mellett ment végbe: a kibocsátási összeg 3 millió dollár volt 95%-os dollárárfolyamon, 6,5% kamat mellett.

A mezőgazdaság hosszú lejáratú hitellel való ellátását célozta a Magyar Pénzüstézetek Záloglevélkibocsátó Szövetkezetének megalakítása. Ezen keresztül újabb nagyobb mennyiségű záloglevél elhelyezése vált lehetővé az Egyesült Államokban. Így sikerült az 1927. év folyamán 7 millió dolláros záloglevél-kibocsátás 93,5%-os árfolyamon, 7% kamatozással. Az Országos Központi Hitel-szövetkezet 5–10 évre szóló kötvényeket is kibocsátott Amerikában, 3 millió dollár névértékben, 7% kamatozással a kisgazdák számára.

Az első világháború után a gazdasági felszerelések beszerzése és megújítása miatt vált szükségessé a birtokok jelentős részének megterhelése. A beruházási kölcsönök mellett kisebb mértékben fogyasztási és egyéb hasonló jellegű kölcsönök felvételére is sor került.

Aránylag igen rövid idő alatt mintegy 350 000 személy terhelte meg a tulajdonában álló mintegy 5 500 000 kat. hold földterületet hozzávetőleg 1,5 milliárd pengővel.³² A mezőgazdaság csak kis részben kapott megfelelő hosszú lejáratú hitelt, úgyhogy az említett 1,5 milliárdból kb. 300 millió pengő volt csak hosszú lejáratú (főként zálogleveles) kölcsön, a többi rövid lejáratú, legnagyobb részben váltóval fedezett kölcsön volt. Problémát jelentett ugyanakkor, hogy sokszor rövid lejáratú hiteket használtak beruházásra vagy olyan célokra, amelyek lehetetlenné tették a határidőre történő visszafizetést. Ezt annak a reményében tették, hogy mint korábban, sikerül a rövid lejáratú hiteleket konszolidálni. Ez a körülmény egy ideig nem jelentett a mezőgazdaságra nézve veszélyt, mert a hitelintézetek a rövid lejáratú kölcsönöket rendszeresen meghosszabbították, és a világháborút követő 6–8 évben az akkori kedvező terményárak és állatarak mellett a kamatok fizetése, sőt az adósság törlesztése nem okozott gondot. Bár a

32 Ebben a földbirtokreform végrehajtásával kapcsolatos ún. LEBOSZ-kölcsönök nincsenek benne.

hitelfeltételek folyamatosan javultak, azok nem álltak összhangban a mezőgazdaság jövedelmezőségével.

Az 1926–1930-as években beáramlott külföldi tőkékről a fizetési mérlegek alapján tájékozódhatunk. Ezek adatai szerint 1926-ban 168,7 millió pengő, 1927-ben 294,6 millió pengő, 1928-ban 299,8 millió pengő, 1929-ben 234,4 millió pengő, 1930-ban pedig 320,3 millió pengő összegű új külföldi kölcsön áramlott be az országba. A külföldi tőkék beáramlásának fő oka, mint láttuk, egyrészt a külföldi tőkebőség, másrészt a Magyarországon elért magas kamatlábak vonzereje volt, amely háttérbe szorította a magyar gazdasági élet teherbíró képessége tekintetében felmerülő meggondolásokat. A bankok által néhány év alatt felvett külföldi hitelek mennyisége mellett szembetűnően növekedett a pénzügyi intézetek rövid lejáratú tartozása is.

Az ország rohamos külső eladósodásáról, annak körülményeiről közgazdasági és pénzügyi körökben is komoly polémia bontakozott ki. A vitában megszólalt a kor szinte minden jelentős közgazdásza, köztük Ihrig Károly, Kerék Mihály, Knob Sándor és Körmendy-Ékes Sándor is.³³ Bár a vita fő sodra a külkereskedelmi problémákra koncentrált (a külkereskedelmi mérleg passzívuma az 1926. évi 90 millió pengőről 1927-ben majdnem hatszorosára, 340 millióra emelkedett), a külföldi hitelek kérdése is előkerült, de ezzel a nemzetközi tőkepiac érzékeny reagálása miatt inkább a színpalak mögött foglalkoztak. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara értékelése szerint az eladósodás legveszélyesebb jellemzője, a rövid lejáratú hitelek egyre növekvő hányada azzal magyarázható, hogy a hazai vállalatok könnyelműbben veszik fel az olcsóbb külföldi hitelt, mint a belföldit.³⁴

Az ország eladósodásának növekedésével a Minisztertanács is foglalkozott az 1927. május 19-i ülésén. Ezen Bethlen István miniszterelnök kifejtette, hogy a túl magas rövid lejáratú hitelek aránya az „ország romlásához” vezethet, ezért kérte Bud János pénzügyminisztert, hogy az MNB útján vessen gátat a külföldi kölcsönök növekvő beáramlásának.³⁵

33 A tanulmányok jelentős része a Magyar Szemle 1927. évi számaiban jelent meg.

34 Ferber 1983, 39–40.

35 Minisztertanácsi jegyzőkönyv. MNL OL K27 1927. V. 19., ill. Botos 1999, 55.

A külföldi kölcsönök rendszertelen vagy indokolatlan felvételét megakadályozandó 1928 első felében a pénzügyminisztérium törvényjavaslatot dolgozott ki a külföldi kölcsönök egyetemes közhiteli szempontból történő ellenőrzése és korlátozása tárgyában. A Nemzeti Bank nem értett egyet a javaslattal, mivel állásfoglalása szerint a kölcsönök felhasználásának előzetes elbírálása az állami beavatkozás nagymértékű kiterjesztését jelentené a hiteléletre, és ezzel gyengítené a jegybanknak a hazai monetáris politikában betöltött vezető szerepét. Arra is felhívták a figyelmet, hogy a kölcsönök felhasználása a magángazdaságban automatikusan a rentabilitás követelményeinek megfelelően történik, ezért szükségtelen is a központi szervek előzetes beavatkozása.³⁶ A törvényjavaslat ellen az üzleti érdekeiket féltő kereskedelmi bankok is erőteljesen tiltakoztak. A kérdést a felsőházban is felvetették, de Popovics Sándor, a jegybank elnöke a hitel szabadsága jegyében óvást emelt a javaslat ellen. Azzal érvelt, hogy az ellenőrzés olyan felelősséget tételez fel, amelyet elsősorban a Jegybank nem vállalhat. Kemény vita után, 1928. július 11-én a pénzügyminiszter korlátozott körben mégis beterjesztette a törvényjavaslatot. Ez a tény, valamint, hogy a kormány a költségvetési vitában a felsőházban és egyéb úton is a szerves bankfelügyelet bevezetését képviselte, a Jegybank elnökét arra indította, hogy a miniszterelnökhöz intézett memorandumban a tervezett intézkedésekkel szemben állást foglaljon. Popovics fellépését követően az ellenőrzésre vonatkozó törvényjavaslat nem került tárgyalásra. Bud János pénzügyminiszter 1928. szeptember 5-én felcserélte tárcáját a közgazdasági miniszterséggel.

Popovics a Budot váltó ifj. Wekerle Sándor pénzügyminiszterhez írt levelében újfent kifejtette aggályait, és nyomatékosan aláhúzta, hogy a szanalási program alapelve a forgalom szabadságának a helyreállítása volt, amely a deviza-, az értékpapír- és az áruforgalom terén fennállott korlátozások felszámolásával vált valósággá. Ennek szellemében a jegybank elnöke erőteljesen tiltakozott a hiteléletbe történő állami beavatkozás ellen. Popovics még lemondással is megfenyegette a pénzügyi kormányzatot arra az esetre, ha mégis törvény lenne a

36 Ferber 1983, 43.

javaslatból.³⁷ A jegybank elnökének közbelépésével a törvényjavaslat nemzetgyűlési tárgyalása végleg lekerült a napirendről.

A törvényjavaslat fő célja épp a rövid lejáratú hitelek terjedésének a megállítására lett volna, melyeket a magángazdaság abban az időben vett egyre nagyobb arányban igénybe, amikor a veszélyek már jelentkeztek a láthatáron. A rövid lejáratú hiteleket ugyanis gyakran a hosszú lejáratú hitelek megoldására használták fel.

Visszatekintve megállapítható, hogy ha a külföldi hitelek ellenőrzése már 1927-től bekövetkezik, sok hitelfelvételt meg lehetett volna akadályozni. Balogh Tamás a korszak meghatározó közgazdásza egy 1932-es tanulmányában keserűen jegyzi meg: *„Igen könnyű ma azt mondani, hogy nagy hibát követtek el az adós nemzetek, amikor nagy mennyiségű hitelt vettek igénybe... Azonban – és azt hiszen ezt igen sokan nem veszik figyelembe – ami mai szemmel legegyszerűbb elővigyázatosságnak tűnik fel, néhány évvel ezelőtt még mesterséges megszorításként hatott volna. Hisz 1928-ig éppen a mindinkább növekvő tőkeimport volt az, amely a helyzetnek látszólagos stabilitást kölcsönzött, és a rejtett veszélyeket eltakarta.”*³⁸

Összefoglalás

A stabilizációs program hivatalosan csak a monetáris és a költségvetési ügyekkel foglalkozott, és nem terjedt ki a gazdaság fellendítésére. A népszövetségi megállapodás és ellenőrzés viszont garanciát jelentett a nemzetközi hitelezőknek: az ország immár olyan gazdaságpolitikát folytat, amely garantálja a törlesztő részletek és a kamatok fizetését. A népszövetségi kölcsön politikai célja kifelé a rendszer szalonképessé tétele, gazdasági célja pedig az ország fizetőképességének a fenntartása volt.

Amint láttuk, Magyarország sokkal gyorsabban stabilizálta az állami pénzügyeket, mint azt bárki is várta volna. Az egyensúly alapvetően azért állt hely-

37 Popovics Sándor levele ifj. Wekerle Sándor pénzügyminiszterhez. Bethlen István miniszterelnök iratai. MNL OL K 468 B/3–1230/1928.

38 Balogh 1932, 308.

re, mert a korona értékének stabilizálása, a forgalmi korlátozások feloldása és a fizetőképes kereslet növekedése miatt az állami adóbevételek a tervezetthez képest sokkal gyorsabban növekedtek. Az aranydeviza-standard bevezetése viszont lehetetlenné tette olyan monetáris politika érvényesítését, amelyben a hazai gazdaság élénkítésének, támogatásának szempontjai domináltak volna.

A népszövetségi hitelt és az ilyen formán történő szanalást ellenzők álláspontja több pilléren nyugodott, melyek közül az egyik a sértett nemzeti büszkeség volt. Széles körű ellenszenv nyilvánult meg a nemzeti ügyekbe való beavatkozással szemben. Másrészt nyilvánvaló volt a folyamat, hogy a győztesek először hallatlan hadisarcokkal kipréselik az országot, aztán külföldi kölcsönökkel ismét felpumpálják. Tehát a kikényszerített politikai adósságokat pénzügyi adósságokká konvertálják. Komoly kritika volt, hogy a stabilizációs program csak monetáris és költségvetési ügyekkel foglalkozott, nem pedig a szélesebben értelmezett gazdasági újjáépítéssel. A súlyos eladósodás és a kemény megkötések vállalása, az eredeti cél – vagyis a valutastabilizáció – szempontjából felesleges vagy legalábbis erősen túlméretezett volt.

A külföldi kölcsön felvételét a kormány azzal indokolta, hogy a stabilizáció után az államháztartás esetleges deficitjét fogják abból fedezni, nehogy ebből a célból újból inflációs pénzkibocsátáshoz kelljen folyamodni. De valójában csak igen rövid ideig: 1924 őszéig volt szükség arra, hogy a kölcsön hozamából az államháztartás hiányát pótolják, s az ez irányú igénybevétel 70 millió aranykoronát tett ki. Ezt az összeget belső erőforrásból is elő lehetett volna teremteni – vélekedtek sokan.

A népszövetségi kölcsön nyomában meginduló hiteláradat csak pillanatnyi megkönnyebbülést eredményezett. Azt a csalóka látszatot, hogy most már minden jobban megy majd. A húszas évek végére a pénzbőség túlzott eladósodássá duzzadt, és amikor elindult a bizalomvesztési folyamat, a trend lavinává vadult. Többé már nem állt rendelkezésre az addig megszokott hitelösszeg, jóllehet már a korábban felgyülemlett tartozások is óriási tőke- és kamattörlesztési kötelezettségekkel jártak.³⁹ A magánszféra tömeges fizetéseképtelensége árverési mo-

39 Kőrösi 2016, 13–14.

ratórium bevezetéséhez és a földek védetté nyilvánításához vezetett, amelyre a pénzügyintézetek további hitelek megvonásával feleltek. A magyar konszolidáció eredményei és a mérsékelt fellendülés semmivé foszlottak, a gazdaság leállt, és a recesszió munkanélküliséget és nyomort hagyott hátra.

IRODALOMJEGYZÉK

- Balogh 1932.** Balogh Tamás: Közép-Európa külföldi kölcsönei és a magánbank-rendszer reformja. *Közgazdasági Szemle*, 65. (1932) 5. sz. 306–328.
- Bandera 1964.** Bandera, V. N.: *Foreign Capital as an Instrument of National Economic Policy*. The Hague, 1964.
- Baracsi 1980.** Baracsi Erzsébet: Az Országos Takarékosági Bizottság (1925–1931). A magyarországi racionalizálási mozgalom megindulása. *Levéltári Szemle*, 30. (1980) 3. sz. 305–324.
- Berger 2003.** Berger, Peter: Gazdasági újjáépítés külső sokkok után. Népszövetségi támogatás Ausztriának és Magyarországnak 1922–1926 között. *Fejlesztés és finanszírozás*. 1. (2003) 2. sz. 65–74.
- Botos 1999.** Botos János: *A Magyar Nemzeti Bank története. II. Az önálló jegybank 1924–1948*. Presscon Kiadó, Budapest, 1999.
- Botos 2006.** Botos Katalin (szerk.): *A bankszektor és stakeholderei*. SZTE GTK Közleményei, Generál Nyomda, Szeged, 2006.
- Csikós–Nagy 1997.** Csikós-Nagy Béla: A monetáris politika kritikai elemzése. *Külgazdaság*, 41. (1997) 3. sz. 68–74.
- Domány 1927.** Domány Gyula: *A magyar szanalás*. Grill, Budapest, 1927.
- Domonkos 2016.** Domonkos Endre: A gazdasági és pénzügyi stabilizáció eredményei Kelet–Közép-Európában a két világháború közötti időszakban. In: Csillag Sára (szerk.): *Alkalmazott Tudományok III. Fóruma Konferenciakötet*. BGE, Budapest, 2016. 195–211.
- Éber 1932.** Éber Antal: Deviza-gazdálkodás. *Közgazdasági Szemle*, 56. (1932) 501–535.
- Ferber 1983.** Ferber Katalin: Vita a húszas évek végén Magyarország eladósodásáról. *Valóság*, 26. (1983) 1. sz. 37–46.
- Ferber 1984.** Ferber Katalin: Kormánybukás, gazdasági válság. *História*, 6. (1984) 2. sz. 13–15.
- Ferber 1988.** Ferber Katalin: Lépéshátrányban: a magyar kormány kölcsön-szerzési kísérlete 1930–1931-ben. *Gazdaság*, 22. (1988) 1. sz. 89–107.
- Gaál 1993.** Gaál Péter: Bud János pénzügyminiszter, aki talpra állította a gazdaságot. *Pesti Hírlap*, 1993. szeptember. 4.

- Hajdrik 1933.** Hajdrik Sándor: Államháztartásunk alakulása a szanálás óta. *Közgazdasági Szemle*, 57. (1933) 630–682.
- Halmay 1924.** Halmay Elemér (szerk.): *Magyarország újjáépítésének a kérdéséhez*. Budapest, 1924.
- Holbesz 1940.** Holbesz Aladár: *A magyar hitelszervezet története*. Budapest, 1940.
- Honvári 2003.** Honvári János: A gazdaság a két világháború között. In: Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Aula Kiadó, Budapest, 2003. 313–425.
- Ihrig 1931.** Ihrig Károly: A búza világháborúja. *Magyar Szemle*, 5. (1931) 4. sz. 305–316.
- Imrédy 1927.** Imrédy Béla: A fizetési mérleg problémája. *Magyar Szemle*, 1. (1927) 1. sz. 271–280.
- Judik 1932.** Judik József: A magyar devizagazdálkodás. *Külföldi Szemle*, 9. (1932) 2. sz. 1–18.
- Kaposi 1997.** Kaposi Zoltán: *Gazdaságtörténet*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1997.
- Kelemen 1938.** Kelemen József: *A magyar hitelügy története a legújabb időkig a főbb kérdések elméleti összefüggéseinek tárgyalásával*. Sárkány Nyomda, Budapest, 1938.
- Kenéz–Temesváry 1925.** Kenéz Béla – Temesváry Imre: A nemzetgyűlés pénzügyi bizottságának jelentése az 1925/1926. évi állami költségvetésről. *Nemzetgyűlési Irományok*, (1925) 963. sz. Budapest, 1926.
- Kovács 2006.** Kovács György: A bankrendszer és stakeholderei történeti megközelítésben, avagy az állam szerepvállalása az ipar banki finanszírozása előmozdításában a magyar gazdaságtörténetben. In: Botos Katalin (szerk.): *A bankrendszer és stakeholderei*. SZTE GTK Közleményei, Generál Nyomda, Szeged, 2006. 54–109.
- Körmendy-Ékes 1928.** Körmendy-Ékes Sándor: A kereskedelmi mérleg problémájához. *Magyar Szemle*, 2. (1928) 12. sz. 404–406.
- Kőrösi 2016.** Kőrösi István: Az 1929–33-as világgazdasági válság és a jelenlegi globális világproblémák. *Tőke – Piac – Gazdaság*, 2. (2016) 4. sz. 13–14.
- Nagy 1925.** Nagy Elek: *Magyarország és a Népszövetség*. Franklin-Társulat, Budapest, 1925.

- Nagy 1932.** Nagy István: A külföldi hitelek problémája a jegybankpolitika szemszögéből. *A Közgazda*, (1932) 3. 20–24.
- Ormos 1964.** Ormos Mária: *Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.
- Péteri 1985.** Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanálási mű”. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. *Századok*, 119. (1985) 1. sz. 121–151.
- Péteri 1980.** Péteri György: Nemzetközi likviditás és nemzetgazdasági szempont a magyar monetáris politikában 1924–1931 között. *Közgazdasági Szemle*, 27. (1980) 10. sz. 1203–1215.
- Peterecz 2018.** Peterecz Zoltán: *Jeremiah Smith és a magyar népszövetségi kölcsön, 1924–1926. Egy jenkai pénzügyi ellenőr története a Magyar Királyságban*. Debreceni Egyetemi Könyvkiadó, Debrecen, 2018.
- Ránki 1981.** Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919–1939)*. Magvető Kiadó, Budapest, 1981.
- Romsics 2005.** Romsics Ignác: *Bethlen István*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- Varga 1931.** Varga Lajos: *Bankpolitika és nemzetpolitika*. Debrecen, 1931.
- Zemplén 1933.** Zemplén Lóránt: A külföldi kölcsönök hatása az áralakulásra. *A közgazda*, (1933) 1. sz. 45–50.

Levéltári források

- Agreement dated Between the Government of the Kingdom of Hungary - Speyer&Co. New York. Pénzügyminisztérium. Általános iratok. MNL OL K 269 330. tétel.
- A Magyar Királyság 1924. évi államkölcsöne. Pénzügyminisztérium. Összefoglaló jelentések, kimutatások Magyarország államadosságáról és államkölcsöneiről. 1926–1944. MNL OL K 269.
- Államkölcsön ügyek. Pénzügyminisztérium. MNL OL K 269 543. csomó, 340 tétel.
- A magyar kormány emlékiratai a Népszövetséghez Magyarország pénzügyi és gazdasági helyzete, valamint a közalkalmazottak ellátottsága tárgyában. MNL OL Magyarország szanálásával kapcsolatos iratgyűjtemény 1923–

1926. K 26 1387. csomó d. dosszié.

A magyar kormány emlékiratai a Népszövetséghez az államkölcsön felhasználása és a beruházások tárgyában. MNL OL Magyarország szanálásával kapcsolatos iratgyűjtemény 1923–1926. K 26 1387. csomó h. dosszié.

A Magyar Nemzeti Bank létesítése és szabadalma. Magyar Törvénytár, 1924:V. tc. A transzferrendelet hatályának meghosszabbításával kapcsolatos jogviszonyok átmeneti rendezéséről. Pénzügyminisztérium, Általános iratok. MNL OL K 269. 518/1. tétel II. rész.

A városi kölcsöntartozásokról. Pénzügyminisztérium. Általános iratok 1932–1933. MNL OL K 269-1924-98516.

A városi kölcsöntartozásokról. Pénzügyminisztérium Általános iratok. MNL OL K 269 345. tétel 331.cs.

Bud János felszólalása a Nemzetgyűlés 353. ülésén. Nemzetgyűlési napló, XXIV. kötet, 1924. december 12. – 1925. január 29. 1–5.

Magyar vármegyék fontsterling kölcsöne. Szerződés. Pénzügyminisztérium. Általános iratok. MNL OL K 269. 338. cs. 351. t. I.

Minisztertanácsi jegyzőkönyv. Az ország eladósodásának a növekedése. MNL OL K27 1927. V. 19.

Minisztertanácsi jegyzőkönyv. Nyári szünet után beterjesztendő törvényjavaslatok ismertetése. MNL OL K 27 1928. VI. 22. 65.

Minisztertanácsi jegyzőkönyv. A deficit elkerülése a folyó költségvetési évben. (Tisztviselői fizetések csökkentése.) MNL OL K 27. 1930. X. 17.

Minisztertanácsi jegyzőkönyv. Költségvetés előterjesztése. MNL OL K 27. 1931. III. 20.

Minisztertanácsi jegyzőkönyv. A népszövetség pénzügyi bizottsága foglalkozik Magyarország pénzügyi problémáival. MNL OL K 27. 1933. I. 7. (1. ülés) 2.

Népszövetségi kölcsön. Memorandum. Pénzügyminisztérium. Általános iratok. MNL OL K 269 347. tétel.

Összeállítás az állandósított magyar államadóságról. Pénzügyminisztérium. Nem iktatott iratok. MNL OL K 269. 340. tétel 484. csomag.

Popovics Sándor levele ifj. Wekerle Sándor pénzügyminiszterhez. Bethlen István miniszterelnök iratai. MNL OL K 468 B/3-1230/1928.

MIKLÓS PÉTER

KERESZTÉNYSÉGÉRT ÉS MAGYARSÁGÉRT

A történelmi egyházak szerepe a konszolidációban

A történelmi keresztény egyházak jelentősen hozzájárultak a konszolidáció és a két világháború közötti politikai rendszer stabilizációjához. A hozzájárulás egyrészt ideológiailag valósult meg (a keresztény nemzeti gondolat révén), másrészt pedig olyan szoros együttműködést alakítottak ki az állammal, a közigazgatással, a törvényhatóságokkal, a helyi igazgatással, a honvédelemmel és az oktatáspolitikával, amely aztán a korszakra jellemző uralkodó ideológia, a keresztény nemzeti gondolat megjelenését szolgálta a társadalom minden rétegében és az állam szinte valamennyi intézményrendszerében.

Ha megvizsgáljuk, hogyan viszonyult a magyar történetírás a két világháború közötti korszak egyháztörténetéhez, akkor megállapíthatjuk, hogy az 1950-es évektől, azaz a Rákosi-korszaktól kezdve egyrészt azt igyekeztek bizonyítani, hogy a Horthy-rendszer „fasizmus” volt. Másrészt a történelmi egyházak – élükön a katolikus egyházzal, amely a hazai magyarság több mint kétharmadát hívei között tudhatta – ezt a „Horthy-fasizmust”, vagyis a „fasiszta diktatúrát” szolgálták ki, illetve azon belül is a „klerikális reakció” képviselői voltak.¹

1 Vas 1981, 255–419.

A „klerikális reakció” fogalma 1945 után alakult ki a magyar historiográfiában. Akkoriban ugyanis valamennyi történelmi egyházat mindig valamiféle „reakciós”, „ókonzervatív”, sőt a konzervatívokat is „jobbról előző” formációként igyekeztek bemutatni. Tudjuk, hogy a Rákosi-korszak történetírásában volt olyan törekvés, hogy a keresztény nemzeti gondolat, továbbá a keresztény ideológia és a szélsőjobboldal, illetve a nyilas mozgalom közé egyenlőségelet tegyenek, és hogy a keresztény nemzeti gondolatot a nyilas diktatúra egyfajta előképének tekintsék.

Ebből kiindulva a magyarországi nemzeti szocialista ideológiát a keresztény nemzeti gondolat „következményeként” igyekeztek értelmezni. Természetesen ez nem volt igaz. Elég csak egy könyvet említeni, Balázs Bélának az 1950-es évek elején *A klerikális reakció, a Horthy-fasizmus támasza* címmel megjelent munkáját, amelyben ezek az elemek jelen vannak, így ideológiai és politikai alapú – kommunista – elfogultsága tetten érhető.²

Tehát a marxista történelemszemléletben a történelmi egyházak a „fasiszta Horthy-rendszer” kiszolgálóiként jelentek meg. Majd az 1980-as évektől kezdődően egyre inkább megjelenik a magyar történetírásban annak igénye, hogy objektív képet alakítsanak ki a Horthy-korszakról; elvetették a „Horthy-fasizmust” mint fogalmat és vitatták a Horthy-rendszer a „fasiszta” jellegét. Azonban az objektivitást szem előtt tartó kutatás csak az 1980-as évek második felében indulhatott meg, s ez teljes egészében csak a rendszerváltozás környékén, vagyis az 1989–1990-es fordulat után bontakozhatott ki.³

Ennek az egyháztörténeti kutatási törekvéssorozatnak két irányzata volt. Az egyik jellemzően az államszocialista korszak történettudományának az egyházzal foglalkozó történészeire volt jellemző. Ez az irányzat a köztörténet, illetve a művelődéstörténet egy speciális területként tekintett az egyháztörténetre. A másik irányzat – a rendszerváltozással együtt megjelenő törekvések keretében – azt hangoztatta, hogy az egyháztörténet valójában történeti teológia. Tehát ez utóbbi azt vizsgálja, hogy az Isten által alapított e világi intézmények – hiszen a történelmi keresztény egyházak jézusi alapításúnak tartják magukat –

2 Balázs 1953, 101–145.

3 Vö. Ormos 1997, 179–189.

hogyan jelennek meg a társadalomban, a történelemben, az időbeliségben és az emberek közösségeiben.⁴

Az elmúlt bő két évtizedben, a rendszerváltást követő folyamatok eredményeként a hazai kutatók arra törekednek, hogy valóban objektív módon, történetkritikai és forráskritikai módszerekkel közelítsenek az egyháztörténethez, s ezen belül a keresztény egyházaknak a két világháború közötti világához és történetéhez is. Öröndetes módon doktori értekezések, szakdolgozatok, többszerzős tanulmánykötetek és igényes monográfiák születnek ebben a témakörben, s ezek sem felekezeti, sem politikai elfogultságot nem mutatnak, vagyis már sem a tudományos szocializmus, sem az ateista marxizmus szempontjai nem érvényesülnek bennük. Megállapítható, hogy a huszadik század – s elsősorban a két világháború közötti időszak – egyháztörténetét értékelhető módon bemutató szakmunkák csak az utóbbi bő negyed évszázadban jelentek meg.

A történelmi egyházak kiemelkedő szerepet játszottak a korszak fentebb említett uralkodó ideológiájának, a keresztény nemzeti gondolatnak a kidolgozásában. Az egyházak a keresztény nemzeti gondolat propagálásában is kivették a részüket nemcsak a templomi szószékek és az egyházi sajtó segítségével, hanem az egyházi oktatási intézményeken keresztül is, hiszen ne felejtjük el, hogy az elemi és középfokú iskolák jelentős része valamely felekezet fenntartásában működött.

1927 és 1945 között a katolikus egyház magyarországi vezetője Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek volt. Kiváló vatikáni kapcsolatokkal rendelkezett, és kánonjogászként XI. Pius pápával dolgozott az 1917-ben bevezetett új egyházjogi kódexen. Mivel jó barátság fűzte a pápához, a Vatikánban is a legbefolyásosabb bíborosok közé tartozott. Serédi egyébként nem kis távolságtartással és idegenkedéssel szemlélte a korszak protestáns politikusait, így a Horthy-családot is. Ennek oka az volt, hogy a magyarországi katolikus egyház vezetőjeként elsősorban katolikus államfőt, katolikus kormányfőket és befolyásos katolikus politikusokat látott volna szívesen hazánk politikai elitjében.⁵

4 Az elmúlt évtizedekben két remek magyar egyháztörténeti szakfolyóirat kezdte meg működését: a Zombori István szerkesztette Magyar Egyháztörténeti Vázlatok és a Fazekas Csaba gondozásában megjelenő Egyháztörténeti Szemle. Mindkét sajtóorgánium köré jelentős szakemberközösség szerveződött.

5 Csíky 2018, 302–367.

A keresztény nemzeti gondolatnak három alapvető irányzata volt. Ezek közül az egyházi újkonzervativizmus vonulata volt a legnépszerűbb. Ez jelent meg a korabeli tankönyvekben, ezt propagálta (felekezettől függetlenül) az akkori egyházi sajtó: elsősorban a katolikusok, de a reformátusok, evangélikusok is. A mindennapok hivatalos kommunikációjában szintén ennek az irányzatnak a terminológiája jelent meg.⁶

Az egyházi újkonzervatív irányzat két fontos ideológusa közül az egyik Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök volt, aki politikai szerepet is vállalt: 1920 és 1922 között nemzetgyűlési képviselő volt. 1918-ban jelent meg a *Kultúra és terror* című munkája, amelyben a szociáldemokrata mozgalmakat, a baloldali törekvéseket, sőt kifejezetten a kommunizmust azonosította a terrorttal. Mi a kultúra Prohászka püspök szerint? Természetesen a konzervatív rend és világfelfogás, amely elsősorban a keresztény, azon belül is a katolikus valláserkölcstársadalmi integritását és beágyazottságát jelenti.⁷

Az egyházi újkonzervativizmus másik képviselője Bangha Béla jezsuita páter volt. *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című munkájában kifejtette, hogy a kereszténység az az erő, amely a magyar államot ezer évig fönntartotta, és amely biztosította a történelmi Magyarország állami, közigazgatási, ideológiai, szellemi kereteit. Mindezeknek alapján a szétesett Magyarország egyetlen és az országot valóban újjáépíteni képes ereje a kereszténység, és azon belül is persze a történelmi keresztény egyházak. Mit értünk újjáépítés alatt? Egyrészt a történelmi magyar állam 1918 végén, aztán Trianonban 1920. június 4-én megszűnt. Másrészt – írja Bangha Béla – Magyarország szellemileg is fölbomlott, hiszen 1918-ban megjelent a liberális kozmopolitizmussal elegyített polgári radikalizmus, majd egy évvel később a tanácsköztársaság révén a proletár internacionalizmus.⁸

A keresztény nemzeti gondolat vezető irányzatával kapcsolatban nem kerülhetjük meg az antiszemitizmus kérdését, problémakörét. Ebben az időszakban az antiszemitizmus a „korszellem” részét képezte. Tudjuk, hogy akkori-

6 Gergely 1989, 74–100.

7 Gergely 1994, 180–247. és Markó 2006, 71–84.

8 Molnár–Szabó 2010, 65–163.

ban a magyar politikai szereplők – és elsősorban a jobboldalon lévők – nagyon gyakran a zsidóságot látták a szociáldemokrata és a kommunista mozgalmak mögött. Ez az egyébként teljesen hamis – és történetileg is igazolhatatlan – nézet nagyon erőteljesen hatott a kor társadalmára és keresztény köreire. Az izsáki plébánia 1919–1920-as *Historia domusának* empirikus vizsgálata alapján megállapítható, hogy Kis Gábor plébános ugyanazokkal az antiszemita frázisokkal élt egyháztörténeti följegyzéseiben, mint amelyeket a szélsőjobboldali sajtó publikált az időszakban.⁹

Az izsáki katolikus pap – derül ki saját följegyzéseiből – 1920 elején maga szervezte az Ébredő Magyarok Egyesülete helyi csoportját, amelynek tagjaira az izsáki és környékbeli (a kommunistákkal azonosított) zsidók elüldözését bízta. „Az egyesület működésével föléledt a nép lelkében parázsként szunnyadó zsidógyűlölet is. – Ezt a zsidógyűlöletet nagyban szították a Kecskeméten még a múlt év dec[emberé]-ben megalakult ébredő magyarok egyesületének hazaszerető fiatal tagjai, kik a zsidók és a keresztény kommunista érzelmű egyének iránt végtelen gyűlölettel viseltettek – élükön Héjjas Ivánnal –, kik a kecskeméti törvényszék épületből a destruktív, kommunista érzelmű magyarokkal egyetemben a zsidókat is élvezettel szállították a kecskeméti határ szélén – Szikra – folydogáló Tisza folyó medrébe. [...] A kecskeméti fiatal ébredők, mint a Pró-nay-különítmény, illetve zászlóalj tagjai egyenruhát kaptak, tiszti rendfokozattal. [...] Ily hangulatban vette kezdetét Izsák község megtisztítása a zsidóktól. Egyik család a másik után hagyta el a községet azon tudatban, hogy nemsokára visszajönnek. Először a szegények oldottak kereket, utána a jobb módúak, és alig telt el pár hét, községünk meg volt tisztítva a zsidóktól. Huszonöt család zsidó volt a községben és egy se maradt. Szóval az ébredők dolgoztak és jó munkát csináltak.”¹⁰

Két további szempont azonban mindenképpen említést érdemel. Egyrészt, hogy különbséget kell tennünk az antiszemitizmus, azaz a zsidóellenesség és az antijudaizmus között, amely a judaizmus, az izraelita vallás „ellen” lép fel.

9 Miklós 2018, 83–102.

10 Az izsáki római katolikus plébánia *Historia domusa*. 1852–1993. [Korabeli forrás, amelynek őrzési helye az izsáki római katolikus plébánia. Izsák, Béke u. 2.] 49–50.

Másrészt fontos megemlíteni, hogy a korszak frazeológiája szerint mindkét gondolkodásmód „teológiai” alapokon nyugszik, s ezek mai gondolkodásmóddunkkal már érthetetlenek és értelmezhetetlenek. De 1945 előtt – vagy még pontosabban az 1960-as években lezajlott II. Vatikáni Zsinatot megelőzően – a katolikus egyház tanítása szerint az egyházon kívül nem létezett üdvösség. E tanítás értelmében tehát szükségszerűen mindenki kárhozatra jut, aki nem a katolikus egyház híve. A mai katolikus teológiából ez nem következik (s tegyük hozzá: e kérdéssel kapcsolatban már 1945 előtt is nagyon sokféle irányzat volt a katolicizmus berkein belül), de a két világháború között alapvetően ez a logika érvényesült.

A már említett Prohászka Ottokár vagy éppen Mihályfi Ákos ciszterci pap-tanár, aki a budapesti egyetem rektora volt az első világháború idején, kötetekben nyíltan megfogalmazták, hogy a polgári forradalmat és az azt követő tanácsköztársaságot – egy korabeli körüti fordulattal élve – a „zsidók csinálták”. Ez a komplex társadalmi és politikai folyamatokat igen leegyszerűsítő megközelítésmód természetesen hamis. Ugyanakkor a korszellemet jól jellemzi, hogy ez a toposz erőteljesen jelen volt a mindennapokban és az egyházi emberek gondolatvilágában is. Prohászka kapcsán meg kell említenünk, hogy ő is „differenciált” az antijudaizmuson és az antiszemitizmuson belül, hiszen megkülönböztetett „nemzeti” és „nemzetietlen”, vagyis „konstruktív” és „destruktív” zsidó csoportokat. Az utóbbiak körébe tartozónak vélte azokat, akik a szabadkőműves mozgalomban, a szociáldemokráciában, a kommunizmusban, a polgári radikalizmusban tevékenykedtek.¹¹

Kimondhatjuk tehát, hogy az antiszemita és antijudaista gondolkört a katolikus egyház is terjesztette és népszerűsítette. Ez persze nem az 1930-as évek második felének vagy az 1944–1945-ös esztendőök pusztító antiszemitizmusa, de mindenesetre annak egyik szellemi előképe. Tudnunk kell ugyanakkor azt is, hogy a történelmi keresztény egyházak elutasították a fajelméletet. De a keresztény egyházak lelkészei sajnálatos módon elsajátították, és sok esetben a hitbuzgalmi lapokban, a szószékről és egyéb fórumokon képviselték azt az at-

11 Prohászka 2000. 135–144. és Mihályfi 1919. 3–35.

titűdöt és azt a fogalomkészletet, amely például a szociáldemokráciát vagy a tanácsköztársaságot a zsidósággal azonosította.

A keresztény nemzeti gondolat követőinek két marginálisabb csoportja is volt. Az első csoport, az antiliberális konzervativizmus ikonja Szekfű Gyula volt. Szekfű a *Három nemzedék* (1920), majd annak bővített kiadásában, a *Három nemzedék és ami utána következik* című 1934-es munkájában arról írt, hogy a keresztény konzervativizmus és az – elsősorban a reformkori viszonyok között megvalósult – Széchenyi István-i politika lenne az előrevívő. Azt is taglalta, hogyan bukott meg a liberalizmus a dualizmuskori Magyarországon.¹²

A keresztény nemzeti gondolat másik roppant népszerű és bizonyos társadalmi körökben kizárólagosságot élvező marginális irányzatát Szabó Dezső képviselte. Ez a „fajvédő gondolat” vagy „szegedi gondolat” volt, s ennek alapműve Szabó Dezsőnek az 1919-ben *Az elsodort falu* címmel kiadott regénye volt. Szabó művében arról ír, hogy a magyar parasztság az a társadalmi réteg, amely nemzetfenntartó erő tudott maradni a forradalmak viharában, a megszállások vészterhes idejében és a történelmi ország megszűnésének periódusában is.

A két világháború közötti hazai egyházpolitikai tendenciákat vizsgálva megállapítható, hogy az egyházak a honvédelem, a közigazgatás, a törvényhozás és a kormányzat tekintetében is jelentős pozíciókkal rendelkeztek. Ennek egyik jele az az önálló magyar katolikus tábori püspökség felállítása volt 1920-ban, amelynek az első főpapja a szegedi ferences házfőnökből lett tábori lelkész, Zadravecz István volt. A tábori lelkészek a Horthy-korszakban is tiszti rangot kaptak (ez persze korábban is így volt), de ebben az érában gyakrabban és bátrabban hordták az egyenruhájukat. A katonák nagyon gyakran vonultak ki tiszteletileg szentmisékre, liturgikus cselekményekre és istentiszteletekre, és ezeket a laktanyák területén is végezték.

A kormányzatban is ügyeltek arra, hogy katolikus papok – elsősorban a szerzetespapok – viseljenek tisztséget. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium oktatásügyi osztálya élén általában katolikus pap állt, és a katolikus ügyosz-

12 Dénes 2015, 217–263. és Monostori 2017. 19–110.

tály vezetését is katolikus pap látta el. De a népjóléti- és munkaügyi tárcát Vass József, majd Ernst Sándor kereszténypárti politikus töltötte be a bethleni konszolidáció éveiben (bár az előbbi katolikus pap is volt).

Horthy Miklós egyik fő támogatója a már említett konzervatív ferences szerzetes, majd püspök, Zadravecz páter volt. A nagy hatású szónok, Zadravecz nyilvános beszédeiben és írásaiban már 1919-es szegedi megismerkedésük idején és később is gyakran párhuzamot vont – a Szegedről való indulás hasonlatából kiindulva – a kormányzó Hunyadi János és Horthy Miklós, valamint – elég szerénytelen módon – a ferences Kapisztrán Szent János és saját maga között. Egyik ima- és elmélkedőkönyvében a következőképpen fogalmazott „a tizenhárom vármegyés csonkaságban” lévő Magyarország kapcsán a magyar nemzet harcairól: „A létért folyt a harc – de hányszor. Magyarország, Regnum Maria-num léteért... Török-, tatárdúlások és egyéb veszedelmek idején. Különösen a másfél százados török viaskodásban... Akkor láttunk Hunyadiakat rózsafüzéres karddal harcolni, akkor vonultak Budáról, Szegedről, Duna-Tisza tájairól Kapisztrán seregei...”¹³

Ezt az analógiát – a tizenötödik századi nemzeti uralkodócsalád sikereinek hosszas felsorolásával – a harmincas évek végén, negyvenes évek elején is hangoztatták, így kísérve meg történetileg megalapozni Horthy dinasztiaalapítási kísérletét. Zadravecz István és Horthy jó kapcsolatának jele volt, hogy a kormányzó később a katolikus tábori püspöki székbe ültette szövetségesét (akinek aztán a frankhamisítási botrányba való belekeveredése miatt kellett távoznia a főpapi stallumból 1927-ben).¹⁴ „A Hunyadiak óta nem volt még nemzetség, amely annyit szolgált volna a nemzetnek, amelynek annyit köszönhattünk volna, mint nekik. Nem volt még család, amely annyira hozzánk nőtt volna, amelyik annyira vér lett volna vérünkéből, lélek a lelkünkéből: vigaszunk, büszkeségünk, reménységünk.”¹⁵ – olvashatjuk az 1942 októberéből származó pamflet egyikében, amely a kormányzó unokájának VI. István néven való trónra lépését

13 Zadravecz 1931, 84–85.

14 A frankhamisítási botrány történetének és következményeinek egyik legutóbbi feldolgozása: Gulyás 2013, 23–36.

15 Idézi: Serédi 1990, 153–154.

javasolja. Azt nem tudni, hogy ez a gondolat a kormányzó köreiből származott-e (és a közvélemény „tesztelésére” jelent meg), vagy éppen ellenfelei igyekeztek ezzel lejáratni Horthyt, bizalmatlanságot ébreszteni iránta, s ezzel politikai instabilitást kelteni a háborúba sodródott országban.

Közismert, hogy Horthy gyakorló református vallású volt. Ennek ellenére az állam(fő)ji reprezentáció és szimbolikus aktusok síkján minél inkább igyekezett kulturálisan igazodni a magyarság többségét magába foglaló katolicizmus vallási szokás- és rítusrendszeréhez. Erre jó példa az 1938-as hármasszentéves eseménysorozata. Ebben az évben a magyar állam és a katolikus egyház közösen ünnepelte az államalapító király halálának kilencszázadik évfordulóját és az egyetemes katolikus világegyház nagy ünnepét, az Eucharisztikus Világkongresszust, valamint a magyar katolikusok megemlékeztek az országnak kilencszáz évvel korábbi, Szűz Máriának való felajánlásától. „Rendkívüli magas kitüntetés volt ez a számunkra – írta visszaemlékezésében a kormányzó –, amit méltóan meg is becsültünk. A bíboros államtitkár úr [Eugenio Pacelli] nem sajnálta a fáradtságot, hogy a sok nyelven kívül, melyet folyékonyan beszélt, még a mi nyelvünket is megtanulja. Aki részt vett a Hősök terén az ezredéves emlékmű előtt tartott főpapi misén, aki látta az esti körmenetet a Dunán, amint a legméltóságosabb Oltáriszentség kivilágított hajón vonult fel számos más hajó kíséretében a fényárban úszó partok között, az ezeket a mélységesen megkapó élményeket sohasem fogja elfeledni.”¹⁶

A fenti sorokból érződik, hogy Horthy – a kötelező protokolláris részvétele túl is – át tudta érezni, hogy ez a szakrális esemény milyen nagy lelki táplálékot és erőt ad a több milliós magyar katolikus hívőseregnek a kedvezőtlen külpolitikai viszonyok (Hitler az immár Magyarországgal határos Németország katolikusainak megtiltotta a világkongresszuson való részvételt) és az aggasztó belpolitikai tendenciák (a társadalom egyes csoportjainak radikalizálódása, a nyilasok és nemzetiszocialisták politikai térfoglalása) ellenére is. 1938. május 25-én este Horthy pohárköszöntőt mondott a pápai legátus (teljhatalmú pápai megbízott), a már említett Eugenio Pacelli, a későbbi XII. Piusz pápa tisztele-

16 Horthy 1990, 205–206.

tére, s ennek során a magyar állam és a katolikus egyházat irányító Apostoli Szentszék közötti jó kapcsolatról és annak történelmi előzményeiről beszélt. „Magyarország hálatelt szívvel őrzi Szent Péter utódjának emlékét, akik történelmének sorsdöntő óráiban, többek között ennek az ősi városnak [Buda 1686. évi] felszabadítása idején, értékes segítségükben és támogatásukban részesítették. Ugyanattól a hálától vezetettve, mint a múltban, Magyarország mindig meg fogja becsülni az atyai jóindulat érzelmeit, amelyet a Szentatya iránta tanúsít. Azok a szerencsés és szoros kapcsolatok, amelyek minket a Szentszékkel évszázadok óta összefűznek, jelentik a jövő egyik legbiztosabb zálogát. Ettől a szilárd meggyőződéstől eltelve emelem poharamat a Pápa Őszentségének [XI. Pius – Achille Rati] fennkölt személyiségére s Eminenciád [Eugenio Pacelli] egészségére.”¹⁷

A gyakorló református Horthy Miklós jó kapcsolatot ápolt Ravasz Lászlóval, aki nem csak a kálvinista egyház Dunamelléki Egyházkerület püspöke, de a budapesti Kálvin téri gyülekezet vezető lelkésze is volt, és akinek prédikációit az államfő is gyakran hallgatta.¹⁸ 1930. március 1-jén a kormányzó megválasztásának tizedik évfordulóján Ravasz püspök beszédet tartott, amelyben a főntebb idézett, bő egy évtizeddel korábbi zadravecki szöveghez hasonlóan Horthyról mint „inspirált” – nyilván a Szentlélek által inspirált – emberről beszélt. Mint mondta: „[...] egy országot tartott meg, nem erővel, nem hatalommal, hanem a lélek által. Új történelmet indított meg, amelynek középpontja egy lélek nagy inspirációja volt. Hadsereget támasztott a földből, pedig nem volt sem aranya, sem vasa, csak lelke volt. Az ájult magyar szívekbe költözött be, mint a testbe visszatérő lélek. Ő volt a magyar hit, a magyar életakarát, a magyar dac, ő volt a nemzeti remény, a holnap programja. Ő adott e nemzetnek eddigelé legnagyobb ajándékot: visszaadta önbizalmunkat és önérzetünket. Ezért benne önmagát látja és becsüli meg a nemzet [...]”¹⁹

Végső soron a trianoni békediktátum által megcsonkított országban a „rendcsinálás” és az ország belpolitikai viszonyainak rendbetételének igénye, a

17 Eucharisztikus 1938, 125.

18 Hatos 2016, 190–250.

19 Idézi: Turbucz 2012, 37.

trianoni országhatárok fölülvizsgálata és a történelmi Magyarország újraegyesítésének szándéka jelent meg a katolikus, a református és az evangélikus egyház programjában is. Ez teljes egészében megfelelt a korabeli magyar belpolitikai törekvéseknek és a magyar társadalom igényének. Ezért lehetett a keresztény nemzeti gondolatnak helye a kormányzati, közigazgatási, helyi jogalkotási, katonai, oktatáspolitikai, illetve vallás- és egyházpolitikai szintéren éppúgy, mint az egyházi sajtó hasábjain és a szószékekről elhangzó prédikációkban.

Ha összegezni szeretném az eddigieket, két fontos megállapítást kell tennem. Az egyik, hogy a történelmi egyházaknak az állammal való együttműködését és a Horthy-korszak belpolitikai konszolidációját az kapcsolta össze és hozta közös nevezőre, hogy a két háború közötti politikai elit és a történelmi egyházak korabeli vezetői két közös, negatív történelmi tapasztalattal rendelkeztek. Az egyik a Károlyi Mihály vezette kormányzat 1918–1919-es tevékenysége, amelynek közvetlen következménye volt az ország fölbomlása. A másik a tanácsköztársaság kifejezetten nemzetellenes és a nemzeti múltat és nemzeti történelmet degradáló egyházellenes alakulata volt. A Horthy-korszak „konszolidált” politikusainak az 1920-as évek elejétől kezdődően érdekükben állt a történelmi egyházak mérsékelt nemzeti és keresztény tanítását sajtójuknak vallaniuk.²⁰

Természetesen érdek- és értékközösség is jellemezte az államnak és az egyházaknak a két háború közötti kapcsolatát Magyarországon. Érdekközösség volt, hiszen az egyházi intézmények, valamint az egyházi sajtóorgánumok – sőt, tágabb értelemben az emberek gondolkodásmódját és mentalitását befolyásoló egyházi törekvések – segítették és erősítették az állam konszolidációs szándékait. Az állam pedig anyagiakkal viszonzta mindezt, például földbirtokok vagy pénzügyi források biztosításával lapkiadásra, iskolák létrehozására vagy éppen hitbuzgalmi szervezetek alapítására és a történelmi keresztény egyházak működési kereteinek és azok infrastrukturális föltételeinek megalapozására.

20 Miklós 2007, 205–212.

IRODALOMJEGYZÉK

- Balázs 1953.** Balázs Béla (szerk.): *A klerikális reakció, a Horthy fasizmus támasza.* Művelt Nép Kiadó, Budapest, 1953.
- Csíky 2018.** Csíky Balázs: *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása.* MTA BTK TTI – MTA – PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Budapest, 2018.
- Dénes 2015.** Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Kalligram, Pozsony, 2015.
- Eucharisztikus 1938.** *A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus emlékkönyve.* A kongresszus előkészítő főbizottsága, Budapest, 1938.
- Gergely 1989.** Gergely Jenő: *Katolikus egyház, magyar társadalom. 1890–1986. Prohászktól Léakiig.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.
- Gergely 1994.** Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár, „a napbaöltözött ember”.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Gulyás 2013.** Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája. 2. köt. A húszas évek második fele. 1924–1931.* Attraktor Kiadó, Gödöllő–Máriabesnyő, 2013.
- Hatos 2016.** Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.
- Horthy 1990.** Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Markó 2006.** Markó Csaba: *Prohászka Ottokár politikai és közéleti szerepvállalása 1920 és 1922 között.* In: Mózesy Gergely (szerk.): *Prohászka Ottokár. Püspök az emberért.* Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Budapest–Székesfehérvár, 2006. 71–84.
- Mihályfi 1919.** Mihályfi Ákos: *Lélekmentés a nagy világégés után.* Szent István Társulat, Budapest, 1919.
- Miklós 2007.** Miklós Péter: *Konfliktus és szolidaritás. Szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez.* *Egyháztörténeti szemle*, 8. (2007) 2. sz. 205–212.
- Miklós 2018.** Miklós Péter: *Egyházi források Izsák és Orgovány 1919 és 1921 közötti történetéről.* *Egyháztörténeti Szemle*, 19. (2018) 4. sz. 83–102.

- Molnár–Szabó 2010.** Molnár Antal – Szabó Ferenc: *Bangha Béla SJ emlékezete*. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – Távlatok, Budapest, 2010.
- Monostori 2017.** Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű – fogadtatás – utókor. 1913–2016*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2017.
- Ormos 1997.** Ormos Mária: Jelző és történelem. Kérdések a Horthy-korszakról. *Történelmi Szemle*, 99. (1997) 2. sz. 179–189.
- Prohászka 2000.** Prohászka Ottokár: *Kultúra és terror*. [1918] Szenci Molnár Társaság, Budapest, 2000.
- Serédi 1990.** Serédi Jusztinián hercegprímás *feljegyzései. 1941–1944*. Sajtó alá rendezte: Orbán Sándor – Vida István. Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 1990.
- Turbucz 2012.** Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz vallásos jellegéről. In: Balabás Dániel (szerk.): *Kultusz és propaganda*. Líceum Kiadó, Eger, 2012. 27–40.
- Vas 1981.** Vas Zoltán: *Horthy*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981.
- Zadravecz 1931.** Zadravecz István: *Szerafi szárnyakon. Ima- és elmélkedőkönyv*. Magyar Szentföld, Budapest, 1931.

A KÖTET SZERZŐI

Domonkos Endre, a Budapesti Gazdasági Egyetem, Külkereskedelmi Kar, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékének oktatója, tudományos főmunkatársa.

Gulyás László, a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának tudományos tanácsadója.

Horváth Attila, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem egyetemi tanára, alkotmánybíró.

Miklós Péter, szakmai tanácsadó, a Kodolányi János Egyetem címzetes egyetemi tanára.

Schlett András, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog és Államtudományi Kar Heller Farkas Közgazdaságtudományi Intézetének egyetemi docense.

Szakály Sándor, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár főigazgatója, a Károli Gáspár Református Egyetem egyetemi tanára.

Szávai Ferenc, a Károli Gáspár Református Egyetem egyetemi tanára.

Ujváry Gábor, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár intézetvezetője, a Horthy-kori Kutatócsoport vezetője, a Kodolányi János Egyetem főiskolai tanára.

Vizi László Tamás, a Magyarságkutató Intézet tudományos főigazgató-helyettese, a Történeti Kutatóközpont igazgatója, a Kodolányi János Egyetem főiskolai tanára.

A kötetet a Magyarágkutató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Űri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarágkutató Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő: Virág István

Borítóterv: Tóth Gábor, Tóth Mihály

Műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém, ookpress.hu

Talpra állás Trianon után

Talpra állás Trianon után. Ezt a címet választotta a Magyarságkutató Intézet a békediktátum következményeit tárgyaló konferenciasorozata második része elé. Mert valóban talpra állt az ország, köszönhetően népe eltökéltségének, munkabírásának, vezetői hozzáértésének.

Honnan indult az újjáépítés? A Horvátország nélküli történelmi Magyarországnak elvesztette területének kétharmadát. Lakossága 18 millióról 7,6 millió före csökkent. Elvették termőföldjeinek 61%-át, faállományának 88%-át, vasúthálózatának 62%-át, kiépített útjainak 64%-át, nyersvasának 83%-át, ipartelepeinek 56%-át, hitel- és bankintézeteinek 67%-át. A cseh, szerb-horvát és román megszállók minden mozdíthatót elloptak. Leszerelték és elvitték gyáraink berendezéseit, elrabolták a mezőgazdasági gépeket, a lovakat, az állatállományt. És az elszállításhoz használt vasúti szerelvényeket sem adták vissza.

Ebből az állapotból tért magához és épült újjá Magyarország. A feltámadás nehézségeit és sikereit ismertették az előadók a 2020. június 18-i konferencián. Horváth Attila, Szakály Sándor, Szávai Ferenc, Domonkos Endre, Ujváry Gábor, Gulyás László, Vizi László Tamás, Schlett András és Miklós Péter előadásainak szerkesztett változatait adjuk közzé az elhangzás sorrendjében ebben a kötetben.

Kérjük a Kedves Olvasót, hogy a Magyarságkutató Intézet *Talpra állás Trianon után* című konferenciakötetét fogadja az előadássorozat mottójául választott Klebelsberg Kuno idézet szerint: „az erkölcsi erők megedzése, a testi erő helyreállítása és a gazdasági termelőképesség biztosítása az, ami [...] hozzájárulhat ahhoz, hogy hazánk súlyos helyzetéből kiemelkedhessék”.

